

FORMALNO OBRAZOVANJE U SRBIJI TOKOM PANDEMIJE KORONAVIRUSA

Nalazi istraživanja i preporuke

Dobrinka Kuzmanović

**Predgovor:
Tinde Kovač Cerović**

Dobrinka Kuzmanović

FORMALNO OBRAZOVANJE U
SRBIJI TOKOM PANDEMIJE
KORONAVIRUSA

Izdavač

Užički centar za prava deteta, Užice

Za izdavača

Radovan Cicvarić

Autorka

dr Dobrinka Kuzmanović

Recenzenti

prof. dr Tinde Kovač Cerović

doc. dr Maja Savić

Lektura

Milorad Rikalo

Grafički dizajn

Radomir Bogdanović

Preporučeni način citiranja: Kuzmanović, D. (2022). *Formalno obrazovanje u Srbiji tokom pandemije koronavirusa: nalazi istraživanja i preporuke*. Užice: Užički centar za prava deteta. Publikacija je dostupna na: <https://ucpd.rs/publikacije/>

Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Ova publikacija objavljena je uz finansijsku pomoć Evropske unije. Za sadržinu publikacije isključivo je odgovoran Užički centar za prava deteta i ona ne izražava zvanične stavove Evropske unije.

Napomena: svi pojmovi koji su u tekstu upotrebljeni u muškom gramatičkom rodu obuhvataju muški i ženski rod lica na koja se odnose.

Najbolje od svega je to što smo shvatili koliko je lepo i dobro ići svaki dan u školu, imati prilike da se družiš sa drugarima, slobodno pitati nastavnika kada ti nešto nije jasno, raditi kontrolni u školi i imati neku normalnu dnevnu rutinu.

Učenica 1. razreda gimnazije

Kao pozitivnu stranu ove epidemije vidim to što sam naučila da radim onlajn i videla da to sasvim dobro funkcioniše. Verovatno ovo nikada ne bih radila da nije bilo korone. Isto i učenici.

Nastavnica francuskog jezika u gimnaziji

Zahvaljujući koroni i tom načinu rada, deca su se ipak digitalno opismenila. Sada su vešti u slanju mejlova, istraživanju interneta, korišćenju platformi za učenje. Tu je ogroman napredak!

Majka učenika 8. razreda

Zahvalnica

Publikacija je rezultat posvećenosti i truda većeg broja osoba.

Najpre, hvala učenicima, roditeljima i nastavnicima na učešću u istraživanju – individualnim intervjuima, i spremnosti da podele lična, nekada vrlo delikatna iskustva, koja su „utkana” u stranice ove publikacije.

Hvala intervjuerkama na stručnom i savesnom sprovođenju terenskog dela istraživanja i prikupljanju obilja vrednih podataka, u izazovnim okolnostima.

Hvala recenzentkinjama na prilježnom čitanju teksta i veoma korisnim komentarima.

Zahvalna sam prof. Tinde Kovač Cerović zato što je, kao izvrstan poznavalac našeg, ali i drugih obrazovnih sistema, u predgovoru ove publikacije integrisala izazove „pandemijskog” i anticipirala pravce razvoja „postpandemijskog obrazovanja”.

I konačno, veliku zahvalnost dugujem Užičkom centru za prava deteta, bez čije inicijative, profesionalnog angažmana i kontinuirane posvećenosti zaštititi prava deteta ne bi bilo ove publikacije.

Autorka

SADRŽAJ

PREDGOVOR	11
SAŽETAK KLJUČNIH NALAZA	15
SAŽETAK PRAKTIČNIH PREPORUKA	17
KLJUČNI NALAZI ISTRAŽIVANJA	19
UVOD	28
Širi kontekst istraživanja	28
Kontekst istraživanja u Srbiji	30
Određenje ključnih pojmova	32
Obrazovanje na daljinu	33
Onlajn nastava	34
Kombinovana nastava	38
Nastava na daljinu u vanrednim okolnostima	39
PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA	42
Predmet istraživanja	42
Ciljevi istraživanja	43
METODOLOŠKI DEO	44
Vrsta i metod istraživanja	44
Tehnike za prikupljanje podataka	44
Uzorak	45
Realizacija i tok istraživanja	49
Tehnike za analizu podataka	50
Etički aspekti realizacije istraživanja	51
REZULTATI ISTRAŽIVANJA	52
UČENICI	52
Organizacija i kvalitet nastave	52
Izazovi učenika tokom nastave u vanrednim okolnostima	65
Zahtevi od strane nastavnika i ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika	79
Organizacija i motivacija učenika za učenje	82
Podrška tokom procesa učenja	84

NASTAVNICI	88
Organizacija i kvalitet nastave.	88
Izazovi nastavnika tokom nastave u vanrednim okolnostima	97
Izazovi nastavnika u radu sa učenicima iz osetljivih socijalnih grupa.	105
Dobre strane nastave na daljinu	111
Školski zahtevi i ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika	116
Organizacija i motivacija učenika za učenje učenika	119
Podrška u učenju od strane porodice i nastavnika.	121
 RODITELJI	 124
Organizacija i kvalitet nastave.	124
Izazovi roditelja tokom nastave u vanrednim okolnostima	127
Dobre strane nastave na daljinu	134
Školski zahtevi i ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika	135
Organizacija i motivacija učenika za učenje	137
Podrška deci u učenju od strane roditelja.	138
 IZAZOVI ONLAJN I KOMBINOVANE NASTAVE:	
INTEGRACIJA NALAZA I DISKUSIJA	141
 PREPORUKE ZA BUDUĆU PRAKSU	 159
Kako unaprediti organizaciju i kvalitet nastave?	159
Kako prevazići različite izazove tokom nastavnog procesa?	162
Kako unaprediti proces ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika?	168
Kako podržati samoregulaciju i motivaciju učenika za učenje?	170
 POGLED UNAPRED:	
FORMALNO OBRAZOVANJE U SRBIJI NAKON PANDEMIJE KORONAVIRUSA	172
 LITERATURA	 174
 PRILOZI	 186
Prilog 1. VODIČ ZA INTERVJU SA UČENICIMA	186
Prilog 2. VODIČ ZA INTERVJU SA NASTAVNICIMA	197
Prilog 3. VODIČ ZA INTERVJU SA RODITELJIMA	209

TABELE

Tabela 1. Broj učesnika u istraživanju po gradovima	45
Tabela 2. Socio-demografske karakteristike učenika	46
Tabela 3. Socio-demografske karakteristike nastavnika	47
Tabela 4. Socio-demografske karakteristike roditelja	49
Tabela 5. Uporedni prikaz izazova sa kojima su se suočavali učenici, nastavnici i roditelji tokom onlajn i kombinovane nastave	141

Dve godine pandemije koronavirusa potresle su čitav svet i doprinele tome da svi problemi, i zdravstveni i ekonomski i društveni i politički i obrazovni, narastu i postanu vidljiviji. Nejednakosti su postale veće, digitalni jaz se proširio, razlike u društvu produbile, poslovi zatvorili, siromaštvo uvećalo, kao i smrtnost. Pandemiju je pratio strah, neizvesnost, osećanje bespomoćnosti, anksioznost i depresija, a nekad i ignorisanje opasnosti i pobuna protiv ograničenja. A neretko i ozbiljno promišljanje o tome ko smo, gde idemo i šta će biti obrisi života u budućnosti.

Zdravstveni i obrazovni sistemi, međutim, nisu mogli da se predaju opštoj paralizi i strahu – od njih se zahtevala mobilizacija, isprobavanje novih oblika organizacije i ponašanja, nesebično vođenje računa o drugima, u vreme kada su i sami trpeli nedaće izmenjene svakodnevice.

Promene u načinu organizovanja obrazovanja, kao najvećeg sistema u svakom društvu, izazvale su veliku pažnju javnosti. Zatvaranje škola i izmeštanje učenja u druge prostore, koje je u jednom trenutku obuhvatilo 1,6 milijardi dece, i postalo globalno obeležje pandemijskih godina, uticalo je na sve odrasle sa decom i svaku porodicu čiji je član radio kao nastavnik. Iako su različite zemlje, u različitim periodima, donekle različito organizovale aktivnosti koje su nadomestile regularnu nastavu – od TV nastave, do slanja štampanih materijala, korišćenja servisa za razmenu brzih poruka, imejla, digitalnih platformi ili sinhrono komunikacije, i u različitoj meri raspolagale tehnologijama i kompetencijama nastavnika i učenika za korišćenje tehnologija, u svom tom šarenilu i užurbanom isprobavanju, sudeći po rapidno rastućem opusu novih istraživanja efekata pandemije koronavirusa, tri zaključka su univerzalna.

Prvo, pokazalo se da se učenje ne može „preseliti” sa jednog mesta na drugo, ono se mora iznova rekonstruisati u novom kontekstu. A za to je, pored tehnološke spremnosti, i nastavnika i učenika, u pogledu dostupnosti odgovarajućih digitalnih uređaja, povezanosti na internet i kompetencija za korišćenje opreme, potrebna i kurikularna spremnost, u vidu raspolaganja dobro organizovanim i kvalitetnim, za učenje pogodnim digitalnim materijalima. Pored toga neophodna je i pedagoška spremnost nastavnika da čas bude izazovan, motivišući, aktivan, da se osigura živahna razmena među učenicima na samom času ili potom, za izradu zajedničkih projekata. Konačno, neophodna je spremnost za ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika i samoocenjivanje, pogotovu što uhodani

obrasci ocenjivanja ne mogu da funkcionišu u slučaju nastave na daljinu. Potrebno je učenicima ponuditi zadatke koji se ne zasnivaju na reprodukciji, kao i modalitete ocenjivanja zajedničkih originalnih produkata istraživanja učenika.

Nedostatak većine ili bar neke od ovih spremnosti, bolno su osetili učenici i nastavnici širom sveta.

Drugo iznenađujuće otkriće, proisteklo iz globalnog iskustva obrazovanja u doba pandemije koronavirusa, jeste neočekivana sličnost doživljaja svakog bitnog školskog aktera, skoro bez obzira na geografsko područje, zemlju i konkretan kontekst života i rada. Tako su se, na primer, nastavnici širom sveta žalili na povećano opterećenje profesionalnim obavezama, često i na udvostručavanje posla. Pandemija koronavirusa dovela je i do porasta obima njihovih kućnih aktivnosti, kao što su kućni poslovi, briga o deci i školovanje vlastite dece, što je, sveukupno, postao izvor ozbiljnog stresa i čestog „sagorevanja” nastavnika. Nastavnici su imali poteškoće i sa samim tokom nastave, i to ne samo zbog tehnološkog nesnalaženja – odsustvo lične interakcije i trenutnih povratnih informacija o učešću učenika, uzrokovalo je neautentičnu komunikaciju i nedostatak spontanosti. Održavanje motivacije i angažmana učenika za učenje tokom onlajn nastave, kao i dopiranje do učenika koji nemaju pristup digitalnom okruženju, bile su takođe učestale brige svih nastavnika. Briga nastavnika za učenike, njihovo vlastito opterećenje i dobrobit, često su doveli do smanjenja količine sadržaja, odgađanja složenijih tema i neupuštanja u dubinu obrade gradiva. Iako su istraživanja ređe prikupljala mišljenje učenika, postojeće studije su i kod njih našle mnoge sličnosti. Učenici su se prvenstveno žalili na izostajanje druženja sa vršnjacima, na preopterećenost, nedovoljnu koordinaciju među nastavnicima i na nedostatak ličnog kontakta sa njima, što im je posebno otežalo učenje. Nagli gubitak neposredne nastavničke podrške i eksterne kontrole prilikom nastave na daljinu, predstavljao je najveći izazov za motivaciju i samoregulaciju učenika. Učenici su izveštavali o utisku da se na ovaj način ne stiče onoliko kvalitetno znanje kao u redovnoj nastavi, ali neretko i o prednostima nastave na daljinu koja im omogućava veću fleksibilnost u organizaciji vremena i sticanje novih digitalnih kompetencija. Istraživanja koja su uključila roditelje otkrivaju njihov povećan angažman u školovanju dece tokom pandemije i pokazuju dijapazon izazova sa kojima su se oni susretali u ovom procesu. Roditeljski opisi povećanog angažmana u školskom radu dece, uz osvrte na nedovoljnu pedagošku spremnost za takvu ulogu, upućuju na još jedan izvor povećanja razlika u obrazovnim ishodima dece iz porodica različitog socio-ekonomskog statusa – pored tehničkih uslova i mogućnosti obezbeđivanja privatnih časova.

Konačno, istraživanja se slažu i u pogledu preporuka. One su usmerene u četiri pravca. Prvi skup preporuka svakako se odnosi na neophodnost poboljšanja tehničke opremljenosti škola, nastavnika, učenika i na ozbiljno unapređenje njihovih digitalnih kompetencija i kompetencija za nastavu u digitalnom okruženju. Drugi skup se tiče osiguranja boljeg planiranja i pripreme kvalitetnih digitalnih obrazovnih resursa koji bi nastavnicima olakšali izvođenje nastave na daljinu, a učenicima predstavljali kvalitetniji oslonac za građenje

znanja. Nije razumno očekivati da će nastavnici bez pripreme (pa čak i sa njom) moći na najbolji način da obave složenu transformaciju glavnih aspekata obrazovnog procesa u digitalnom okruženju. Dobro oblikovan digitalni didaktički materijal, sa svim pratećim sadržajima – uputstvima, idejama za primenu i obogaćivanje, zadacima za vežbanje, pogodnim projektima za učenički angažman, domaće zadatke itd., uvek je rezultat ozbiljnog stručnog rada. Otud, priprema ovih materijala u novom mediju ne treba da „padne” na teret nastavnika, već na teret stručnjaka u institucijama čiji je mandat podrška obrazovanju – zavode i institute, školske uprave, izdavačke kuće, pedagoške i nastavničke fakultete. Treća nit preporuka tiče se slike o učenicima i njihovoj ulozi u sopstvenom školovanju koja mora dramatično da se promeni. Učenici su uložili velike napore da se u kratkom roku preusmere iz dominantne regulacije od strane drugih, odnosno nastavnika i školskih rutina, na samoregulaciju. Učeničke refleksije, njihov aktivan, često kritički, a uvek kompleksan odnos prema sopstvenom učenju i situaciji u kojoj su se našli, protivreče dominantnoj percepciji učenika kao pasivnih objekata nastave i obrazovnog procesa. Otud, ova dominantna percepcija mora u potpunosti da se odbaci i da se izgradi novi participativan, uvažavajući i na aktivnostima učenika zasnovan pogled na ulogu učenika u obrazovnom procesu. Transponovanje iz pasivne, u aktivnu ulogu saradnika u učenju, moralo bi da obuhvati više dimenzija školovanja (od organizacionih i komunikacijskih pitanja, preko kurikularnih, pa sve do teme ocenjivanja i osiguranja kvaliteta). Četvrti tip preporuka gradi se na nalazima da se tokom nastave na daljinu povećao jaz između učenika iz osetljivih grupa i drugih, siromašnih i bogatih, onih čiji su roditelji manje obrazovani i onih čiji su roditelji obrazovaniji, onih koji su imali nesreću da žive na geografskoj lokaciji sa slabom internet vezom i onih koji su imali neometan pristup digitalnom svetu. Za buduće situacije zatvaranja škola, neophodno je pripremiti mnogo efikasniji plan uključivanja svih onih koji su ostali neuključeni ili samo delimično imali pristup nekom segmentu obrazovanja. I konačno, peta linija preporuka odnosi se na upotrebu iskustva pandemijskih godina za buduća unapređenja obrazovanja. Pandemijske godine su za obrazovne sisteme širom sveta, pa i Srbije, bile vreme ogromnog zajedničkog učenja, tokom kojeg su svi akteri, a pre svega učenici i nastavnici, stekli neočekivane kompetencije iz oblasti u kojoj nisu imali mnogo znanja. Stečena iskustva, mogu znatno unaprediti „postpandemijsko obrazovanje”, iznedriti nove modalitete, nove uspešne prakse, i naterati sve na ozbiljno promišljanje smisla i pravca obrazovanja, ali i na pragmatično nalaženje mesta digitalne nastave na daljinu u okviru redovne nastave – kao dopune, nadoknade, nadogradnje, pojašnjenja posebno teških delova gradiva, zgodnog načina za kooperativno učenje itd. Taj proces rekonstrukcije, nesumnjivo, tećiće, globalno. Bilo bi poželjno učestvovati u tom procesu, prikupiti utiske, dobre prakse i izazove, i osigurati da se ove godine ne zaborave.

Knjiga koja je pred čitaocima ima upravo takvu funkciju. U njoj su predstavljena, analizirana i sistematizovana iskustva učenika, nastavnika i roditelja širom Srbije, tokom pandemije koronavirusa, sa namerom da se, poučeno ovim iskustvima, obrazovanje

unapredi i osiguraju bolji ishodi učenja i veće osećanje dobrobiti svih koji su, na ovaj ili onaj način, uključeni u proces obrazovanja. Istraživanje prikazano u knjizi ima izuzetne kvalitete i predstavlja odličan primer društveno relevantnog istraživanja. Ono je usmereno na najrelevantniju temu u obrazovanju u poslednje dve godine, pristupa joj dok se neposredno dešava, i sagledava je u svojoj kompleksnosti, uključujući socijalne, pedagoške, psihološke i organizacione izazove koje je obrazovanje na daljinu tokom pandemije koronavirusa stvorilo. Istraživanje sakuplja utiske svih najvažnijih lokalnih aktera – učenika, nastavnika i roditelja, i kroz složenu višestruku vizuru gradi duboko razumevanje svih kompleksnosti istraživane pojave. Sakupljeno je mišljenje impresivnog broja učesnika – intervjuisano je ukupno 150 ispitanika: 50 učenika, 50 roditelja i 50 nastavnika iz osnovnih i srednjih škola, uključujući i učenike iz osetljivih socijalnih grupa, njihove roditelje i nastavnike. Istraživanje koristi senzitivnu narativnu metodologiju koja omogućuje da se glas onih kojih se događaji tiču čuje, bez cenzure i vitoperenja, te je čitaocu omogućeno da neposredno uroni u razmišljanje učenika, nastavnika, roditelja i sam se uveri u snagu i složenost njihovih iskaza. Knjiga uključuje i pregled bogate rastuće literature na temu obrazovanja na daljinu u vanrednim okolnostima i daje veoma korisne pojmovne distinkcije, naročito u pogledu novih oblasti znanja vezanih za digitalno obrazovanje i za to neophodne kompetencije. I konačno, studija predstavljena u knjizi nudi široku lepezu dobro fundiranih i jasno iskazanih preporuka, pre svega obrazovnim vlastima, ali i školama i svim praktičarima uključenim u obrazovanje.

Nadajmo se da će ove preporuke naići na razumevanje i otvorenost ka promenama. Čak i ako ne bude tako, knjiga predstavlja pouzdanu sliku o jednom vremenu koje smo svi proživeli – najkompletniju koja se u ovom trenutku može naći u Srbiji na našem jeziku.

Beograd, mart 2022.

prof. dr Tinde Kovač Cerović
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

SAŽETAK KLJUČNIH NALAZA

- Istraživanje je sprovedeno u okviru projekta „**Pravo na obrazovanje u periodu krize izazvane pandemijom virusa kovid 19 u Srbiji**”, koji je realizovao Užički centar za prava deteta (UCPD), uz podršku Evropske unije, krajem 2021. godine;
- Predmet istraživanja su **obrazovna iskustva učenika, nastavnika i roditelja**, kao ključnih aktera u sistemu obrazovanja, tokom školske 2020/21. godine, „druge pandemijske školske godine”;
- Glavni cilj istraživanja je prikupljanje empirijskih nalaza koji predstavljaju osnov za formulisanje praktičnih preporuka za **podršku u ostvarivanju prava na obrazovanje** dece i mladih u Srbiji, garantovano Konvencijom UN o pravima deteta;
- Realizovano je **kvalitativno istraživanje** (polustrukturisani intervjui) u koje je bilo uključeno 50 učenika (6. i 8. razreda osnovne škole i 1. i 3. razreda srednje škole), 50 roditelja i 50 nastavnika osnovnih i srednjih škola, iz 14 gradova u Srbiji;
- U prethodnoj školskoj godini, učenici su, u skladu sa odlukom nadležnog Ministarstva, tokom dužeg perioda, nastavu pohađali prema **kombinovanom modelu** (u školi i od kuće), a tokom kraćeg perioda, usled nepovoljne epidemiološke situacije, **isključivo onlajn**;
- Sve tri ciljne grupe smatraju da je nastava u učionici, pre pandemije koronavirusa, bila **bolje organizovana, kvalitetnija i korisnija**, nego nastava na daljinu i kombinovana nastava;

■ Tokom nastave na daljinu i kombinovane nastave, učesnici u istraživanju bili su suočeni sa brojnim **izazovima**, različite prirode: **tehnički, pedagoški, psihološki, zdravstveni, organizacioni, etički**;

■ Kao **najvažnije prednosti** onlajn i kombinovane nastave navode se: vremenska i prostorna fleksibilnost, korišćenje digitalnih obrazovnih resursa, veća mogućnost za individualizaciju nastavnog procesa, unapređivanje digitalnih veština učenika i nastavnika;

■ Iz perspektive sve tri ciljne grupe, **kvalitet obrazovnih postignuća učenika opao** je tokom pandemije koronavirusa, učenici nisu ostvarili predviđene ishode (imaju „rupe u znanju”), što ukazuje da je zdravstvena kriza rezultirala **krizom prava deteta**;

■ Nastavom na daljinu najviše su pogođeni učenici iz **osetljivih socijalnih grupa**, učenici koji su bili isključeni iz obrazovnog procesa i bez odgovarajuće obrazovne i psiho-socijalne podrške od strane članova porodice i nastavnika.

SAŽETAK PRAKTIČNIH PREPORUKA

- Iako je digitalno obrazovanje poslednjih godina postalo jedan od prioriteta nacionalne obrazovne politike, nalazi istraživanja ukazuju da je školama (nastavnicima, učenicima i roditeljima) neophodna veća i kontinuirana **sistemska podrška i vođenje** u primeni digitalne tehnologije tokom nastave na daljinu i kombinovane nastave;
- Osnovni preduslov za realizovanje nastave uz korišćenje digitalne tehnologije jeste **odsustvo digitalnog jaza** na svim nivoima sistema obrazovanja: infrastrukturna opremljenost škola, dostupnost (odgovarajućih) digitalnih uređaja, interneta i digitalnih resursa (nastavnih sadržaja i alata za vrednovanje postignuća učenika), odgovarajuće veštine digitalne pismenosti, sistemska tehnička i pedagoška podrška;
- Za većinu nastavnika, učenika i roditelja, onlajn nastava predstavlja „nužno zlo” i način da se „premosti kriza”, što ukazuje na neophodnost razvijanja **pozitivnih stavova i uverenja prema dugoročnoj primeni** digitalne tehnologije u nastavi;
- Nastava se ne može jednostavno „preseliti” iz učionice u digitalno okruženje: nastava u onlajn okruženju iziskuje **inovativne pedagoške pristupe** (umesto „presipanja starog vina u nove boce”);
- Digitalno okruženje zahteva specifičnu **socijalnu dinamiku, pravila i očekivanja** u odnosu na sve aktere obrazovnog procesa;
- Neophodno je sistemski podržati **motivaciju** učenika za školsko učenje, posebno u onlajn okruženju, kao i **metakognitivne veštine**, sposobnost za **samoregulaciju** i upravljanje sopstvenim procesom učenja;

- Tokom nastave u vanrednim okolnostima, neophodno je uvažiti širi društveni kontekst i obrazovni proces prilagoditi u cilju sveobuhvatne podrške **opštoj dobrobiti i zdravlju svakog deteta**;
- Tokom onlajn nastave, posebnu pažnju trebalo bi posvetiti **formativnom vrednovanju obrazovnih postignuća učenika i principima akademske čestitosti**;
- Tokom nastave na daljinu, **roditelji/drugi zakonski zastupnici dece** predstavljaju veoma važan izvor podrške učenicima, i zato je neophodno da se ostvari **kvalitetna i intenzivna saradnja škole i porodice** i razvije **odnos poverenja** između svih učesnika u obrazovnom procesu;
- Dodatna obrazovna podrška najpotrebnija je **učenicima iz osetljivih socijalnih grupa**, pre svega, učenicima sa teškoćama u razvoju/učenju, kao i učenicima nižeg SES-a.

KLJUČNI NALAZI ISTRAŽIVANJA

U publikaciji su prikazani rezultati kvalitativnog istraživanja, sprovedenog tokom septembra i oktobra 2021. godine, u 14 gradova u Srbiji, u okviru projekta „**Pravo na obrazovanje u periodu krize izazvane pandemijom virusa kovid 19 u Srbiji**”, koji je organizovao Užički centar za prava deteta, uz podršku Evropske unije. Cilj projekta je podrška ključnim akterima u obrazovnom sistemu u ostvarivanju prava deteta na obrazovanje, tokom krize uslovljene pandemijom koronavirusa. Krizne situacije praćene zatvaranjem obrazovnih ustanova imaju ozbiljne negativne posledice po učenike, lišavajući ih, između ostalog, i prava na obrazovanje, kao jednog od fundamentalnih prava deteta, propisanog Konvencijom UN o pravima deteta. Pravo na obrazovanje direktno utiče na ostvarivanje svih drugih prava. Ugroženost prava deteta na obrazovanje kao javno dobro, ima ozbiljne ekonomske i socijalne posledice, kako na ličnom, tako i na širem, društvenom planu.

U okviru navedenog projekta, sprovedeno je kvalitativno empirijsko istraživanje – polustrukturisani individualni intervjui, u koje je bilo uključeno: **50 učenika** (6. i 8. razreda osnovne škole i 1. i 3. razreda srednje škole), uključujući i učenike iz **osetljivih socijalnih grupa** – deca nižeg

socio-ekonomskog statusa (SES), deca sa teškoćama u učenju i razvoju, deca iz romske populacije, zatim, **50 nastavnika iz osnovnih i srednjih škola i 50 roditelja/drugih zakonskih zastupnika dece** navedenog uzrasta. Uzorak je nameran, u skladu sa metodologijom istraživanja, dok je cilj sticanje dubljeg uvida u lična iskustva i interpretacije ispitanika, bez tendencije ka generalizaciji dobijenih nalaza. Tokom obrade podataka korišćena je tematska analiza, kao jedna od najčešće korišćenih tehnika za obradu kvalitativnih podataka.

Rezultati istraživanja grupisani su u pet tematskih celina: • organizacija i kvalitet nastave tokom pandemije koronavirusa, • izazovi i dobre strane nastave na daljinu i kombinovane nastave, • organizacija i motivacija učenika za učenje, • školski zahtevi i ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika i • podrška učenicima tokom procesa učenja u vanrednim okolnostima.

Organizacija i kvalitet nastave tokom pandemije koronavirusa

Na osnovu ličnog iskustva sve tri ciljane grupe uključene u ovo istraživanje, organizacija nastave u osnovnim i srednjim školama u Srbiji, tokom prethodne, 2020/21. školske godine, „druge pandemijske školske godine”, razlikovala se od škole do škole, ali **i od nastavnika do nastavnika unutar iste škole.**

U periodu tokom kojeg, zbog nepovoljne epidemiološke situacije, neposredni vaspitno-obrazovni rad u školama u Srbiji nije bio realizovan (u novembru i decembru 2020. godine), u većini škola, neki nastavnici realizovali su nastavu **onlajn, u realnom vremenu, preko platformi za video-konferencije** (npr. Zoom, Google Meet, Microsoft Teams), dok su neki **postavljali učenicima materijale za učenje i zadatke na platforme i sisteme za upravljanje učenjem** (npr. Google učionica, Moodle) ili su im **slali putem imejla i/ili servisa za čet** (npr. Viber). Veoma je mali procenat ispitanika koji izveštavaju da su u njihovoj školi svi nastavnici realizovali onlajn nastavu i da niko od nastavnika nije realizovao nastavu na ovaj način. Većina nastavnika nije zahtevala od učenika da prate TV časove koji su emitovani putem Javnog medijskog servisa.

Iako se u nekim školama onlajn nastava odvijala prema školskom rasporedu (u isto vreme kao u školi), bilo je nastavni-

ka koji **nisu redovno držali onlajn časove** (bilo zbog tehničkih problema ili iz nekih drugih razloga koji učenicima i roditeljima najčešće nisu poznati). U nekim školama, nastavnici su držali onlajn časove preko platformi za video-konferencije isključivo za dopunsku nastavu i usmeno ispitivanje učenika. Za učenike iz osetljivih socijalnih grupa koji pohađaju specijalne škole, redovna onlajn nastava u realnom vremenu nije realizovana, već su se neki nastavnici povremeno viđali sa decom putem platformi (npr. tokom usmenog odgovaranja) ili u školi, u periodu kada je nastava zvanično realizovana onlajn. Način rada prilagođavan je individualnim karakteristikama i potrebama učenika (npr. nastavnici su putem imejla slali roditeljima učenika materijale za učenje, ostavljali u školi štampane materijale, pa su ih učenici ili roditelji preuzimali i urađene zadatke vraćali u školu, a neki su čak slali i poštom, ukoliko nije bilo drugog načina).

Tokom prethodne školske godine, nastava je, prema Stručnom uputstvu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (MPNTR), a u skladu sa procenjenom epidemiološkom situacijom, tokom najdužeg perioda realizovana prema **kombinovanom modelu**. To je podrazumevalo podelu učenika u okviru odeljenja (koja broje više od 15 učenika) u dve grupe, pri čemu jedna grupa pohađa nastavu u školi, a druga na daljinu. U osnovnim školama, grupe su se smenjivale na dnevnom, a u srednjim školama na sedmičnom nivou.

Onlajn nastava u sklopu **kombinovane nastave** (za polovinu učenika iz odeljenja koja pohađa nastavu od kuće) ređe

je realizovana. Čak i kada su postojale tehničke mogućnosti za realizaciju onlajn nastave iz učionice, za većinu nastavnika bio je **problem da istovremeno rade sa obe grupe učenika**: sa jednom neposredno a sa drugom na daljinu. Realizovanje nastave u učionici i na daljinu (u različitim smenama) takođe je bilo izazovno za nastavnike, jer je zahtevalo celodnevno radno vreme. Manji procenat intervjuisanih nastavnika radio je na ovaj način, dok se od većine učenika zahtevalo da samostalno nauče gradivo koje su njihovi vršnjaci učili u školi, kako bi mogli kontinuirano da prate nastavu.

Što se tiče evidencije prisustva učenika na onlajn časovima, nastavnici su generalno bili **fleksibilniji nego kada se nastava odvijala u učionici** – gotovo svi učenici izjavljuju da je u njihovom odeljenju bilo učenika koji nisu (redovno) pohađali onlajn nastavu, ali najčešće nisu imali negativne posledice. Učenici sa višim školskim postignućem redovno su pohađali onlajn nastavu (što je u skladu sa odgovorima nastavnika i roditelja). Bilo je, međutim, i učenika koji saopštavaju da su u njihovim školama nastavnici **redovno prozivali učenike i evidentirali prisustvo na onlajn časovima**, mada to nije bila česta praksa.

Osim što nisu uspevali **da osiguraju prisustvo učenika na onlajn časovima** (pogotovu ukoliko su im kamere isključene, što je zbog slabije internet veze nekada bilo neophodno), nastavnici, u većini slučajeva, **nisu imali uvid u to šta učenici zaista rade tokom onlajn nastave** – dešavalo se da učenici ne prate čas, već rade nešto drugo (npr. igraju igrice ili međusobno komuniciraju u okviru internih onlajn grupa,

nevezano za temu časa), o čemu svedoče i deca i odrasli.

Ispitanici iz sve tri ciljne grupe saglasni su u tome da je onlajn nastavu **većina učenika shvatila „manje ozbiljno” i odgovorno** nego nastavu u učionici, kao i da određenom procentu učenika školske obaveze nisu bile prioritet tokom pandemije koronavirusa (kao, uostalom, ni pre pandemije, s tim što je sada taj procenat učenika bio još veći).

Atmosfera na onlajn časovima često je bila „haotična”, učenici nisu slušali ni jedni druge, niti nastavnika, dok nastavnici nisu bili u stanju da uspostave disciplinu i produktivnu radnu atmosferu. Sa druge strane, manji procenat intervjuisanih učenika, reč je, po pravilu, o učenicima sa visokim obrazovnim aspiracijama i školskim postignućem, onlajn nastavu shvatao je prilično „ozbiljno” i veoma su se trudili da ostvare kontinuitet u savladavanju školskih zahteva, što nije uvek bilo jednostavno, niti lako.

Što se tiče **kvaliteta onlajn i kombinovane nastave**, učenici, nastavnici i roditelji smatraju da je on generalno **niži nego kvalitet nastave u učionici**. Kvalitet onlajn nastave, po mišljenju nastavnika, zavisi od brojnih faktora, od kojih je neke teško kontrolisati. Ipak, postoji svest, barem kod nekih nastavnika, da se kvalitet nastave u učionici na neki način „preslikava” na onlajn nastavu, bez obzira na njene specifičnosti, kao i da je nastava u našim školama pre pandemije koronavirusa bila uglavnom tradicionalno orijentisana, odnosno transmisivna ili predavačka.

Učenici smatraju da na onlajn časovima (preko platformi za video-konferencije) **mного više nauče**, nego kada im nastavnici pošalju ili postave materijal na školsku platformu za učenje. Isto tako, učenici, kao i nastavnici i roditelji, smatraju da su **časovi u učionici i „živa reč” nezamenljivi** i da imaju apsolutnu prednost u odnosu na onlajn časove.

Tokom prethodne školske godine, gotovo u svim školama koje pohađaju intervjuisani učenici, korišćena je neka od **platformi za učenje**, najčešće Google učionica, s tim što su u nekim školama svi nastavnici bili u obavezi da je koriste (uključujući i one koji nisu imali mogućnosti za realizovanje onlajn časova u realnom vremenu), dok je u nekim školama to bilo stvar izbora nastavnika. Tokom onlajn nastave, učenici su najčešće koristili **„pametni telefon”** (za praćenje časova, razmenu poruka sa nastavnicima unutar grupa za čet, fotografisanje i slanje domaćih zadataka pisanih u svesci) i **laptop računar** (za rad na zadacima koji iziskuju korišćenje programa za obradu teksta i tabelarno prikazivanje, izradu multimedijalnih prezentacija, rad na onlajn testovima itd.), ređe desktop računar i tablet.

Da zaključimo, kada je reč o organizaciji i kvalitetu nastave tokom prethodne školske godine, razlike su u toj meri izražene da se zapravo ne može izvući opšti zaključak, osim da je svaki nastavnik imao drugačiji metod rada i da se svako snalazio „onako kako je znao i umeo”.

Izazovi učenika, nastavnika i roditelja tokom nastave u vanrednim okolnostima

Tokom prethodne školske godine, učenici, roditelji i nastavnici bili su suočeni sa brojnim izazovima različite prirode. Detaljnom analizom i kodiranjem odgovora ispitanika, formulisan je veći broj pojedinačnih izazova za svaku ciljnu grupu (neki izazovi zajednički su za sve tri grupe ispitanika), koji su grupisani u nekoliko opštijih kategorija: **tehnički, pedagoški, psihološki, socijalni, etički, zdravstveni, organizacioni** itd.

■ Izazovi tehničke prirode

Među tehničkim izazovima najčešće se izdvajaju neodgovarajuća infrastruktura opremljenost škola, nedovoljan broj digitalnih uređaja u porodici ili neposredovanje odgovarajućih digitalnih uređaja. Iako većina dece, pogotovu u srednjim školama, poseduje pametni telefon, digitalni uređaji sa ekranom osetljivim na dodir mogu se koristiti za praćenje nastave/predavanja, ali ne i za kreiranje digitalnih sadržaja, onlajn testiranje itd. Nastavnici i učenici neretko poseduju „zastarele” digitalne uređaje (desktop i laptop računare) na koje nije moguće instalirati odgovarajuće programe. Često spominjan problem, nekada nažalost i „kvazi problem”, jeste slaba internet veza (pogotovu kada su uključene kamere tokom onlajn časova), prekid internet veze itd. Ovi izazovi posebno pogađaju učenike iz porodica nižeg SES-a, uključujući i

pojedine nastavnike, decu iz osetljivih socijalnih grupa i ruralnih područja, koja su upravo zbog prepreka tehničke prirode bila isključena iz formalno-obrazovnog procesa tokom onlajn nastave. Neke škole uspele su da obezbede digitalne uređaje za nastavnike i učenike koji ih nisu posedovali, ali je neophodno sistemsko rešenje za ovaj problem. I najzad, važan tehnički izazov jeste izostanak odgovarajuće tehničke podrške, pre svega nastavnicima, ali i učenicima, tokom procesa realizacije onlajn i kombinovane nastave.

■ Izazovi socijalne prirode

Nedostatak simetrične i asimetrične socijalne interakcije, odnosno neposredne interakcije „licem-u-lice” sa vršnjacima i nastavnicima u školskom kontekstu, koja ima formativnu ulogu ne samo u kognitivnom, već i u socio-emocionalnom razvoju dece, pogotovu mlađeg uzrasta, jedan je od najvažnijih izazova socijalne prirode tokom realizacije nastave na daljinu. Sudeći na osnovu dobijenih nalaza, tokom nastave na daljinu nisu u dovoljnoj meri iskorišćene mogućnosti digitalne tehnologije za kolaborativni i grupni rad učenika. Nedostatak odgovarajuće podrške tokom procesa učenja od strane roditelja i porodičnog okruženja (zato što ne poseduju odgovarajuće digitalne kompetencije, specifična predmetna znanja ili su okupirani poslom i drugim obavezama), jedan je od važnih socijalnih izazova sa kojim su se učenici susreli tokom pandemije koronavirusa.

■ Izazovi pedagoške prirode

Jedan od najvažnijih pedagoških izazova tokom realizacije nastave na daljinu i kombinovane nastave jeste to što većina nastavnika ne poseduje **iskustvo u realizovanju onlajn nastave**, niti znanje stečeno tokom inicijalnog obrazovanja ili kontinuiranog stručnog usavršavanja o tome kako da na pedagoški smislen način **integriše digitalne alate u nastavni proces**. Za nastavnike je ovo bio prvi susret sa onlajn nastavom, iako je većina pre pandemije koronavirusa koristila digitalnu tehnologiju za pripremu nastave, ali ne i za njenu realizaciju i ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika. Kako je nastava na daljinu u školama u Srbiji započela odmah po uvođenju vanrednog stanja u zemlji (u martu 2020. godine) i zatvaranju obrazovno-vaspitnih ustanova, većina nastavnika bila je nepripremljena za ovaj način rada (u nekim zemljama nastavnici su pre prelaska na nastavu na daljinu prošli odgovarajuću obuku), što je rezultiralo „prenošenjem” tradicionalnih metoda nastave u digitalno okruženje.

Nedovoljno razvijene digitalne kompetencije nastavnika i učenika, ali i roditelja, s obzirom na činjenicu da su tokom obrazovanja na daljinu oni predstavljali važan izvor obrazovne podrške deci, pogotovu iz osetljivih socijalnih grupa (koja su u najvećoj meri bila pogođena odsustvom neposrednog vaspitno-obrazovnog rada u školi) takođe je jedan od najvažnijih pedagoških izazova.

Uprkos široko rasprostranjenom shvatanju da su današnja deca i mladi „digitalni urođenici”, odnosno, vešti korisnici

digitalnih uređaja (ovo mišljenje dele i neki nastavnici), u praksi se pokazalo da **ne poseduju svi učenici neophodne digitalne veštine** i da je itekako bilo prostora za njihovo unapređivanje tokom onlajn nastave.

Kao jedna od važnih prepreka za uspešno realizovanje onlajn nastave spominje se i **nedostatak kvalitetnih obrazovnih digitalnih resursa** za pojedine predmete (usklađenih sa programom nastave i učenja) i nejednaka dostupnost resursa za učenje u kućnom okruženju učenika.

Jedan od najozbiljnijih pedagoških, ali i etičkih izazova sa kojim su intervjuisani nastavnici bili suočeni tiče se **ocenjivanja u digitalnom okruženju**. Svi učenici, uključujući i „najbolje đake“ (ovo potvrđuju sve tri ciljne grupe), tokom onlajn ocenjivanja koristili su se različitim vidovima varanja: prepisivanje na testovima, preuzimanje i slanje tuđih radova, zajednički rad na individualnim zadacima itd. Nastavnici su bili pred ozbiljnim etičkim dilemama, jer najčešće nisu imali načina da utvrde ko je autor zadatka a ko je prepisao ili preuzeo tuđi rad, a ni odgovarajuće mehanizme za sankcionisanje neakadenskog ponašanja učenika, što je imalo za posledicu poljuljanost profesionalnog integriteta i vere u smislenost ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika.

■ Izazovi psihološke prirode

Među najvažnijim izazovima psihološke prirode izdvajaju se: hronična briga učenika za zdravlje članova porodice i sopstveno zdravlje u slučaju zaražavanja ko-

ronavirusom (pogotovu u porodicama medicinskih radnika), zabrinutost zbog negativnih zdravstvenih posledica prekomernog korišćenja digitalnih uređaja tokom onlajn nastave (glavobolja, problemi sa vidom itd.), stres uslovljen kratkim rokovima za slanje školskih zadataka i velikom količinom zahteva od strane nastavnika (pogotovu pred kraj polugodišta/školske godine), prisutniji kod uspešnijih učenika kojima je stalo do visokih ocena, anksioznost u situacijama ocenjivanja i usmenog odgovaranja u onlajn okruženju, briga oko školskog uspeha, polaganja prijemnog ispita (kod učenika završnog razreda osnovne škole) i nastavka školovanja itd.

Roditelji su zabrinuti zbog vremena koje njihovo dete provodi ispred ekrana digitalnih uređaja, diskontinuiteta u sticanju znanja i veština, propuštenih prilika za učenje, gubljenja radnih navika, a neki roditelji zbog toga što nisu u mogućnosti da detetu obezbede uslove za učenje i pruže odgovarajuću obrazovnu podršku.

■ Organizacioni izazovi

Iako su sve škole u Srbiji imale obavezu da organizuju nastavu u skladu sa Stručnim uputstvom MPNTR i aktuelnom epidemiološkom situacijom, organizacija nastave iz pojedinih predmeta razlikovala se na nivou iste škole. Iz perspektive učenika i roditelja, način rada bio je prepušten ličnoj odgovornosti, snalažljivosti i inicijativi nastavnika. Nastavnici su bili međusobno neusklađeni u različitim aspektima (način realizovanja nastave, vrsta i količina zahteva, kriterijumi

ocenjivanja itd.) što je stvaralo konfuziju kod učenika.

S druge strane, učenici su se na ličnom planu suočavali sa organizacionim izazovima (da organizuju vreme, usklade školske obaveze sa vanškolskim, redovno pohađaju onlajn nastavu, izvršavaju školske obaveze itd.).

Većina navedenih izazova prisutna je kod ispitanika iz sve tri ciljne grupe, dok su neki izazovi specifični za pojedine ciljne grupe.

Izazovi učenika iz osetljivih socijalnih grupa

Pored navedenih, **učenici iz osetljivih socijalnih grupa** (kao i njihovi roditelji i nastavnici), suočavali su se sa dodatnim, specifičnim izazovima, o kojima prvenstveno izveštavaju roditelji i nastavnici: nemogućnost sprovođenja epidemioloških mera (fizičko distanciranje i nošenje maski), izostanak individualnih tretmana koji su deci sa određenim vrstama teškoća neophodni, nestručnost članova porodice da pruže obrazovnu podršku deci, nedostatak direktnog kontakta i komunikacije sa decom, neposedovanje odgovarajućih digitalnih resursa, digitalnih kompetencija i digitalnih uređaja itd.

Dobre strane nastave na daljinu i kombinovane nastave

Dobre strane nastave na daljinu i kombinovane nastave znatno su **manje vidljive u odgovorima učenika, nastavnika i roditelja iz uzorka**, nego slabe strane. Učenici i roditelji na nastavu na daljinu gledaju kao na „nužno zlo” i jedino moguće rešenje u vanrednoj situaciji, način da se „premosti škola” tokom perioda u kome nema neposrednog vaspitno-obrazovnog rada sa učenicima, način da se obezbedi kakav-takav kontinuitet nastavnog procesa. Ipak, ima i onih koji sagledavaju i dobre strane nastave na daljinu: unapređivanje digitalnih kompetencija učenika i nastavnika, unapređivanje kvaliteta nastave i ocenjivanja korišćenjem digitalnih resursa, veća mogućnost za individualizaciju nastavnog procesa, fleksibilnost u pogledu vremena i mesta realizovanja nastave, uviđanje dobrih strana tradicionalne nastave itd.

Školski zahtevi i ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika

Jedan od najvećih problema za učenike jeste neujednačenost školskih zahteva od strane predmetnih nastavnika, kao i kriterijuma za ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika.

Ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika, pored realizacije nastavnog procesa, jedna je od najvažnijih profesionalnih uloga nastavnika u tradicionalnom obrazo-

vanju. Ocenjivanje predstavlja jedan od najosetljivijih aspekata nastavnog procesa, i kada se odvija u školskoj učionici, a pogotovu u onlajn okruženju. Većina intervjuisanih nastavnika nije imala iskustva u onlajn ocenjivanju pre pandemije koronavirusa i prelaska na nastavu na daljinu. Tokom realizovanja nastave u vanrednim okolnostima, zbog ocenjivanja su bili, u manjoj ili većoj meri, zabrinuti svi učesnici obrazovnog procesa, ali su razlozi za zabrinutost bili drugačiji. Nastavnici su najviše brinuli zbog zakonski propisane **obaveze da svi učenici do određenog roka budu ocenjeni**, što u vanrednim okolnostima nije bilo lako, kao i zbog **valjanosti i pouzdanosti sumativnih ocena tokom nastave na daljinu**, s obzirom na ranije spomenute oblike akademskog varanja, a dešavalo se i to da roditelji, starija braća i sestre, ali i privatni nastavnici rade zadatke umesto učenika.

Učenici i roditelji brinuli su zbog visokih zahteva i nerealnih rokova, ali nekada i zbog akademske nečestitosti (pogotovu oni koji su svojim radom i trudom dolazili do ocena).

Iako su postojale individualne razlike, moglo bi se zaključiti da je većina nastavnika, iz perspektive učenika, ali i nastavnika i roditelja, imala razumevanja za situaciju i kontekst učenja i da nisu bili „rigorozni” tokom ocenjivanja i da su čak bili manje zahtevni nego pre pandemije.

Organizacija i motivacija učenika za školsko učenje

Organizacija dnevnih aktivnosti i školskih obaveza tokom onlajn nastave bila je izazov za većinu intervjuisanih učenika. Učenici su onlajn nastavu i periode kada ne pohađaju nastavu u školi **doživljavali kao raspust (u ovome se slažu sve tri ciljne grupe)**, imali su problem da se ujutru probude za onlajn čas, organizuju svoj radni dan, fokusiraju se na ono što je važno, redovno uče i poštuju predviđene rokove. Neke učenike je onlajn nastava „naterala” da se bolje organizuju, dok su neki nastavili da funkcionišu po uobičajenom ritmu.

Učenici, nastavnici i roditelji dele mišljenje da je tokom pandemije koronavirusa, a pogotovu tokom nastave na daljinu, **motivacija većine učenika za učenje bila niža nego ranije, kao i da je s vremenom opadala**, čak i kod učenika sa odličnim školskim postignućem. Ipak, uspešniji učenici, sa višim obrazovnim aspiracijama bili su motivisaniji za školsko učenje, kao i učenici na kraju ciklusa obaveznog obrazovanja kojima je školski uspeh bio važan prilikom izbora željene škole i nastavka procesa formalnog obrazovanja.

Podrška učenicima od strane roditelja i nastavnika u procesu učenja

Većina učenika izjavljuje da su imali podršku u učenju i savladavanju gradiva od članova svoje porodice. Nekima podrška nije bila potrebna – reč je o uspešnijim učenicima ili, s druge strane, o nemotivisanim učenicima kojima nije stalo do visokih ocena i školskog uspeha (ni pre a ni tokom pandemije). Neki roditelji, međutim, smatraju da nisu bili u stanju da pruže svojoj deci odgovarajuću podršku u procesu učenja (pogotovu kada je reč o učenicima srednje škole), bilo zato što ne poseduju odgovarajuće digitalne kompetencije ili ne poznaju predmet ili oblast. S druge strane, roditelji naglašavaju važnost psihološke podrške i podrške samoregulaciji i motivaciji učenika za učenje u vanrednim okolnostima.

Što se tiče podrške u učenju i povratnih informacija od strane nastavnika, odgovori učenika mogu se razvrstati u tri kategorije. Neki nastavnici **redovno su odgovarali i pružali podršku učenicima** kada god im je bila potrebna (npr. realizovali dopunsku nastavu, organizovali dodatne onlajn časove kako bi proverili da li su učenici razumeli gradivo, podučavali ih strategijama učenja, trudili se da im što bolje objasne ono što ne razumeju, neki su nabavili table na kojima su pisali tokom onlajn časova od kuće). Drugu grupu čine oni nastavnici koji su pružali podršku učenicima, mada to nije uvek bilo uvremenjeno, dok su u trećoj grupi oni nastavnici koji su samo „odrađivali” svoje obaveze i učenicima povremeno slali povratne informacije i/ili materijale za učenje.

Širi kontekst istraživanja

Svetska zdravstvena organizacija proglasila je 11. marta 2020. godine globalnu pandemiju koronavirusa ([WHO, 2020¹](https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020)). Kao sistemski odgovor na sprečavanje širenja bolesti prouzrokovane virusom kovid 19, koja je prema proceni zdravstvenih stručnjaka, usled lakog prenošenja sa osobe na osobu i rizika od smrtnog ishoda, predstavljala ozbiljnu pretnju čovečanstvu, preduzete su, na globalnom nivou, mere fizičkog distanciranja i „zaključavanja” stanovništva (engl. lockdown). Mere su, između ostalog, uključivale i prekid rada, odnosno zatvaranje vaspitno-obrazovnih ustanova na svim nivoima obrazovanja (počev od predškolskog do visokog).

Iako pripadaju grupi koja je, u pogledu toka i ishoda bolesti, manje pogođena pandemijom koronavirusa, deca i mladi bili su veoma pogođeni političkim odgovorima na suzbijanje virusa: skoro 1,9 milijardi učenika, u više od 190 zemalja sveta, sa zvaničnim proglašenjem pandemije, prestalo je da pohađa nastavu u školi. Zatvaranje škola uticalo je na 94% svetske populacije učenika, odnosno na 99% populacije u zemljama sa niskim i srednjim prihodima (OECD, 2020). Za neke učenike nastava je, manje ili više uspešno, „preseljena” u onlajn okruženje ili je realizovana na daljinu – nastava na daljinu u vanrednim okolnostima (engl. emergency remote teaching), ali je za mnoge, posebno za učenike iz osetljivih i marginalizovanih socijalnih grupa, učenike koji nisu imali pristup digitalnim resursima za učenje ili im je nedostajala podrška roditelja i nastavnika tokom procesa učenja ili motivacija za samostalno učenje, nakon zatvaranja škola, proces obrazovanja prekinut. Aktuelna kriza razotkrila je i učinila vidljivijim brojne nejednakosti u školskim sistemima širom sveta: od pristupa širokopojasnom internetu i digitalnim uređajima i resursima neophodnim za realizaciju onlajn nastave, podrške u procesu učenja, do neuspeha da se omogući lokalna inicijativa i usklade resursi sa potrebama (OECD, 2020). Istovremeno, dovela je u pitanje jedno od osnovnih prava deteta, pravo na obrazovanje.

Zabrinjava podatak da su upravo one zemlje u kojima su učenici ostvarili najslabije postignuće u poslednjem ciklusu OECD/PISA 2018 istraživanja (Programme for International Student Assessment), imale tendenciju da potpuno zatvore škole na duži vremenski period

1 <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>

tokom 2020. godine. Prema analizi OECD-a (The Organisation for Economic Co-operation and Development), u koju je uključeno 98 zemalja, postignuće petnaestogodišnjaka na PISA testu objašnjava 54% varijanse u broju dana tokom kojih su srednje škole bile potpuno zatvorene u 2020. godini. Čak i kada se kontroliše bruto domaći proizvod (BDP) po glavi stanovnika, postignuće učenika i dalje objašnjava 31% varijanse (Reimers & Schleicher, 2020). Dakle, šanse za obrazovanje u većoj su meri bile uskraćene učenicima u zemljama sa slabijim postignućem na PISA testu. To znači da pandemijska kriza nije samo pojačala obrazovne nejednakosti unutar zemalja, već će verovatno dodatno povećati jaz u postignućima između zemalja, što će pokazati buduće međunarodne evaluativne studije obrazovnih postignuća učenika (npr. naredni ciklus PISA istraživanja, koji se realizuje 2022. godine, a u koji je uključena i naša zemlja).

Sve se češće može pročitati da je zdravstvena kriza prouzrokovana koronavirusom doprinela „tektonskim promenama u obrazovanju” kakve čovečanstvo do sada nije iskusilo, sa nesagledivim ličnim i društvenim posledicama. Međutim, pravo na obrazovanje, kao osnovno ljudsko pravo, dovedeno je u pitanje i pre pandemije koronavirusa. Prema izveštaju koji je objavio UNESCO-ov Institut za statistiku (za školsku 2017/18. godinu), više od 250 miliona dece i mladih u svetu nije obuhvaćeno obrazovanjem, odnosno nalaze se izvan sistema obaveznog obrazovanja², dok je skoro 800 miliona odraslih nepismeno (većina njih su žene)³. Štaviše, i za učenike koji pohađaju školu, učenje nije zagarantovano. Na globalnom nivou, 6 od 10 dece i mladih nije dostiglo bazični nivo čitalačke i matematičke pismenosti: oko 387 miliona (56%) dece mlađeg osnovnoškolskog uzrasta (6-11 godina) i 230 miliona (61%) dece starijeg osnovnoškolskog uzrasta (12-14 godina).⁴

S druge strane, zdravstvena kriza uslovljena pandemijom koronavirusa podstakla je uvođenje inovativnih pristupa u proces obrazovanja (United Nations, 2020). Digitalna transformacija obrazovanja bila je jedan od prioriteta kreatora obrazovne politike na globalnom nivou i pre pandemije koronavirusa – Evropska komisija usvojila je 2018. godine prvi [Akcioni plan za digitalno obrazovanje \(2018-2020\)](#)⁵, s tim što je pandemija znatno ubrzala taj proces i pokazala koliko je važno da sistemi obrazovanja budu prilagođeni digitalnom dobu. Krajem 2020. godine, usvojen je i drugi [Akcioni plan za digitalno obrazovanje \(2021-2027\)](#)⁶ koji je usmeren na dugoročne promene u obrazovanju i poboljšanje digitalne pismenosti na svim nivoima obrazovanja.

U septembru 2020. godine, Evropska komisija pokrenula je javni konsultativni proces sa ciljem prikupljanja informacija o stavovima i iskustvima svih građana, institucija i

2 <http://uis.unesco.org/en/topic/out-school-children-and-youth>

3 <http://uis.unesco.org/en/topic/literacy>

4 <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/fs46-more-than-half-children-not-learning-en-2017.pdf>

5 [EUR-Lex - 52018DC0022 - EN - EUR-Lex \(europa.eu\)](#)

6 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0624&from=EN>

organizacija iz javnog i privatnog sektora tokom krize izazvane koronavirusom, prelaska na nastavu na daljinu, kao i o njihovoj viziji digitalnog obrazovanja. Prikupljeno je više od 2700 odgovora i 127 dokumenata, iz 60 zemalja sveta. Rezultati su pokazali da gotovo 60% ispitanika pre krize nije učestvovalo u nastavi na daljinu ili onlajn nastavi, a da 95% ispitanika smatra da je pandemija koronavirusa prekretnica u primeni tehnologije u obrazovanju. Učesnici u konsultacijama smatraju da bi resursi i sadržaji za učenje na internetu trebalo da budu relevantniji, interaktivniji i jednostavniji za upotrebu i dostupniji svima, bez obzira na SES. Više od 60% ispitanika smatra da su tokom pandemijske krize unapredili sopstvene digitalne veštine, a više od 50% zainteresovano je da ih dodatno unapređuje (Evropska komisija, 2020).

Kontekst istraživanja u Srbiji

Kada je reč o Srbiji, Odluka o proglašenju vanrednog stanja stupila je na snagu 15. marta 2020. godine („Službeni glasnik RS”, br. 29/2020), pet dana pre nego što je, Naredbom ministra zdravlja, 20. marta 2020. godine, proglašena epidemija izazvana virusom SARS-CoV-2 („Službeni glasnik RS”, br. 37/2020). Nakon proglašenja vanrednog stanja, Vlada Republike Srbije donela je niz mera kao odgovor na epidemiju, uključujući i Odluku o obustavi izvođenja nastave u visokoškolskim ustanovama, srednjim i osnovnim školama i redovnog rada ustanova predškolskog vaspitanja i obrazovanja („Službeni glasnik RS”, br. 30/2020).

Kako bi se obezbedio kontinuitet u obrazovanju učenika i radu obrazovno-vaspitnih ustanova, MPNTR organizovalo je „nastavu na daljinu”. Do kraja školske 2019/20. godine, celokupan nastavni proces u osnovnim i srednjim školama u Srbiji realizovan je kroz ovaj oblik nastave. Od 17. marta do 29. maja 2020. godine, u medijima sa nacionalnom pokrivenošću (RTS 2, RTS 3, RTS Planeta i RT Vojvodina 2), lokalnim i manjinskim medijima emitovani su TV časovi (za prvi i drugi ciklus obrazovanja), a uspostavljena je i nacionalna platforma za onlajn učenje Moja škola (mojaskola.gov.rs).

U avgustu 2020. godine, na osnovu analize iskustava drugih zemalja i raspoloživih empirijskih nalaza, kreirana su i dostavljena svim osnovnim i srednjim školama u Srbiji uputstva za realizaciju obrazovno-vaspitnog rada u predstojećoj školskoj godini, kao i [Uputstvo o merama zaštite zdravlja učenika i zaposlenih za osnovne i srednje škole](#)⁷.

Prema [Stručnom uputstvu za organizaciju i realizaciju obrazovno-vaspitnog rada u osnovnoj školi u školskoj 2020/21. godini](#)⁸, definisana su dva modela rada: **obrazovno-**

7 <https://mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/08/o-merama-zastite-zdravlja-ucenika-i-zaposlenih-za-osnovne-i-srednje-skole.pdf>

8 <https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/08/strucno-uputstvo.pdf>

vaspitni rad u školi kroz neposredni rad (prvi model) i **obrazovno-vaspitni rad u školi kroz neposredni rad i nastavom na daljinu u organizaciji škole** (drugi model).

Za učenike mlađih razreda osnovne škole (od 1. do 4. razreda) nastava se realizuje u školi, prema prvom modelu (ukoliko odeljenje broji više od 15 učenika, deli se u dve grupe, koje pohađaju nastavu u različitim terminima). Za učenike starijih razreda osnovne škole (od 5. do 8. razreda) nastava se takođe realizuje prema prvom modelu – svi učenici pohađaju nastavu u školi, pod uslovom da škola poseduje prostorne i kadrovske kapacitete. Ukoliko škola ne poseduje kapacitete za organizovanje nastave prema prvom modelu, nastava se realizuje prema drugom, kombinovanom modelu, i to tako što učenici 5. i 6. razreda pohađaju nastavu u školi ponedeljkom, sredom i petkom, a učenici 7. i 8. razreda utorkom i četvrtkom, da bi se sledeće sedmice razredi rotirali.

Prema [Stručnom uputstvu za organizovanje i ostvarivanje nastave neposrednim putem i putem učenja na daljinu za srednje škole u školskoj 2020/2021. godini](#)⁹, nastava se organizuje prema dva modela: **na daljinu** (prvi model) i **kombinovano** (drugi model). Tokom nastave na daljinu, program nastave i učenja (u celini ili deo) ostvaruje se korišćenjem savremene informaciono-komunikacione tehnologije, bez neposrednog boravka u školi ili na drugim mestima na kojima se organizuju praktična nastava i vežbe. Tokom kombinovane nastave, učenici srednjih škola jedne sedmice dolaze u školu na neposrednu nastavu, a druge sedmice pohađaju nastavu na daljinu (pri čemu su odeljenja koja broje više od 15 učenika podeljena u dve grupe, koje se rotiraju na sedmičnom nivou).

Nastava u osnovnim i srednjim školama u Srbiji realizuje se u skladu sa [Pravilnikom o posebnom programu obrazovanja i vaspitanja](#)¹⁰ („Sl. glasnik RS“, br. 110/2020), koji priprema Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja. Posebni program sadrži: dužinu trajanja časa (u školskoj 2020/21. godini čas je trajao 30 minuta), preporuke za organizaciju nastave i učenja, neophodne sadržaje u skladu sa programom nastave i učenja, didaktičko-metodičko uputstvo za ostvarivanje programa i vremenski period ostvarivanja programa.

U julu 2020. godine, MPNTR i Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, kreirali su [Okvir za procenu kapaciteta osnovnih i srednjih škola za organizovanje obrazovanja na daljinu u slučaju kada je obustavljen neposredni rad sa učenicima](#)¹¹, koji predstavlja polaznu osnovu za definisanje standarda kvaliteta rada vaspitno-obrazovnih ustanova, samoprocenu kapaciteta i razvojno planiranje (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2020). Okvirom su definisani bazični preduslovi za realizaciju nastave na daljinu na različitim nivoima: škola u celini, rukovodioci, nastavnici i učenici.

U tekućoj, školskoj 2021/2022. godini, nastava u osnovnim i srednjim školama u Srbiji

9 <https://mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/08/упутство-за-организовање-и-остваривање-наставе-непосредним-путем-и-путем-учења-на-даљину-за-средње-школе-у-школској-2020-2021-години.pdf>

10 <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2020/110/1/reg>

11 <https://mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/08/ZVKOV-Okvir-obrazovanje-na-daljinu.pdf>

organizovana je u skladu sa redefinisanim uputstvima MPNTR (u odnosu na prethodnu školsku godinu): [Stručno uputstvo za organizaciju obrazovno-vaspitanog rada u osnovnoj školi u školskoj 2021/2022. godini](https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/08/Strucno-uputstvo-za-organizaciju-obrazovno-vaspitanog-rada-u-osnovnoj-skoli-u-skolskoj-2021-2022-godini)¹² i [Stručno uputstvo za organizaciju obrazovno-vaspitanog rada u srednjoj školi u školskoj 2021/2022. godini](https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/08/Strucno-uputstvo-za-organizaciju-obrazovno-vaspitanog-rada-u-srednjoj-skoli-u-skolskoj-2021-2022-godini)¹³. Ova uputstva predstavljaju osnov za organizovanje, planiranje i programiranje ukupnog obrazovno-vaspitanog rada u školama u otežanim uslovima rada. Nastavu u osnovnim i srednjim školama moguće je organizovati prema tri modela: **obrazovno-vaspitni rad u školi kroz neposredni rad** (prvi model), **obrazovno-vaspitni rad u školi kroz neposredni rad i nastavom na daljinu u organizaciji škole** (drugi model) i **nastava na daljinu u organizaciji škole** (treći model). Izbor modela organizacije nastave vrši se, s jedne strane, na osnovu epidemiološke situacije i obuhvata vakcinacijom (procenjenih od strane nadležnog instituta/zavoda za javno zdravlje na nivou grada/opštine) i, s druge strane, na osnovu kapaciteta škole da primeni propisane preventivne mere (procenjenog od strane rukovodstva škola, u saradnji sa nadležnom školskom upravom). Predviđeno je da časovi traju 45 minuta, bez obzira na model nastave (izuzev u mlađim razredima osnovne škole, ukoliko se grad/opština nalazi u „crvenoj zoni”, kada je neophodno da se odeljenje podeli u 2 grupe, jer broji više od 16 učenika).

Određenje ključnih pojmova

U prethodnom poglavlju spomenuto je nekoliko modela po kojima je realizovana nastava u školama u Srbiji, tokom vanredne situacije uslovljene globalnom pandemijom koronavirusa: neposredni vaspitno-obrazovni rad sa učenicima u školi, kombinovana nastava i onlajn nastava, odnosno nastava na daljinu.

Pre gotovo dve decenije, autori Bejts i Pul, važna imena u izučavanju učenja uz korišćenje digitalne tehnologije, definisali su **kontinuum procesa obrazovanja**, na čijem se jednom kraju nalazi **klasična, tradicionalna nastava** koja se realizuje u učionici, bez upotrebe digitalne tehnologije (engl. face-to-face teaching), a na drugom, **nastava na daljinu** (engl. distance teaching), odnosno **onlajn nastava** (engl. online teaching), kao savremena forma nastave na daljinu, koja u potpunosti zamenjuje nastavu u učionici. Između ova dva oblika nastave, odnosno dva kraja kontinuuma, nalazi se **klasična nastava podržana tehnologijom** (engl. classroom aids) koja podrazumeva korišćenje digitalnih uređaja (npr. multimedijalnih prezentacija) tokom nastave u učionici i **kombinovana, mešovita ili hibridna nastava** (engl. mixed, blended, hybrid teaching) u okviru koje je

12 <https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/08/Strucno-uputstvo-za-organizaciju-i-realizaciju-obrazovno-vaspitanog-rada-u-OS-2021-22.pdf>

13 <https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/08/Strucno-uputstvo-za-organizaciju-rada-srednjih-skola-2021-2022.pdf>

manji ili veći deo nastave u učionici zamenjen onlajn nastavom (Bates & Pool, 2003).

Iako je, zahvaljujući pandemiji koronavirusa, nastava posredstvom digitalne tehnologije, odnosno onlajn nastava, „preko noći” postala univerzalni lek za sve – „panaceja za krizu”¹⁴ (Dhawan, 2020), uticaj medija (počev od štamparske mašine) na proces obrazovanja prisutan je nekoliko stotina godina, a uticaj digitalnih medija nekoliko decenija – od pojave računara i interneta. Ubrzan razvoj tehnologije, nema sumnje, oblikuje mnoge aspekte procesa obrazovanja, ali obrazovni sistemi, s druge strane, imaju ne samo funkciju, već i obavezu da pripreme decu i mlade za život u društvu u kome digitalna tehnologija ima sve važnije mesto.

S obzirom na veliku terminološku i pojamovnu razućdenost, kako u literaturi (domaćoj i stranoj), tako i u praksi, u odeljku koji sledi, osvrnućemo se na znaćenje ključnih pojmova, odnosno modela nastave, koji su korišćeni i kasnije u tekstu.

Obrazovanje na daljinu

Pojava digitalne tehnologije, nema sumnje, predstavljala je najsnažniji zamajac razvoju obrazovanja na daljinu („renesansu”), dok je savremeno obrazovanje na daljinu teško zamisliti bez korišćenja digitalne tehnologije i interneta. Poćeci obrazovanja na daljinu, međutim, vezuju se za sredinu 18. veka i pre-digitalnu obrazovnu tehnologiju. Obrazovanje na daljinu, nastalo pre više od 200 godina, imalo je za cilj da kompenzuje nedostatke tradicionalne nastave, a počivalo je na teorijskoj pretpostavci da je moguće efikasno realizovati ućenje/nastavu bez neposredne interakcije ućenika i nastavnika (Sadeghi, 2019).

Najopštije definisano, obrazovanje na daljinu jeste vrsta obrazovanja koja ne iziskuje fizićko prisustvo ućenika u školi i neposrednu interakciju licem-u-lice, jer se komunikacija između ućesnika u nastavnom procesu odvija **posredstvom medija i tehnologija** (štampani mediji, audio i video zapisi, npr. radio i televizija, telefon, informaciono-komunikacione tehnologije, odnosno digitalne tehnologije) (Holmberg, 2008).

Prvu fazu u razvoju obrazovanja na daljinu predstavlja **dopisno ili kućno obrazovanje** (engl. correspondence instruction) koje se pojavljuje sredinom 19. veka, najpre u Engleskoj i SAD-u, a potom i u Nemaćkoj, Australiji, Kanadi, Japanu. Dopisni kursevi, kao rani oblik dopisnog obrazovanja, zasnovani su na korišćenju štampanih, nastavnih i pratećih materijala i razmeni pisama između ućesnika u obrazovnom procesu (pandam današnjem imejl komunikaciji), da bi krajem 19. veka došlo do ekspanzije dopisnih studijskih programa za studente u okviru visokoškolskih ustanova. Drugu fazu u razvoju obrazovanja na daljinu, koja se obićno vezuje za prve decenije, odnosno sredinu 20. veka, obeležava **upotreba audio tehnologije** (radio, telefon, audio kasete) i **video tehnologije** (film, televizija, video kasete)

14 [Panakeja je u grćkoj mitologiji boginja ozdravljenja, lećnica od svake bolesti](#)

i osnivanje institucija koje su u potpunosti posvećene obrazovanju na daljinu (tzv. Otvoreni univerziteti). Treću fazu u razvoju obrazovanja na daljinu, koja je započela poslednjih decenija 20. veka (1984. godine kreiran je prvi onlajn studijski program na Institutu za tehnologiju u Nju Džersiju, SAD), karakteriše **upotreba digitalne tehnologije i interneta** (Holmberg, 2008).

Zahvaljujući razvoju tehnologije, pojam okruženja za učenje (engl. learning environment) proširen je na virtuelno okruženje, koje je pored tradicionalne učionice, postalo značajno mesto za učenje (Oblinger & Oblinger, 2005). U okviru savremenih vidova obrazovanja na daljinu, pored onlajn kurseva, koji obično podrazumevaju korišćenje sistema za upravljanje učenjem (LMS – Learning Management System), razvijeni su i postali široko dostupni Masovni otvoreni onlajn kursevi (MOOC – Massive Open Online Courses).

Tokom prve decenije 21. veka, zastupljenost učenja na daljinu beleži eksponencijalan rast, i to uglavnom u visokoškolskim obrazovnim ustanovama (Cleveland-Innes & Garrison, 2010). Broj studenata koji pohađaju nastavu na daljinu u Sjedinjenim Američkim Državama porastao je za godinu dana (od jeseni 2015. do jeseni 2016. godine) za 6%, tako da gotovo trećina svih studenata (32%) pohađa makar jedan kurs na daljinu, dok je broj studenata koji ne pohađaju nastavu na daljinu, u periodu od 2012. do 2016. godine, opao za 11% (Seaman, Allen, & Seaman, 2018). U više od tri četvrtine kanadskih visokoškolskih ustanova, u 2017. godini, onlajn nastava bila je integrisana sa nastavom u učionici, dok je većina obrazovnih ustanova predviđala brz porast onlajn kurseva u narednih nekoliko godina (Denovan et al., 2019).

Nastava na daljinu znatno je češće zastupljena u visokom, nego u osnovnom i srednjem obrazovanju. U naučnoj literaturi vodi se diskusija o potencijalnim rizicima korišćenja digitalne tehnologije po psiho-socijalni razvoj, fizičko zdravlje i opštu dobrobit dece (Stoilova, Livingstone, & Khazbak, 2021). Onlajn nastava, kao savremena forma obrazovanja na daljinu, dovodi se u vezu sa problemima u socijalizaciji, odsustvom interakcije i aktivnog učešća učenika u nastavnom procesu, odloženim ili oskudnim povratnim informacijama od strane nastavnika. Uprkos zabrinutosti, tokom prethodne decenije, razvijeni su brojni onlajn kursevi za podršku deci sa teškoćama u razvoju, zdravstvenim teškoćama, deci koja žive u udaljenim ili ruralnim područjima ili iz nekog drugog razloga nisu u mogućnosti da pohađaju nastavu u školi (Smith, Burdette, Cheatham, & Harvey, 2016).

Onlajn nastava

Onlajn nastava predstavlja savremenu formu nastave na daljinu. Osim termina onlajn nastava/učenje, koji se danas najčešće koristi, u upotrebi su i termini e-učenje (engl. e-learning), učenje na internetu (engl. web-based learning), virtuelno učenje (engl. virtual learning), otvoreno učenje (engl. open learning), mobilno učenje (engl. mobile learning),

izokrenuto učenje (engl. flipped learning) i dr. koji se često koriste kao sinonimi, iako postoje razlike u njihovom značenju (Bates, 2019).

Onlajn nastava predmet je naučnog istraživanja decenijama unazad. Iako je svoju primenu najpre pronašla u visokom obrazovanju i obrazovanju kod kuće (engl. home schooling), sve se češće primenjuje i na nižim nivoima obrazovanja (pogotovu kada postoji rizik od napuštanja formalnog obrazovanja ili u sklopu alternativnog obrazovanja) (Means, Bakia, & Murphy, 2014).

U literaturi se može pronaći više definicija onlajn učenja/nastave koje reflektuju različita teorijska stanovišta o prirodi učenja. Bihejviorističke, kognitivističke i konstruktivističke teorije učenja doprinele su, na različite načine, razumevanju i koncipiranju funkcija tehnologije u procesu učenja. Neki autori (Carliner, 1999) poistovećuju onlajn učenje sa obrazovnim materijalima (sadržajima) koji se prezentuju na računaru, dok je prema drugima učenje u onlajn okruženju inovativni pristup „prenošenja znanja” do udaljenog auditorijuma posredstvom interneta kao medijacionog sredstva (Ally, 2008). Na ovaj način definisana, onlajn nastava, uprkos korišćenju savremene tehnologije, ne razlikuje se od tradicionalne transmisivne nastave u učionici. U ovom slučaju reč je o *učioničkom tipu onlajn nastave* (engl. classroom-type online learning), odnosno „presipanju starog vina u nove boce” (Bates, 2019).

Posmatrano iz socio-konstruktivističke perspektive, učenje u onlajn okruženju prevazilazi okvire individualističkih modela učenja u kojima računar ima funkciju „tutora” (kognitivizam) ili „kognitivnog oruđa” (individualni konstruktivizam) u procesu učenja „izolovanih individua”. Računar nije oruđe za „autonomno učenje”, već posrednik, medijaciono sredstvo za komunikaciju i kolaborativno učenje (Wegerif, 2007). Učenje u onlajn okruženju ne može se svesti na korišćenje interneta za pristup materijalima za učenje i puko „prenošenje” znanja, već podrazumeva interakciju učenika sa sadržajima, nastavnikom i drugim učenicima, u cilju dobijanja podrške tokom procesa učenja, sticanja znanja, izgradnje ličnog značenja i napredovanja u razvoju kroz iskustvo učenja (Ally, 2008). U literaturi se navode brojne implikacije konstruktivizma za dizajniranje procesa učenja u onlajn okruženju:

- ☑ Učenje je aktivan proces koji podrazumeva primenu naučenog u konkretnim situacijama i realnom kontekstu, što olakšava izgrađivanje ličnog značenja i osmišljavanje naučenog;
- ☑ Učenici konstruišu znanje, oni nisu „pasivni primaoci gotovih znanja”, već preuzimaju odgovornost i inicijativu za sopstveno učenje;
- ☑ Socijalna razmena, kooperacija i kolaboracija imaju ključnu, formativnu ulogu u procesu konstruisanja znanja – kroz saradnju sa drugima učenici stiču iskustvo grupnog rada i primenjuju svoje metakognitivne veštine;

- ☑ Neophodno je da učenici imaju kontrolu nad procesom učenja. Učenje je sinonim za vođeno istraživanje u kome učenici samostalno formulišu ciljeve učenja, ali uz kontinuiranu podršku od strane kompetentnije osobe, odnosno nastavnika;
- ☑ Učenicima je potrebno vreme za razmišljanje i razumevanje. U sam sadržaj mogu se ugraditi pitanja koja podstiču na razmišljanje i procesuiranje informacija na smislen i relevantan način;
- ☑ Učenje je efikasno samo ukoliko je smisleno iz perspektive učenika;
- ☑ Učenje koje promovise razvoj viših nivoa znanja i socijalno prisustvo po svojoj je prirodi interaktivno. Razvoj novih znanja, veština i stavova odvija se u interakciji sa informacijama i okruženjem za učenje (Ally, 2008).

Prema savremenim shvatanjima, onlajn nastava predstavlja iskustvo učenja u **sinhronim ili asinhronim okruženjima** pomoću različitih uređaja (npr. desktop računar, laptop, mobilni telefon) sa pristupom internetu (Singh & Thurman, 2019). U sinhronom okruženju za učenje, učenici pohađaju onlajn nastavu u realnom vremenu i postoji mogućnost trenutne povratne informacije. U asinhronim okruženjima za učenje nastava se ne realizuje „uživo”, već su sadržaji za učenje dostupni učenicima na različitim platformama ili u okviru sistema za upravljanje učenjem. Za sve definicije onlajn nastave zajedničko je to da je učenik fizički udaljen od nastavnika, da koristi digitalne alate i internet kako bi pristupio materijalima za učenje i ostvario interakciju sa nastavnikom i drugim učenicima.

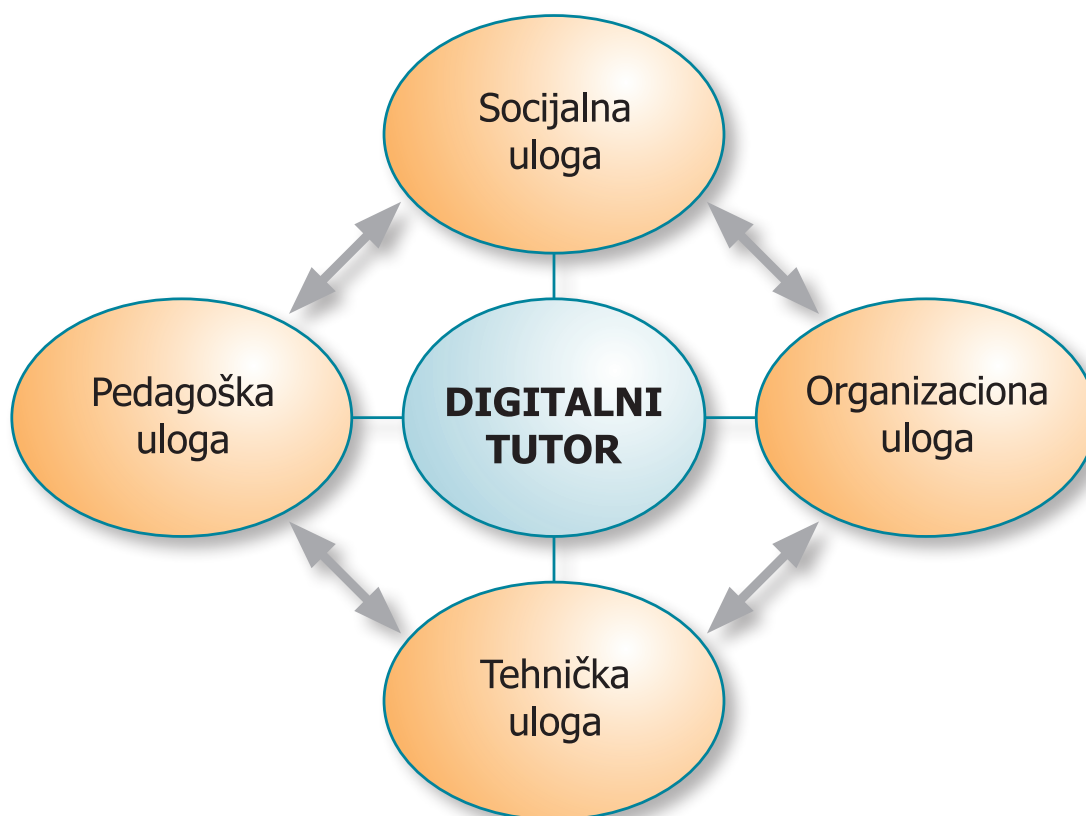
Kvalitetna nastava u onlajn okruženju iziskuje značajne **promene uloga učenika i nastavnika** u procesu učenja u odnosu na tradicionalnu nastavu, razvoj novih veština i metoda realizovanja nastave – jednom rečju, promenu obrazovne filozofije nastavnika.

Onlajn nastava iziskuje od učenika više samostalnosti, odgovornosti i samoinicijative u procesu učenja, a kada je reč o mlađim učenicima, više podrške od strane članova porodice.

Uloge učenika u onlajn okruženju za učenje mogu se grupisati u tri opštije kategorije: **izgradnja (konstruisanje) znanja, saradnja (kolaboracija) i upravljanje procesom učenja**. U ulozi **konstruktora vlastitog znanja**, učenik je odgovoran za kognitivno prisustvo – aktivno traženje rešenja problema, razumevanje i korišćenje povratnih informacija koje dobija od nastavnika i drugih učenika, zapravo, učenik je odgovoran za ishode procesa učenja. Uključivanjem u proces učenja na ovaj način, učenici stiču veštine učenja, sposobnosti kritičke recepcije i selekcije informacija, kao i kritičke evaluacije sopstvenih strategija učenja. U ulozi **saradnika**, od učenika se očekuje da se uključi u zajednički proces učenja/izgradnje znanja. Aktivnosti učenika sastoje se iz zajedničkog rada na zadacima, razmene iskustava, uzajamnih povratnih informacija, pomoći u pronalaženju literature itd. Uloga nekoga ko **upravlja procesom učenja** jeste ona koja najznačajnije razdvaja onlajn nastavu od nastave u učionici. Učenici koji preuzmu ovu ulogu postavljaju pitanja i daju komentare u ime ostalih i biće odgovorni za formiranje zajednica onih koji uče u onlajn okruženju (Palloff i Pratt, 2007).

Uloge nastavnika tokom onlajn nastave manje su transparentne, ali ne i manje važne nego što su u tradicionalnom okruženju za učenje – nastavnik je digitalni tutor, odnosno, „**sporedni glumac sa najvažnijom ulogom**” (engl. guide on the side). Nastavnik u onlajn okruženju gubi svoju tradicionalnu ulogu predavača, „prenosioca” informacija i znanja, a postaje neko kome je zadatak da podržava učenje, podstiče učenike na zajednički rad i samostalno istraživanje.

U literaturi se može sresti više različitih modela uloga nastavnika u procesu onlajn učenja. U okviru jednog od češće citiranih (Berge, 1995), razmatraju se četiri uloge nastavnika u onlajn nastavi: **pedagoška, socijalna, organizaciona i tehnička** (shema 1).

Shema 1. Uloge nastavnika u onlajn nastavi

Pedagoška uloga objedinjuje različite aktivnosti nastavnika: podsticanje razmene i izgradnje znanja kroz interaktivne diskusije, informisanje, davanje smernica i uputstava, povratnih informacija, predloga ili saveta učenicima, postavljanje pitanja, sumiranje, upućivanje na dodatne izvore itd. **Socijalna** uloga obuhvata podsticanje učenika na uključivanje i međusobnu saradnju, ohrabrivanje pozitivnih odnosa, empatije, humora, sa ciljem razvoja grupne kohezivnosti, grupnog identiteta i pozitivne pedagoške klime, što je od izuzetne važnosti za uspeh u učenju. **Organizaciona** uloga podrazumeva proceduralne,

administrativne i organizacione zadatke nastavnika, koncipiranje kursa, načina rada, rokova, uspostavljanje pravila i normi ponašanja. **Tehnička** uloga sastoji se iz podrške učenicima u korišćenju digitalnih alata i resursa za učenje (Berge, 1995).

Nastavni proces nije moguće jednostavno „preseliti” iz učionice u digitalno okruženje, kao što ni obrazovna tehnologija ne može da zameni nastavnika, niti je „podigla u vazduh škole”, kao što su predviđali neki ugledni kognitivni teoretičari 80-ih godina 20. veka (Papert, 1980).

Osnovni preduslovi za realizaciju kvalitetne onlajn nastave jesu: planiranje i organizacija nastave na nivou škole (ne na „nivou nastavnika”), upotreba kvalitetnog sistema za upravljanje učenjem na nivou škole, pristup nastavnika i učenika digitalnim uređajima, stabilna internet veza, odgovarajući nivo pedagoških i digitalnih kompetencija nastavnika i digitalnih kompetencija učenika.

Kombinovana nastava

Upotreba termina kombinovano učenje relativno je nova, prvi put se pojavljuje kasnih 90-ih godina prošlog veka (Friesen, 2012). Pre ovog termina, korišćen je termin hibridno učenje, mada se danas ova dva termina koriste uporedo (Graham, 2009).

Postoji više definicija i modela kombinovanog učenja. Iako je među istraživačima i praktičarima ovaj termin često korišćen, i dalje postoje nejasnoće u vezi sa njegovim značenjem, koje se menjalo tokom vremena. Ipak, moglo bi se zaključiti da među savremenim autorima postoji saglasnost da su ključni „sastojci” kombinovane nastave – **onlajn nastava i neposredan vaspitno-obrazovni rad sa učenicima u učionici**, što proizilazi i iz dve, u literaturi najčešće citirane definicije (Hrastinski, 2019). „Sistemi kombinovanog učenja kombinuju nastavu licem-u-lice sa nastavom posredovanom računarom” (Graham, 2006, str. 5). Kombinovano učenje predstavlja „smislenu integraciju iskustva učenja licem-u-lice u učionici sa iskustvom onlajn učenja” (Garrison & Kanuka, 2004, str. 96). Tokom naredne decenije, različiti autori na sličan način definišu kombinovanu nastavu. Međutim, mali broj autora razmatra „druge sastojke” koje može da sadrži kombinovano učenje, fokusirajući se pritom na prvi deo sintagme, a zanemarujući sam proces učenja (Cronje, 2020). Navešćemo jednu kompleksniju i razrađeniju definiciju kombinovanog učenja, koja podrazumeva kombinovanje: • različitih veb-alata (npr. virtuelna učionica, zajedničko učenje, striming video-zapisa, zvuka, teksta) da bi se postigao obrazovni cilj • više pedagoških pristupa (npr. konstruktivizam, kognitivizam, bihejviorizam) da bi se postigao optimalni ishod učenja sa ili bez korišćenja digitalne tehnologije • obrazovne tehnologije sa neposrednim vaspitno-obrazovnim radom u učionici • obrazovne tehnologije sa realnim zadacima (Driscoll, 2002). Dakle, kombinovano učenje uvek je kombinacija tehnologija, pedagogija i stvarnih zadataka učenika.

Prema shvatanju ranije spominjanog, istaknutog autora u ovoj oblasti, T. Bejtsa, kombinovana nastava obuhvata širok spektar dizajna, uključujući: tehnološki unapređeno učenje u učionici (npr. korišćenje prezentacija), korišćenje sistema za upravljanje učenjem za podršku nastavi u učionici (npr. čuvanje materijala, predaja zadataka, onlajn diskusije itd.), korišćenje snimljenih predavanja, u okviru tzv. izokrenute učionice (engl. flipped classroom), koja učenici gledaju kod kuće, a u školi diskutuju o njima, zatim, odvijanje nastave u jednom periodu školske godine u školi (jedan semestar ili polugodište), a u drugom onlajn, i „redizajniranje” tradicionalnog modela nastave, tako da se proces učenja većinom odvija onlajn, dok se u učionici realizuju samo aktivnosti koje se ne mogu realizovati onlajn (npr. laboratorijski ili praktični rad) (Bates, 2019). Uprkos sve većoj empirijskoj zasnovanosti dobrih i slabih strana onlajn nastave, i dalje ne postoji valjan teorijski okvir na kome se može bazirati izbor dizajna kombinovane nastave. Udeo onlajn nastave u kombinovanoj nastavi, prema Bejtsu, zavisi od četiri faktora: karakteristika i potreba učenika, preferirane nastavne strategije nastavnika (u pogledu metoda i ishoda učenja), prirode i zahteva samog predmeta (sadržaja i veština) i dostupnih resursa (uključujući i vreme).

U literaturi se može pročitati da kombinovana nastava kompenzuje neke od ključnih manjkavosti onlajn nastave, kao što je nedostatak kontakta uživo, odnosno neposredne socijalne interakcije, koja je, uprkos razvoju i pojavi tzv. „socijalne tehnologije”, i dalje nezamenljiva. Dalje, zbog korišćenja različitih tehnologija i pristupa, kombinovano učenje smatra se inkluzivnijim modelom obrazovanja nego što je onlajn učenje (Batac, Baquiran, & Agaton, 2021).

Da zaključimo, s obzirom na činjenicu da se pod kombinovanim učenjem podrazumeva više različitih stvari, veoma je važno da autori jasno ekspliciraju značenje ovog pojma prilikom njegovog korišćenja.

Nastava na daljinu u vanrednim okolnostima

Za razliku od onlajn nastave, kao savremenog oblika nastave na daljinu, koja je unapred planirana, sistematski osmišljena i dizajnirana, zasnovana na teorijskim i praktičnim saznanjima, **nastava na daljinu u vanrednim okolnostima** (engl. emergency remote teaching) (Hodges, Moore, Lockee, Trust, & Bond, 2020) predstavlja privremeni prelazak na drugačiji način realizovanja nastave, usled vanrednih okolnosti, kao što je pandemija koronavirusa. Za opisivanje prinudnog, neplaniranog obrazovanja na daljinu u vanrednim okolnostima, posredstvom digitalne tehnologije, pored navedenog, u naučnoj literaturi objavljenoj tokom poslednje dve godine, sreće se i termin **obrazovanje na daljinu u vanrednim okolnostima** (engl. emergency remote education) (Bozkurt et al., 2020). Oba termina ukazuju da je reč o nastavi koja je u funkciji „preživljavanja” u vremenu krize, korišćenjem svih dostupnih resursa, uključujući i tradicionalne medije (npr. radio, televizija)

i onlajn tehnologiju (npr. digitalne alate za video-konferencije, sisteme za upravljanjem učenjem, veb-sajtove za socijalno umrežavanje itd.). Tradicionalna nastava u učionici ili kombinovana nastava „prebacuje se” u potpunosti na daljinu, ali sa ciljem da se, čim se kriza okonča, ona „vrati” u prvobitni format.

Tokom poslednje decenije, razlozi obustavljanja vaspitno-obrazovnog rada u školama i na univerzitetima širom sveta bili su veoma različiti, počev od epidemije zaraznih bolesti (npr. izbijanje ebole), studentskih protesta, pa do niza prirodnih nepogoda, kao što su: poplave, tropski cikloni (uragani, tajfuni), zemljotresi, nuklearne katastrofe (Crompton, Burke, Jordan, & Wilson, 2021). Svake godine, 100 miliona dece i mladih pogođeno je prirodnim katastrofama, većina se suočava sa prekidom školovanja (Dhawan, 2020). Najnovija vanredna situacija, uslovljena globalnom pandemijom virusa kovid 19, stvorila je najveću krizu obrazovanja u istoriji čovečanstva, utičući na učenike i nastavnike širom sveta, od predškolskog do univerzitetskog nivoa obrazovanja (United Nations, 2020).

Krizne situacije predstavljaju najveći izazov u obrazovnom procesu. U takvim situacijama, od obrazovnih vlasti i ustanova očekuje se da budu otporne na novonastale okolnosti i pronađu načine za nastavak realizovanja nastave, što predstavlja problem čak i za ekonomski razvijenije zemlje (Reimers & Schleicher, 2020). Reakcija sistema na zatvaranje škola, u velikoj je meri determinisana nivoom razvoja društva: u drugom tromesečju 2020. godine, izvan svojih škola bilo je 86% osnovaca u nisko razvijenim i 20% u visoko razvijenim zemljama (United Nations, 2020).

Tokom pandemije virusa kovid 19, nastava na daljinu, odnosno onlajn nastava, predstavljala je glavno rešenje za prevazilaženje obrazovne krize, kao što je ranije rečeno, „univerzalni lek za krizu”, ali je njena realizacija bila praćena brojnim izazovima. Neki od tih izazova vezuju se i za onlajn nastavu u uobičajenim okolnostima, dok su neki specifični za trenutnu situaciju i kontekst.

Prikazaćemo rezultate nedavno objavljene analize u kojoj su razmatrane snage, slabosti, mogućnosti i izazovi onlajn nastave u vanrednim okolnostima uslovljenim različitim kriznim situacijama (engl. **Strengths** – snage, **Weaknesses** – slabosti, **Opportunities** – mogućnosti i **Challenges** – izazovi, skr. **SWOC**) (Dhawan, 2020).

Kao najvažnije **snage** onlajn nastave u vanrednim okolnostima izdvajaju se: usredsređenost na potrebe učenika i velika vremenska i prostorna fleksibilnost u pogledu načina realizovanja nastavnog procesa, dostupnost većeg broja digitalnih alata različite namene, različitih modaliteta nastave (kombinovanje audio i video zapisa, teksta), kurseva i sadržaja, mogućnost kreiranja kolaborativnog i interaktivnog okruženja za učenje (koje uključuje povratne informacije u realnom vremenu, postavljanje pitanja, zanimljive metode rada).

S druge strane, kao najvažnije **slabosti** onlajn nastave u vanrednim okolnostima izdvajaju se: nedostatak neposredne komunikacije licem-u-lice i ljudskog kontakta, tehnički problemi koji ometaju proces nastave i učenja, razlike u sposobnostima i samopouzdanju

učenika, individualne razlike između učenika u pogledu veština upravljanja sopstvenim vremenom i procesom učenja, nekompatibilnost dizajna tehnologije i psiholoških aspekata procesa učenja, frustracija, anksioznost i konfuzija koja postoji kod nekih učenika tokom učenja u onlajn okruženju, prisustvo distraktora u digitalnom okruženju, problemi sa pažnjom itd.

Onlajn nastava u vanrednim okolnostima pruža **mogućnosti** za: uvođenje inovacija u nastavu i digitalizaciju obrazovanja, sagledavanje dobrih strana onlajn nastave (neki nastavnici i učenici nikada ne bi svojom voljom isprobali nove načine učenja), dizajniranje fleksibilnih nastavnih programa, unapređivanje veština kritičkog mišljenja, rešavanja problema i prilagođavanja učenika novim okolnostima, primenu u širokom rasponu uzrasta, inovativne pedagoške pristupe u paničnoj situaciji (engl. „panicgogy”) i radikalnu transformaciju svih aspekata obrazovanja.

Onlajn nastava, međutim, nosi i brojne **izazove**: upitan kvalitet programa onlajn nastave i učenja, nepostojanje standarda za osiguranje i kontrolu kvaliteta onlajn nastave, manjak ili nizak kvalitet digitalnih obrazovnih resursa, digitalni jaz (nejednak pristup digitalnim uređajima, internetu i bežičnoj wi-fi mreži, nedostupnost odgovarajućih digitalnih alata), zastarelost tehnologije i neekonomičnost onlajn nastave (iziskuje veliko ulaganje novca u nabavku i održavanje opreme, obuke i razvoj digitalnih sadržaja, kao i vremena), digitalna nepismenost učenika, nastavnika i roditelja, oskudno iskustvo nastavnika u podučavanju učenika u digitalnom okruženju (mnogi nastavnici nikada nisu iskusili ovaj vid nastave, već su „samozadovoljno zaglavljani u tradicionalnim metodama nastave”).

Neophodnost hitnog prelaska na onlajn model nastave u vanrednim okolnostima može znatno da umanja kvalitet nastavnog procesa, pa samim tim i obrazovnih ishoda. Stoga, na onlajn kurseve kreirane u vanrednim okolnostima trebalo bi gledati kao na privremeno rešenje trenutnog problema, a ne kao na dugoročno rešenje, pogotovu ako se ima na umu koliko je vremena, truda i promišljanja neophodno za koncipiranje i realizaciju onlajn kursa u uobičajenim okolnostima (Hodges et al., 2020). S druge strane, koliko god da je izazovna, promena uobičajenog načina rada prilika je za sve učesnike obrazovnog procesa da isprobaju neke nove metode nastave i učenja, kao i nova nastavna sredstva, koja u normalnim okolnostima možda ne bi isprobali, pa sam tim i da obogate svoju nastavnu praksu u periodu nakon okončanja krize.

PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Kvalitativno istraživanje čiji su nalazi saopšteni u ovoj publikaciji realizovano je u okviru projekta „**Pravo na obrazovanje u periodu krize izazvane pandemijom virusa kovid 19 u Srbiji**”, koji je organizovao Užički centar za prava deteta, uz podršku Evropske unije.

Glavni cilj ovog projekta jeste podrška ostvarivanju prava na obrazovanje dece i mladih u Srbiji, garantovanog Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima (UNDHR, 1948) i Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravima deteta (UNCRC, 1989)¹⁵, tokom svetske krize prouzrokovane pandemijom koronavirusa.

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja, najopštije definisano, jesu obrazovna iskustva učenika, roditelja/ drugih zakonskih zastupnika dece i nastavnika osnovnih i srednjih škola u Srbiji, tokom 2020/21. školske godine, „druge pandemijske školske godine” nastave na daljinu u vanrednim okolnostima, uslovljenim globalnom pandemijom koronavirusa.

Konkretnije, zanimaju nas **različiti aspekti** nastave na daljinu i kombinovane nastave u vanrednim okolnostima, iz perspektive predstavnika tri ciljne grupe, strukturirani kroz pet širih tematskih blokova: ♦ organizacija i kvalitet nastave; ♦ izazovi (tehničke, pedagoške, psihološke, socijalne, zdravstvene i organizacione prirode) i dobre strane; ♦ vrsta i količina školskih zahteva od strane nastavnika i ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika; ♦ organizacija i motivacija učenika za učenje tokom pandemije; ♦ podrška učenicima tokom procesa učenja od strane nastavnika i članova porodice.

15 <https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>

Ciljevi istraživanja

Iako živimo sa koronavirusom gotovo dve kalendarske i treću školsku godinu, relativno je mali broj publikovanih naučnih istraživanja, na nacionalnom nivou, u čijem su fokusu nastava na daljinu i kombinovana nastava u vanrednim okolnostima prouzrokovanim pandemijom koronavirusa. Samim tim, prvi (teorijski) cilj ovog istraživanja jeste razumevanje i sticanje dubljeg uvida u lična obrazovna iskustva ispitanika (učenika, roditelja/drugih zakonskih zastupnika dece i nastavnika), izazove/prepreke sa kojima su se suočavali u prethodnoj, 2020/21. školskoj godini, njihove potrebe, stavove, emocije i doživljaj ostvarenosti prava na obrazovanje u specifičnom društvenom kontekstu uslovljenom globalnom pandemijom koronavirusa. Kako bi se problemi sagledali iz različitih perspektiva i dobio celovit uvid u istraživane pojave, u istraživanje su uključeni različiti akteri vaspitno-obrazovnog procesa.

Istraživanje je imalo nekoliko praktičnih ciljeva. Namera nam je bila da kroz učešće u ovom istraživanju ispitanici, pre svega učenici, dobiju mogućnost da osveste vlastite potrebe, stavove i očekivanja, iznesu svoje stavove i razmišljanja, kao i da se osnaže za preuzimanje lične inicijative i konkretnih aktivnosti na polju ostvarivanja vlastitog prava na kvalitetno obrazovanje.

Na osnovu rezultata ovog istraživanja ostvaren je uvid u primere dobre prakse nastavnika tokom nastave na daljinu u vanrednim okolnostima, iz perspektive učenika i nastavnika, kao glavnih aktera u obrazovnom procesu.

I najzad, na osnovu dobijenih empirijskih nalaza formulisane su praktične preporuke za učenike i nastavnike (kao najvažnije učesnike nastavnog procesa), škole i obrazovne vlasti, odnosno donosioce odluka u obrazovanju na sistemskom nivou za organizovanje i unapređivanje kvaliteta nastave i poboljšanja efikasnosti nastavnog procesa, kako u vanrednim, tako i u regularnim okolnostima.

Vrsta i metod istraživanja

Sprovedeno je empirijsko, **kvalitativno istraživanje eksplorativnog tipa**. Iako može značajno da doprinese teorijskom rasvetljavanju istraživanih problema, ovo istraživanje je, pre svega, primenjenog karaktera (vrsta praktičnog akcionog istraživanja), jer je tako koncipirano da može da pruži odgovore na konkretne, praktične probleme u realnim životnim okolnostima.

Kvalitativne metode istraživanja primenjuju se prilikom istraživanja kompleksnih, nedovoljno istraženih pojava, kada tragamo za onim što je specifično za određenu osobu, njenim autentičnim iskustvima u određenom kontekstu, razlozima a ne činjenicama, kada nam cilj nije da generalizujemo dobijene nalaze na populaciju iz koje je uzorak izabran i kada nam nisu potrebni kvantitativni (numerički) pokazatelji (Popadić, Pavlović, Žeželj, 2019).

Tehnike za prikupljanje podataka

Za prikupljanje podataka korišćeni su **polustrukturisani individualni intervjui** – jedna od najčešće korišćenih, najprirodnijih tehnika kvalitativnih istraživanja. Intervjueri su unapred dobili **vodiče sa temama/pitanjima** na osnovu kojih su sprovodili intervjue: vodič za učenike, roditelje/druge zakonske zastupnike dece i nastavnike (Prilozi 1, 2 i 3). Vodiči za sve tri ciljne grupe sadržali su pet zajedničkih tematskih blokova (opisanih u okviru predmeta istraživanja), što je omogućilo poređenje odgovora i sagledavanje problema iz tri različite perspektive, s tim što su pitanja prilagođena svakoj ciljnoj grupi. Iako su se držale unapred zadatih tema koje su usmeravale razgovor, intervjuerke su prilagođavale sadržaj i redosled pitanja svakom pojedinačnom ispitaniku, postavljale dodatna pitanja i potpitanja, u zavisnosti od odgovora.

Na početku intervjua prikupljeni su socio-demografski podaci o ispitanicima dok je na kraju intervjua za svakog ispitanika popunjen izveštaj o toku i trajanju intervjua, eventualnim poteškoćama u razumevanju pitanja, motivaciji za učešće itd.

Uzorak

Uzorak je prigodan. Intervjuisano je ukupno 150 ispitanika: 50 učenika, 50 roditelja i 50 nastavnika iz osnovnih i srednjih škola, uključujući i učenike iz osetljivih socijalnih grupa, njihove roditelje i nastavnike.

U istraživanje su uključeni ispitanici iz 14 gradova različite veličine, sa teritorije cele Srbije: Beograd (više od 1 000 000 stanovnika), Niš i Novi Sad (200 000 – 300 000), Kraljevo, Užice, Šabac, Vranje, Čačak, (50 000 – 100 000 stanovnika), Lazarevac, Vrbas, Knjaževac, Zaječar, Bačka Palanka i Bajina Bašta (20 000 – 50 000 stanovnika).

Tabela 1. Broj učesnika u istraživanju po gradovima

GRAD	Broj učenika	Broj roditelja	Broj nastavnika
Bajina Bašta	2	2	2
Bačka Palanka	2	2	2
Beograd	6	6	6
Vranje	4	4	4
Vrbas	4	4	4
Zaječar	2	2	2
Knjaževac	4	4	4
Kraljevo	4	4	4
Lazarevac	4	4	4
Niš	4	4	4
Novi Sad	4	4	4
Užice	4	4	4
Čačak	2	2	2
Šabac	4	4	4
UKUPNO	50	50	50

U uzorak su uključeni učenici osnovne škole (6. i 8. razred) i srednje škole (1. i 3. razred), roditelji dece navedenog uzrasta i nastavnici osnovne i srednje škole (tabela 2).

Tabela 2. Socio-demografske karakteristike učenika

UČENICI	N (%)	M (SD)	Min	Max
Škola				
Osnovna	25 (50%)			
Srednja	25 (50%)			
Gimnazija	13 (52%)			
Srednja stručna škola	12 (48%)			
Redovna škola	48 (96%)			
Specijalna škola	2 (4%)			
Pol				
Ženski	33 (66%)			
Muški	17 (34%)			
Razred				
Šesti (OŠ)	13 (26%)			
Osmi (OŠ)	11 (22%)			
Prvi (SŠ)	13 (26%)			
Treći (SŠ)	13 (26%)			
Školski uspeh		4,68 (0,42)	3,50	5,00
Vrlo dobar	9 (22%)			
Odličan	41 (78%)			
Deca iz osetljivih socijalnih grupa	10 (20%)			

Kao što se može videti iz gornje tabele, u uzorak je bio uključen podjednak broj učenika osnovnih i srednjih škola. Većina učenika pohađa redovnu školu, ispitana su samo 2 učenika koja pohađaju specijalnu školu (učenica sa oštećenjem sluha i učenik sa oštećenjem vida). Među srednjoškolcima, polovina pohađa gimnaziju, a druga polovina srednju stručnu školu (2 učenika – srednju stručnu školu različitih zanatskih profila, 4 učenika – medicinsku školu, 3 učenika – tehničku školu, 2 učenika – poljoprivrednu i 1 učenik – umetničku). Više od tri četvrtine intervjuisanih učenika imaju odličan uspeh.

U tabeli koja sledi prikazane su socio-demografske karakteristike nastavnika uključenih u uzorak.

Tabela 3. Socio-demografske karakteristike nastavnika

NASTAVNICI	N (%)	M (SD)	Min	Max
Škola				
Osnovna	25 (50%)			
Srednja	25 (50%)			
Gimnazija	12 (48%)			
Srednja stručna škola	13 (52%)			
Pol				
Ženski	43 (86%)			
Muški	7 (14%)			
Godine starosti		44 (7,12)	25	58
Godine radnog staža		17 (6,81)	2	31
Korišćenje računara (broj godina)		16,34 (6,63)	5	38
Korišćenje interneta (broj godina)		14,34 (4,51)	5	23
Korišćenje digitalne tehnologije za pripremu nastave i broj godina	47 (94%)	8,64 (5,78)	0	20
Korišćenje digitalne tehnologije za realizaciju nastave i broj godina	44 (88%)	7,97 (5,82)	0	20
Korišćenje digitalne tehnologije za ocenjivanje i broj godina	30 (60%)	3,46 (4,31)	0	17
Vaspitno-obrazovni rad sa učenicima iz osetljivih socijalnih grupa	34 (68%)			

Kao što se može videti iz gornje tabele, u uzorku prevladavaju nastavnice (86%). Prosečna starost intervjuisanih je 44 godine, a prosečni radni staž 17 godina (8% nastavnika pet godina i manje, 68% između 5 i 20 godina radnog staža i 24% više od 20 godina). Svi intervjuisani nastavnici koriste računar (10% manje od 10 godina, 78% između 10 i 20 godina i 12% duže od 20 godina) i internet (10% manje od 10 godina, 86% između 10 i 20 godina i 4% duže od 20 godina).

Većina njih koristila je digitalnu tehnologiju za pripremu (94%) i realizaciju nastave (88%) i pre pandemije koronavirusa, a znatno manje (60%) za ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika.

U istraživanje je bio uključen podjednak broj nastavnika osnovnih i srednjih škola, a u okviru poduzorka nastavnika srednjih škola gotovo jednak broj nastavnika srednjih stručnih škola i gimnazija.

Intervjuisani su nastavnici sledećih predmeta: srpski jezik i književnost (3 iz osnovne i 4 iz srednje škole), matematika, tehnika i tehnologija, računarstvo i informatika programiranje, objektno-orijentisano programiranje, primena računara, računarski sistemi, operativni sistemi i računarske mreže (8 iz osnovne i 3 iz srednje škole), strani jezici – nemački, engleski, španski, francuski, ruski jezik (6 iz osnovne i 4 iz srednje škole), istorija (3 iz osnovne i 3 iz srednje škole), geografija (1 iz osnovne škole), biologija (1 iz osnovne i 3 iz srednje škole), fizika (2 iz osnovne i 1 iz srednje škole), veronauka (1 iz osnovne škole), grupa predmeta iz oblasti poljoprivrede (1 iz srednje škole), grupa ekonomskih predmeta (1 iz srednje škole), psihologija (1 iz srednje škole), filozofija, logika, građansko vaspitanje (1 iz srednje škole), sociologija (1 iz srednje škole), saobraćajni sistemi i motorna vozila (1 nastavnik iz srednje škole) i izborni predmeti u srednjoj školi (1 nastavnik iz srednje škole).

Više od dve trećine (68%) intervjuisanih nastavnika poseduje iskustvo u radu sa decom iz osetljivih socijalnih grupa: deca nižeg socio-ekonomskog statusa, deca sa teškoćama u učenju i razvoju (npr. oštećenje sluha, oštećenje vida, lakša mentalna zaostalost), deca iz romske populacije, migranti, deca koja pohađaju specijalna odeljenja u redovnim školama i specijalne škole, deca iz hraniteljskih porodica.

U narednoj tabeli prikazane su socio-demografske karakteristike roditelja koji su uključeni u istraživanje.

Tabela 4. Socio-demografske karakteristike roditelja

RODITELJI	N (%)	M (SD)	Min	Max
Škola koju pohađa dete				
Osnovna	28 (56%)			
Srednja	22 (46%)			
Pol				
Ženski	44 (90%)			
Muški	5 (10%)			
Godine starosti		46 (4,98)	35	63
Stepen obrazovanja roditelja				
Osnovno	4 (8%)			
Srednje	17 (34%)			
Visoko (fakultet)	28 (56%)			
Visoko (doktorat)	1 (2%)			
Školski uspeh deteta				
Dobar	4 (8%)			
Vrlo dobar	11 (22%)			
Odličan	35 (78%)			
Osetljive socijalne grupe	10 (20%)			

I u uzorku roditelja preovladavaju ispitanice ženskog pola, odnosno majke (90%), što je uobičajeno u istraživanjima u obrazovanju. Više od polovine ispitanih roditelja ima visoko obrazovanje (58%) i više od tri četvrtine (78%) dete čiji je školski uspeh odličan.

Realizacija i tok istraživanja

Terenski deo istraživanja realizovan je od 1. septembra do 20. oktobra 2021. godine. Kako je istraživanje sprovedeno na početku školske 2021/2022. godine, učesnici u istraživanju ispitivani su o ličnim iskustvima iz prethodne, 2020/2021. školske godine. Intervjui su realizovani uživo, u direktnoj interakciji „licem-u-lice”, uz poštovanje važećih epidemioloških mera. Kako izveštavaju intervjuerke, učesnici u istraživanju su u većini

slučajeva bili zainteresovani i motivisani za razgovor, nisu bili zamoreni dužinom intervjua (osim pojedinih učenika, i to obično pred kraj intervjua, ali niko nije odustao od učešća, iako im je na početku rečeno da mogu to da učine bez bilo kakvih negativnih posledica) i iskreno su odgovarali na pitanja. Nije bilo poteškoća u razumevanju samih pitanja, a kako su intervjui vođeni usmeno, postojala je mogućnost trenutnog razjašnjenja eventualnih nejasnoća.

Intervjue je realizovalo 25 saradnica UCPD-a koje su po profesiji psiholozi, pedagozi i socijalni radnici, sa iskustvom rada u vaspitno-obrazovnim ustanovama i sprovođenju polustrukturisanih intervjua. Intervjuerke su pohađale jednodnevnu onlajn obuku, tokom koje su detaljno upoznate sa instrumentima – vodičima za polustrukturisane intervjue i metodologijom kvalitativnog istraživanja, kao i sa tehničkim uslovima sprovođenja intervjua (sprovođenju epidemioloških mera) i etičkim aspektima realizacije istraživanja (prikupljanje informisane saglasnosti za učešće u istraživanju, snimanje razgovora, način čuvanja ličnih podataka ispitanika, korišćenje podataka tokom izrade istraživačkog izveštaja, dostupnost nalaza istraživanja itd.).

Tehnike za analizu podataka

Intervjui su, uz pismenu saglasnost učesnika u istraživanju, snimani. Na osnovu audio-snimaka sačinjeni su transkripti, koji su dostavljeni istraživaču zaduženom za izradu istraživačkog izveštaja, zajedno sa audio-snimcima.

Tokom kvalitativne obrade podataka korišćena je **induktivna tematska analiza** transkripata. Reč je o metodi za prepoznavanje i organizovanje tema, odnosno obrazaca u sadržaju i značenju kvalitativnih podataka (Vilig, 2016). Tematska analiza predstavlja teorijski fleksibilnu metodologiju koja je dostupna istraživačima sa različitim stepenom iskustva u sprovođenju kvalitativnih istraživanja. To je koristan metod u okviru participativnih istraživanja, jer pruža mogućnost za generisanje preporuka za zainteresovane strane, odnosno kreatore obrazovne politike. Omogućava sumiranje ključnih nalaza iz velike količine podataka, odnosno izvlačenje suštine (Braun & Clark, 2006). Osim sržnih tema, obuhvaćenim vodičem za polustrukturisani intervjui, pruža mogućnost izdvajanja i formulisanja novih bitnih tema.

Etički aspekti realizacije istraživanja

Tokom realizacije istraživanja u potpunosti su ispoštovani svi etički standardi sprovođenja istraživanja u društvenim naukama. Kao što je unapred predviđeno, ispitanici su, pre nego što potpišu informisani pristanak za učešće u istraživanju, bili obavešteni od strane intervjuerki o samom istraživanju (ko ga realizuje, sa kojim ciljem, šta je predmet istraživanja) i načinu njegove realizacije (vremenskom trajanju, uslovima, snimanju razgovora, čuvanju podataka, izradi transkripata razgovora). Svi učesnici u istraživanju potpisali su dokument **informisana saglasnost** za učešće u istraživanju (u slučaju dece, saglasnost je potpisao i roditelj/drugi zakonski zastupnik deteta). Deca su imala mogućnost da **odustanu od učešća** u intervjuu u bilo kom trenutku, ne navodeći razlog i bez bilo kakvih negativnih konsekvenci.

Kako je u okviru Vodiča za polustrukturisane intervjuje bilo predviđeno da se učenicima tokom samog intervjuja postavi nekoliko pitanja koja se tiču njihovih **negativnih iskustava i rizičnog ponašanja na internetu** tokom nastave na daljinu u vanrednim uslovima, intervjuerke su tokom obuke dobile detaljna uputstva o postupanju u slučaju da im učenici saopšte da su doživeli takva iskustva, odnosno na koga da ih upute (Nacionalni kontakt centar za bezbednost dece na internetu, MTTT: besplatan broj telefona 19833 ili onlajn platforma Pametno i bezbedno <https://pametnoibezbedno.gov.rs/>).

Svi učesnici u istraživanju dobili su informaciju kada i na koji način će moći da pristupe istraživačkom izveštaju, odnosno publikaciji sa rezultatima istraživanja u kojem su učestvovali (<http://ucpd.rs/publikacije/>).

Tim UCPD-a preduzeo je sve aktivnosti u vezi sa zaštitom podataka o ličnosti učesnika u istraživanju, u skladu sa procedurama i zakonskim okvirom.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

UČENICI

Organizacija i kvalitet nastave

Tokom školske 2020/21. godine, nastava u školama u Srbiji, iz perspektive ispitanih učenika, bila je organizovana na nekoliko načina. Tokom kraćeg perioda, nastava je realizovana isključivo **onlajn, odnosno na daljinu**, a veći deo školske godine po **kombinovanom modelu**: jedan dan kod kuće, jedan u školi (u većini osnovnih škola) ili jednu sedmicu kod kuće, jednu u školi (u većini srednjih škola). U nekim školama bilo je izuzetaka, pa su npr. **učenici 8. razreda osnovne škole**, u vreme dok su ostali učenici pohađali nastavu po kombinovanom modelu, **pohađali nastavu isključivo u školi**, kako bi mogli bolje da se pripreme za završni ispit. Sudeći na osnovu informacija dobijenih od učenika, organizacija i kvalitet nastave razlikovali su se od škole do škole, ali i unutar samih škola, između pojedinih predmeta/nastavnika.

Onlajn nastava

S obzirom na neusklađenost i različitu upotrebu termina onlajn nastava i nastava na daljinu, na početku intervjua intervjueri su učenicima dali eksplicitno pojašnjenje šta se podrazumeva pod onlajn nastavom: *Kada kažem **onlajn nastava**, mislim da u vreme redovnih časova ili u nekom drugom terminu nastavnik drži čas za celo tvoje odeljenje (ili za pola odeljenja) preko interneta, odnosno neke aplikacije (npr. Google Meet, Zoom, Microsoft Teams itd.)? Npr. prikazuje vam neku prezentaciju i priča novu lekciju ili vam postavlja pitanja, podstiče vas da diskutuje o nekoj temi, ili vas podeli u onlajn grupe da nešto radite, vežbate? Nekada se onlajn nastavom naziva nastava na daljinu, kada ne idete u školu, već ste kod kuće, a nastavnici vam postavljaju ili šalju zadatke, npr. preko Vibera, ali ja sada ne mislim na to.*

Da li je škola organizovala onlajn nastavu?

Među redovnim školama koje pohađaju intervjuisani učenici, **veoma je mali broj** onih u kojima su **svi nastavnici**, tokom „druge pandemijske školske godine”, realizovali **onlajn nastavu** putem nekog od programa za video-konferencije, u „realnom vremenu”, prema rasporedu časova ili u nekom drugom (redovnom) terminu, u dogovoru sa predmetnim nastavnikom.

Imali smo sve predmete onlajn. Čak i fizičko! Slušali smo nastavnicu fizičkog – teorijski deo, onda smo samo tako pričali, nije nas baš pitala, ali smo morali da pričamo i da uključimo kamere (učenica 1. razreda).

S druge strane, većina ispitanih učenika izjavljuje da su u njihovoj školi **neki nastavnici držali onlajn nastavu, dok drugi nisu**. Nastavnici koji nisu realizovali onlajn nastavu slali su učenicima materijale za učenje i zadatke putem neke od platformi za učenje ili servisa za čit, odnosno grupa koje su nastavnici kreirali za svako odeljenje.

Ne, nisu svi držali onlajn. Držala je nastavnica matematike, srpskog, nemačkog, ponekad geografije, vrlo retko istorije. Razredni nam je slao njegove časove, što on sam sebe snima. Ovi ostali samo su nam slali materijale preko Google učionice, ponekad bi nas pozvali na Google Meet, da nas pitaju da li nam je sve jasno (učenica 6. razreda).

Bio je srpski onlajn (Google Met), matematika (Viber), tehničko, informatika, geografija (Google učionica), crtanje, slikanje, i vajanje je bilo putem slanja lekcija (učenica 6. razreda).

Manji broj učenika izveštava da u njihovoj školi **nijedan nastavnik nije držao onlajn nastavu** tokom perioda kada su škole bile zatvorene (u školskoj 2020/21. godini), odnosno kada nije realizovan neposredan vaspitno-obrazovni rad sa decom.

Nismo imali onlajn nastavu, samo nastavu na daljinu, preko TV časova, Google učionice... Tu su nam davali zadatke, rokove i to, a lekcije smo pratili preko TV časova, prepisivali lekcije (učenica 8. razreda).

Da li su nastavnici redovno realizovali onlajn nastavu?

U nekim školama, **onlajn nastava realizovana je redovno**, prema uobičajenom rasporedu časova, s tim što su časovi nekada bili skraćeni (obično na 30 minuta) a nekada ne. Dešavalo se da nastavnici „spoje” više odeljenja, odnosno da u jednom terminu drže onlajn nastavu za dva odeljenja ili da drže blok nastavu (više vezanih časova iz istog predmeta, npr. računarstva i informatike).

Nastavnici su uključivali Google Meet svako jutro od 8 sati, kao i kada normalno idemo u školu (učenik 6. razreda).

U nekim školama nastavnici su redovno realizovali onlajn nastavu, ali **u terminima van uobičajenog rasporeda časova**.

Nastavnica hemije, ona nam je uglavnom držala u vreme časa, a nastavnica srpskog, ona nam je držala u nekim popodnevnim terminima, kada se završe časovi i kada pretpostavlja da smo mi kući (učenica 1. razreda).

Dešavalo se, međutim, da nastavnici **ne realizuju redovno onlajn časove, iz razloga koje učenici najčešće nisu u stanju da navedu** (kažu da ne znaju, da im nastavnici to nisu spominjali, nisu im rekli razloge i sl.).

Moja nastavnica geografije, ona je delila kompjuter sa mužem i detetom, i onda je bilo komplikovano, jer nekad nismo imali čas geografije. I onda gubimo čas i onda... Ma, bio je haos (učenica 8. razreda).

Ponekad održe dva časa, a posle ih nema. Ne znam zašto... Javili su nam da ne mogu da drže nastavu iz privatnih razloga koji meni nisu poznati (učenik 1. razreda).

Neki učenici osnovne škole izjavljuju da su imali onlajn časove samo onda kada je **nastavnik želeo da proveri da li su dobro razumeli gradivo**, a ostatak nastave svodio se na domaće zadatke koje su dobijali preko platformi za učenje (npr. Google učionica) ili servisa za razmenu poruka (npr. Viber).

Na osnovu odgovora učenika, ne može se zaključiti da je postojala nekakva pravilnost, npr. da **nastavnici određenih predmeta** češće drže onlajn nastavu zato što, ovaj način

rada više odgovara prirodi gradiva/predmeta (mada je par učenika reklo da jedino nastava iz fizičkog nije realizovana onlajn), već da se, pre svega, radilo o **individualnim preferencijama nastavnika, njihovim digitalnim veštinama, tehničkoj opremljenosti nastavnika i učenika, nekada i politici škole** (da li je na nivou škole bilo obavezno realizovanje onlajn nastave).

Ja mislim da nisu držali onlajn časove jer ne umeju da barataju internetom, nemaju uslove... Naš nastavnik matematike, on živi u lošem delu grada i nije imao dobru internet vezu, pa nam onda pošalje poruku, lekciju, odgovori nam na pitanja i sl. Tako je bilo i iz geografije, fizičkog i tehničkog (učenik 8. razreda).

Nastavnik tehničkog nije znao kako da uđe na Google Meet. Pa jedino on nije ulazio nijedan čas, svi su drugi ulazili (učenik 6. razreda).

Pa, oni nam nisu rekli zašto nisu držali časove. Verovatno zato što, ili ne znaju kako da pokrenu čas, ili jednostavno misle da nema potrebe za tim (učenica 6. razreda).

U školskoj 2020/21. godini, „drugoj pandemijskoj školskoj godini“, onlajn nastava bila je bolje organizovana nego u drugom polugodištu školske 2019/20. godine, kada je nastava neplanirano prekinuta zbog pandemije koronavirusa, ali je i dalje bilo škola u kojima nastavnici nisu redovno realizovali onlajn nastavu ili je nisu uopšte realizovali.

Pred kraj 7. razreda, kada je počela pandemija, to je bio raspad sistema, ništa se nije radilo. Dok smo se mi uključili u taj proces, dok smo shvatili kako sve to funkcioniše, dok se pokrenula Google učionica bilo je katastrofa! Ove godine je ipak bilo normalnije (učenica 1. razreda).

Da li su učenici redovno pohađali onlajn nastavu?

Iako se redovno pohađanje onlajn nastave podrazumevalo za sve učenike, kao i kada se nastava odvijala u školi, sudeći na osnovu podataka dobijenih od učenika, neki od njih nisu redovno pohađali onlajn nastavu.

Na nekim predmetima, od učenika je zahtevano da tokom nastave **uključe kamere** na svojim digitalnim uređajima, dok neki nastavnici **nisu to zahtevali od učenika** (najčešće zbog tehničkih problema i slabije internet veze kada je uključena kamera). Nisu ni svi

nastavnici uključivali kameru, moglo bi se reći da su neki nastavnici imali zazor od ovakvog načina rada i da su se pribojavali da će ih učenici fotografisati, snimiti i to kasnije na neki način zloupotrebili.

Isto tako, neki nastavnici **prozivali su učenike na početku onlajn časa**, dok drugi uopšte nisu proveravali prisustvo učenika na onlajn časovima. Nastavnici, iz perspektive ispitanih učenika, u većini slučajeva **nisu mogli da osiguraju prisustvo učenika na onlajn časovima**, niti, što je još važnije, da imaju **uvid u to šta učenici rade tokom onlajn nastave**. Neki nastavnici su prisustvo učenika na onlajn časovima **nagrađivali** (davali su dodatne poene za prisustvo i aktivnost), ali odsutne učenike obično nisu kažnjavali.

To bi trebalo da bude obavezno, ali normalno, nisu se svi učenici pojavljivali, nikada se ne pojave svi... Iz mog odeljenja je u proseku bilo pola odeljenja na času. Nastavnica je upisivala ko dolazi i to je računala kao neku aktivnost ili kako već, ali nije upisivala one koji nisu na času (učenica 1. razreda).

Učenici izveštavaju da neki od njihovih vršnjaka iz odeljenja nisu uopšte pohađali onlajn časove (obično je reč o dvoje-troje „problematične dece” ili o deci niskog SES-a koja zaista nemaju tehničke mogućnosti), ili bi se samo **uključili na početku časa, a potom napustili čas**, ili su „**prisutni**” na času, **ali rade nešto sasvim drugo**, umesto da prate nastavu (npr. igraju igrice ili jedu).

Oni su prozivali da odradimo neke zadatke, na primer iz matematike, i ako se taj neko koga nastavnik prozove ne javi, znači da je samo uključio Google Meet i otišao negde (učenik 6. razreda).

Bilo je učenika koji nisu redovno pohađali onlajn nastavu. Neki nisu imali internet, odnosno, imali su loš internet koji ih je non-stop izbacivao i onda ne budu prisutni po pola časa (učenik 1. razreda).

Jedan dečak iz mog odeljenja nije radio ništa, totalno ništa nije pratio, dok se ovaj drugi jako retko uključivao, baš kad je morao. Ovom prvom dečaku, za koga svi znaju da je nestašan, njemu su svi gledali kroz prste, on je prebačen iz druge škole kod nas da ne bi bio izbačen (učenica 1. razreda).

Kako ko... Bile su dve devojčice u mom odeljenju koje su skroz prestale da ulaze na te časove (učenica 8. razreda).

Učenici sa odličnim školskim uspehom, po pravilu, izveštavaju da su redovno pohađali onlajn časove.

Nastava u onlajn okruženju, „preslikava” nastavu u učionici. Učenici koji su češće odsustvovali sa nastave pre vanredne situacije uslovljene pandemijom koronavirusa, izostajali su češće i sa onlajn nastave (nisu se uključivali u onlajn časove), samo što je **sada to bilo još izraženije** i, naizgled, sa manje negativnih posledica, jer u većini slučajeva nastavnici nisu davali neopravdane izostanke za odsustvo sa onlajn časova. Učenici su navodili **različite „opravdane” razloge za odsustvovanje sa onlajn nastave**, dok su jednom broju učenika rekreativne aktivnosti (npr. treninzi, zabava, druženje itd.) bile važnije od redovnog pohađanja nastave. Nekima je onlajn nastava bila dosadna, neki su bili jednostavno nezainteresovani ili nisu mogli da se probude za čas, pogotovu stariji učenici, jer im se dešavalo, znatno češće nego kada pohađaju nastavu u školi, da kasnije odu na spavanje ili da „zamene noć za dan”.

Nisu pohađale jer im je bilo dosadno... Došlo im je da rade nešto drugo. A one su bežale sa časova i ovako uživo, tako da to dođe na isto. A neki su bili svaki čas, neki su bili kod zubara, neki su išli na trening, pa isto kao uživo... Pobegneš sa jednog časa, vratiš se na drugi (učenica 8. razreda).

Pohađao sam kad sam stizao, onda kada nisam na treninzima (učenik 1. razreda).

Puno dece je to shvatalo olako i neozbiljno, mislili su da onlajn nije škola (učenica 1. razreda).

Družili su se, bili su napolju, ili su kod nekoga bili na kućnoj žurci, ili... a nisu prisustvovali, jer ih to nije uopšte interesovalo, i nije ih bilo briga za taj čas... Većina njih, iz mog odeljenja pogotovo, spava do jedan-dva sata posle podne i onda ne mogu ni da funkcionišu (nastava je stalno bila posle podne) (učenica 1. razreda).

Koji digitalni alati su korišćeni za realizovanje onlajn nastave?

Onlajn nastava u realnom vremenu realizovana je posredstvom programa za video-konferencije, najčešće se spominje Google Meet, iz razloga što je za vlasnike Google naloga on dostupan besplatno i bez vremenskog ograničenja sastanka (za razliku od nekih sličnih programa). Osim njega, učenici su spominjali Zoom i Microsoft Teams. Nastavnici su u većini slučajeva koristili Google učionicu (i oni koji nisu držali onlajn časove u realnom

vremenu), ali i Moodle sistem za upravljanje učenjem. Spominju se i platforme za video-čet, najčešće Viber, jer su nastavnici često kreirali grupe sa pojedinim odeljenjima, i na taj način distribuirali materijale i zadatke učenicima, kao i razna obaveštenja tehničke prirode. Neki nastavnici upućivali su učenike na nacionalnu platformu za učenje Moja škola, ali ona nije bila glavni resurs, već su se **nastavnici oslanjali na vlastite resurse** ili na resurse koje su sami procenili kao kvalitetne i korisne za predmet koji predaju.

Mi smo se više oslanjali na materijale koji su nam slali profesori, ali iz nekih predmeta su profesori upravo slali te video-lekcije sa platforme Moja škola, ali smo iz većine predmeta imali materijal koji su sami profesori ili pisali ili nalazili na internetu (učenik 1. razreda gimnazije).

Koje digitalne uređaje su učenici koristili tokom onlajn nastave?

Tokom onlajn nastave, učenici su najčešće koristili **pametni mobilni telefon i laptop**, s tim što nisu svi učenici imali vlastite digitalne uređaje (računare), već su morali da ih dele sa ukućanima (braćom, sestrama, roditeljima), a bilo je i učenika koji nisu imali odgovarajući digitalni uređaj za praćenje nastave na daljinu (čak ni telefon, pogotovu deca iz osetljivih socijalnih grupa, nižeg SES-a), pa im je škola pozajmljivala, a nekada čak i sami nastavnici.

Mobilni sam koristio da vidim šta ima za domaći, a većinom sam zadatke radio na laptopu. Telefon sam koristio kad neki profesor hoće u svesci da uradimo nešto, da slikam i pošaljem (učenik 1. razreda srednje stručne škole).

Škola ima svoje laptop računare, pa su omogućili, pozajmili su kome je trebalo.... Svaka čast školi što je izašla u susret... Mislim, pokušavali su da sve to funkcioniše kako treba (učenik 3. razreda gimnazije).

Od drugih digitalnih uređaja, učenici spominju i **desktop računar**, ali ređe, kao i tablet.

Prema rezultatima istraživanja Deca Evrope na internetu, sprovedenom na reprezentativnom uzorku učenika iz Srbije pre pandemije koronavirusa, pametni mobilni telefon svakodnevno je koristilo 84% učenika uzrasta 11-12 godina, 93% učenika uzrasta 13-14 godina i 98% učenika uzrasta 15-17 godina, ali duplo manji procenat učenika (u sve tri uzrasne grupe) koristio je računar (Kuzmanović, Pavlović, Popadić i Milošević, 2019).

Napomenimo i to da je samo petina učenika (uzrasta 13-17 godina) internet često koristila za školske zadatke, a da su ga uglavnom koristili za zabavne, izvanškolske aktivnosti.

Vrsta digitalnog uređaja koji učenici koriste, ukazuje nam indirektno i na **vrstu aktivnosti učenika tokom onlajn nastavnog procesa**. Mobilni telefoni, odnosno digitalni uređaji sa ekranom osjetljivim na dodir, koriste se, pre svega, za pohađanje „klasičnih onlajn predavanja”, tokom kojih nastavnik, slično kao u učionici, prezentuje i usmeno izlaže nastavni sadržaj, zatim za razmenjivanje brzih poruka, ređe imejlova, odnosno za receptivne aktivnosti i razmenu digitalnih sadržaja, ali nisu pogodni za kreiranje digitalnih sadržaja (tekstualnih dokumenata, multimedijalnih prezentacija i sl.). Neki nastavnici tražili su od učenika da urade domaće zadatke u svojim sveskama, „rukom”, da ih fotografišu i pošalju putem servisa za čet, kako bi otežali učenicima da preuzimaju tuđe zadatke.

Atmosfera na onlajn časovima?

Opšti utisak je da su onlajn časovi bili **manje strukturirani i „ozbiljni” nego časovi u učionici, a učenici manje disciplinovani, koncentrisani i zainteresovani**, uz retke izuzetke koji imaju visoke obrazovne aspiracije i motivaciju za školsko učenje, bez obzira na okruženje u kojem se nastava odvija. Nisu ni svi nastavnici, iz perspektive intervjuisanih učenika, bili podjednako motivisani za realizaciju onlajn nastave, niti su se jednako trudili, a **motivacija je tokom vremena opadala i kod jednih i kod drugih**. Atmosferu na času bojili su **tehnički problemi, neiskustvo većine nastavnika** u realizaciji onlajn nastave, kao i **kraće trajanje časova** nego u učionici.

Bilo je komplikovano, pošto kada je bilo na Zumu, bilo je više neozbiljno... zato što su deca... niko ništa nije slušao, a nastavnici uopšte nisu obraćali pažnju na to, samo su oni pričali svoje. Niko ništa ne razume, niti nas išta zanima (učenica 8. razreda).

Niko nije bio fokusiran. Nastavnici pričaju lekcije, a učenici duvaju u mikrofon, neki su otišli da jedu, neki slušaju, ali ne znaš šta da slušaš kad svi pričaju nešto, užas (učenica 8. razreda).

Mi kada se recimo javimo da odgovaramo, ne možemo da dižemo ruku, kada uključimo mikrofon da kažemo nešto, kaže nas 50 u isto vreme, ne baš 50, ali... kaže nas dosta u isto vreme i onda razredna ne može da pohvata ko je šta rekao (učenica 1. razreda).

S druge strane, bilo je i nastavnika koji su uspevali da „održe red u onlajn učionici”, pa je nastava izgledala „slično” kao u klasičnoj učionici. Onlajn nastava, po svemu sudeći, **učinila je vidljivijim neke probleme koji su i ranije bili prisutni**. Nastavnici koji su imali autoritet kod dece i koji su se dosledno držali određenih principa i pravila ponašanja, oni koji su inače motivisani i posvećeni, i sada su od strane dece tako opažani (bez obzira na okruženje u kom se nastava realizuje).

Mislim da nema razlike. Na primer, nastavnik matematike prezentuje neke zadatke na onlajn nastavi preko laptopa, ali i kada smo u školi, nastavnik kod kuće spremi iste takve zadatke koje prezentuje na času, tako da mislim da nema neke velike razlike (učenik 6. razreda).

To najviše zavisi od nastavnika, koliko se on trudi i koliko želi da nauči decu. Iako postoje lenja deca, postoje i lenji nastavnici! Takvi nisu zainteresovani da decu nečemu nauče (učenik 1. razreda).

Da li su onlajn časovi zanimljivi i korisni učenicima?

Zanimljivost časa, po mišljenju učenika, zavisi od predmeta, nastavne jedinice, načina na koji nastavnik predaje, vrste aktivnosti na času itd. Kao korisni procenjuju se oni časovi na kojima učenici mogu da dobiju dodatno pojašnjenje gradiva od strane nastavnika, odnosno da pitaju ono što ne razumeju. Odgovori učenika mogu se svrstati u tri tematske grupe:

■ Onlajn časovi nisu zanimljivi, niti korisni učenicima:

Ne, nisu bili zanimljivi. Ocena bi bila možda tri (na skali od 1 do 10). Neke predmete koje volimo, pa bi mogli više da učestvujemo, ali ni oni nisu bili zanimljivi (učenica 1. razreda srednje umetničke škole).

Pa, onlajn časovi su bili malo suvoparni, nije isto kada uživo slušaš profesora i kada slušaš preko kamere. Nekako su deca bila nezainteresovana za onlajn časove. Težinu ipak ima živa reč (učenica 3. razreda gimnazije).

Uglavnom dosadno! Ocena 5, jer mi je bilo interesantno što smo opet bili svi zajedno i što smo mogli da se čujemo preko Meet-a, ali sami časovi nisu bili kao kada idemo u školu (učenik 1. razreda srednje poljoprivredno-hemijske škole).

Nisu bili ni korisni. Korisni su bili u smislu da smo mogli da se „provučemo” za neke ocene, lakše da prođemo kad odgovaramo. Ali to je opet minimum, jer za prijemni onda ništa nismo znali, pa nije ni bilo toliko korisno (učenica 1. razreda srednje umetničke škole).

■ Onlajn časovi su zanimljivi i korisni učenicima:

Pa, iskreno, jesu, osmica jedna jaka... Jer, profesori se potrude da nam to objasne na zanimljiv način i prezentuju kako god... Pričamo sa njima i oni nama postavljaju pitanja, da bilo nam je zanimljivo (učenica 3. razreda srednje tehničke škole).

Pa korisni, svakako, zato što nam mnogo znači kad nam profesor objasni, 10 sigurno. I uvek su tu raspoloženi za pitanja da nam pomognu (učenica 3. razreda srednje tehničke škole)!

■ Neki časovi su zanimljivi i korisni a neki ne:

Neki su zanimljivi. Naravno, zavisi od predmeta. Neki su bili, da kažem, malo dosadniji, ali to sve zavisi od gradiva. Ne može profesor napraviti od nečega što i samo po sebi nije baš najzanimljivije... napraviti neku ludnicu od časa, pa da bude jako zanimljivo, pa da nam drži pažnju (učenik 3. razreda gimnazije).

Da li učenicima više odgovara da pohađaju onlajn nastavu ili nastavu u učionici?

Gotovo svi učenici koji su bili uključeni u ovo istraživanje izveštavaju da im **više odgovara da nastavu pohađaju u školi nego onlajn, odnosno na daljinu**, pogotovu učenici sa višim školskim postignućem. Razlozi su višestruki: lakše im je da prate nastavu uživo, mogu bolje da se koncentrišu na ono što nastavnik priča, mogu duže da održe pažnju, imaju bolji kontakt sa nastavnicima, mogu da razjasne na licu mesta ono što im nije jasno i da postave pitanje nastavniku, časovi duže traju, pa samim tim, mogu više da nauče, zanimljivije im je i lepše u školi, ima više druženja...

Meni više odgovara da idem u školu zato što tako mogu da naučim više, mogu da postavim neka dodatna pitanja nastavniku, mogu dodatno da razjasnim lekciju i časovi duže traju (učenica 6. razreda).

Više mi je odgovaralo da idem u školu, lakše je za praćenje, kada nastavnici predaju neke nove lekcije mnogo je lakše kada se prate uživo (učenik 1. razreda).

Bilo mi je lepše kada idem u školu, ne znam, ali nekad kada imamo onlajn nastavu kamera kasni ili mikrofoni ne radi, moramo da izlazimo a neki posle ne umeju opet da uđu (učenik 6. razreda).

Kad nismo uživo u kontaktu sa nastavnikom teže je da razumemo, zato što ne može da nam približi onako kako bi to uradio u školi (učenica 6. razreda).

Ja sam pristalica tradicionalne nastave, nekako bolji kontakt možemo da ostvarimo sa nastavnicima, ukoliko nam nešto nije jasno, oni mogu da nam objasne, tako da, za mene lično, tradicionalna nastava, tačnije, kada smo išli kombinovano imali smo makar neki kontakt sa nastavnicima (učenica 8. razreda).

Skroz je drugačiji ambijent i atmosfera kada ste sami i kada znate da možete i da spavate i da vas niko neće ni prozvati i da ljudi ne vide da li ste na času ili niste, možete da slažete da vam mikrofoni ne radi i ostalo (učenica 1. razreda).

Manjem procentu učenika više je odgovaralo da se nastava realizuje onlajn, uglavnom učenicima starijeg uzrasta, zbog drugih, izvanškolskih obaveza (npr. sportskih treninga). Ovaj način rada više je odgovarao i onim učenicima koji su nastojali da se „provuku” i što lakše završe školske obaveze.

Više mi je odgovaralo da pratim onlajn nastavu, jer sam upisao smer za sportiste. Imam dva treninga dnevno, pa mi je lakše da stignem na treninge, a imam materijale u onlajn učionici iz kojih učim (učenik 3. razreda stručne škole).

Kombinovana nastava

Kombinovana nastava, po rečima učenika, realizovana je na dva načina: ◆ odeljenje je podeljeno u dve jednake grupe: jedna grupa pohađa nastavu u školi tri dana u sedmici (ponedeljak, sreda i petak), a druga dva dana (utorak i četvrtak), da bi se sledeće sedmice grupe rotirale (osnovne škole); ◆ odeljenje je podeljeno u dve jednake grupe: jedna grupa čitave sedmice pohađa nastavu u školi, a druga kod kuće, i smene su na sedmičnom nivou (srednje škole).

U nekim školama, nastavnici su **paralelno držali nastavu u učionici i onlajn nastavu** (za drugu grupu učenika koja je pratila nastavu od kuće), zapravo radili su istovremeno sa obe grupe učenike. U većini slučajeva, nastava nije bila organizovana na ovaj način, iz različitih razloga (najčešće se spominju tehnički razlozi), već su nastavnici ostavljali učenicima lekcije, prezentacije, materijale za učenje, zadatke na platformi za učenje ili su ih upućivali na TV časove.

Imali smo Google učionicu, tu su nam slali profesori zadatke, slali su nam šta smo radili taj dan kada nismo bili u školi (učenik 8. razreda).

Dan kada je bilo u školi, radimo novu lekciju, zapišemo domaći i to je to. A kad smo kod kuće gledamo TV čas, na njemu bude lekcija, a oni nam zadaju u učionici domaći koji ili treba da pokažemo u školi, ili treba da se pošalje nastavniku (učenik 6. razreda).

Iako smatraju da je kombinovana nastava **bolje rešenje nego nastava na daljinu**, jer onih dana/sedmica kada su u školi ostvaruju neposredan kontakt sa nastavnicima i vršnjacima, mnogima je ovaj način rada predstavljao **opterećenje, pogotovu u osnovnim školama, gde su smene bile na dnevnom nivou**.

Bio je malo problem, što se mene tiče, taj prelazak... Taman se naviknemo nekako na onlajn, sledeću nedelju treba da krenemo uživo i tako opet (učenik 3. razreda gimnazije).

Nastava emitovana preko TV kanala Javnog medijskog servisa

Po mišljenju većine učenika, nastava emitovana na TV kanalima Javnog medijskog servisa bila je **zahtevna i naporna za praćenje**. Učenicima se prezentovalo **mного gradiva koje nije sinhronizovano sa gradivom koje obrađuju na redovnim časovima** (ili prednjače ili kasne u odnosu na ono što se prikazuje na TV-u).

U nekim školama, **nastavnici su insistirali da učenici prate časove** emitovane na televizijskim kanalima Javnog servisa. Reč je, pre svega, o onim školama u kojima nije organizovana onlajn nastava u periodima kada su zbog nepovoljne epidemiološke situacije škole bile zatvorene. Od nekih učenika traženo je da prate TV nastavu samo kada su radili po kombinovanom modelu (one sedmice kada ne pohađaju nastavu u školi, učenici prate časove na TV-u) i dobijali su zadatke koji su podrazumevali praćenje časova na Javnom medijskom servisu, odnosno platformi RTS Planeta, na kojoj su sačuvani video-snimci časova emitovanih putem televizije.

Sudeći na osnovu odgovora učenika, nastavnici su imali različite zahteve u pogledu praćenja TV nastave. Neki nastavnici su **samo na početku pandemije** tražili od učenika da redovno prate TV nastavu, neki nisu ni tada, ili su im sugerisali da prate kao **neobaveznu aktivnost**, kako bi lakše i bolje razumeli predviđeno gradivo. Čak i kada su tražili od učenika da prate TV časove, nastavnici im nisu davali zadatke vezane za njih i nisu proveravali da li ih zaista prate.

Nastavnik nam je samo prosleđivao link sa TV nastave i rekao nam je da to odgledamo, a nikada nije proveravao da li smo gledali (učenica 1. razreda).

Preko TV-a je bila nastava iz fizičkog, ali ja ne znam nijedno dete koje je to pratilo i radilo (učenica 8. razreda).

Praćenje nastave preko TV-a za neke učenike iz redovnih škola, kao i za učenike iz socijalno osetljivih grupa (npr. za učenika koji je potpuno slep), **u početku je bilo prilično stresno**, jer nisu stizali sve da zapamte i zapišu, a nisu znali da su im časovi koje su pratili u direktnom prenosu na TV-u dostupni i na RTS Planeti, da ih mogu ponovo pregledati kada god i koliko god puta to želeli. Neki učenici kažu da su im roditelji pomagali tokom praćenja časova na TV-u (npr. u pravljenju beležaka).

Pratio sam jedno vreme, čak sam i nešto zapisivao, ali nisam mogao da postignem, i plus, to nije bilo po mom planu i programu... oni su nas vratili bukvalno u septembar, tako da sam to pratio 2, možda 3 nedelje ajde da kažem, posle sam prestao da je pratim, jer, zašto da učim ono što sam učio ranije i što znam (učenik 1. razreda iz socijalno osetljive grupe).

Ipak, ima i učenika (reč je o učenicima srednje škole) koji smatraju da TV-časovi mogu da budu korisni, pogotovu tokom učenja i obnavljanja gradiva, i da se gledanjem ovih časova nekada lakše uči nego iz knjiga, pogotovu ako su nastavnici dobri predavači.

Ja mislim da je to korisna stvar. Nije da nisam pratio, nisam gledao uživo, ali kada mi treba pred odgovaranje, nađem na RTS Planeti i pogledam. To je dosta lakše, nego da čitam iz knjige, bar ja tako mislim (učenik 1. razreda srednje stručne škole).

Recimo profesorica iz hemije je slala časove (video snimke) sa RTS Planete jednog profesora iz Beograda, mislim iz XI beogradske gimnazije koji je i osvojio neku nagradu RTS-a kao jedan od najboljih predavača... I stvarno su njegovi časovi bili zanimljivi, rado smo pratili i gledali (učenik 3. razreda gimnazije).

Tokom prethodne školske godine, intervjuisani učenici suočavali su se sa **brojnim izazovima različite prirode**, kako tokom nastave na daljinu/onlajn nastave, tako i tokom kombinovane nastave. Kao što smo videli, gotovo svi učenici iz uzorka izjavljuju da im **više odgovara da pohađaju nastavu uživo, nego onlajn**, dok **neki nisu zadovoljni ni kombinovanom nastavom** (pogotovu kada su jedan dan kod kuće, a drugi u školi), jer im nedostaje rutina, ustaljeni ritam dnevnih aktivnosti, dobra organizacija, što je u suprotnosti sa promenama na svakodnevnom nivou.

Na osnovu analize učeničkih odgovora, napravljena je iscrpna lista izazova sa kojima su se oni suočavali tokom nastave na daljinu i kombinovane nastave. Pojedinačni izazovi grupisani su u nekoliko kategorija.

1. Nedisciplina i „haotična atmosfera” na onlajn časovima, „niko nikoga ne sluša”

Bilo je komplikovano kada je bilo na Zumu, bilo je više neozbiljno... zato što su deca... niko ništa nije slušao, a nastavnici uopšte nisu obraćali pažnju na to, samo su pričali svoje. Niko ništa ne razume, niti nas išta zanima (učenica 8. razreda).

Imali smo onlajn nastavu a pojedini nastavnici su nam predavali, ali to mi je bilo baš složeno. Časovi su trajali 30 minuta i nekako smo se svi čuli u glas, nije bilo slušanja... Jednom rečju, bilo je nakako čudno (učenica 6. razreda).

2. Tehnički problemi: slab internet ili prekidi interneta, ne radi kamera, mikrofoni, ne funkcioniše školska platforma za učenje...

Moja internet veza nije uopšte dobra i desi se da ne razumem ili nastavnicima veza nije dobra, pa ne mogu da pratim, pola ih čujemo, a pola ne (učenica 1. razreda).

Imala sam i dosta problema sa internetom, a takođe i nastavnici, pa smo se mnogo teško sporazumevali preko Google Meet-a. Pa onda dok se svi uključe, dok sve to profunkcioniše, a čas traje 30 minuta (učenica 8. razreda).

Meni se nije dešavalo, ali mojim drugarima jeste, kada ih Google učionica izbaci, sve im se izbriše i moraju opet da traže kodove i da ulaze u te učionice (učenik 6. razreda).

Znači nikome ne radi Google učionica! Taj jedan dan je pao sistem, onda smo izgubili sve časove za taj dan, čudno je to bilo. A druga stvar je kad neko nema internet, ne možeš da pošalješ zadatak do roka, dobiješ minus, neće ti priznati posle. Ma gomila stvari, to je totalni haos bio (učenica 8. razreda).

3. „Tehnički problemi”: učenici se izgovaraju na tehničke probleme, iako imaju tehničke uslove za praćenje onlajn nastave

Mislim da je to (onlajn nastava) najgore od svih tih opcija, zato što... Učenici kao Imaju problem... „nemam internet” i to su svi koristili kao izgovor ako pošalju neki domaći kasnije, ali onda kada neko stvarno nema internet, onda nastavnik više ne veruje ☹ (učenica 8. razreda).

Ja ne znam da neko nije imao opremu, mislim da je više bio problem to što nisu hteli da uključe (učenica 1. razreda).

Pa kod mene u odeljenju ih nema, ali pravili su se da ih ima, ali ih zapravo nema... Mislim, pred nastavnicima su se pravili da nemaju mogućnosti da prate nastavu onlajn, da bi ih poštedeli, iako smo mi svi znali da oni imaju mogućnosti (učenica 3. razreda).

4. Učenici su „prisutni” na onlajn časovima, ali nisu (mentalno) uključeni u nastavni proces, „neobavezno” prate čas...

Postoje učenici koji su prisutni na onlajn nastavi, ali za to vreme rade nešto drugo (učenik 1. razreda specijalne škole).

Ima onih koji su prisustvovali časovima, ali kao da nisu, samo su tu figurativno. Kliknu na mjut, ugase kameru i ne prate čas (učenik 1. razreda).

Na tim onlajn časovima većina učenika uopšte ne prati šta se radi. Učenici uđu i rade nešto sa strane (učenik 3. razreda).

I što je bila stvarno jedna fascinantna stvar, kada imamo onlajn čas, mi smo povezani na još jedan poziv, npr. nas pet, šest, na telefonu... i pričamo u grupnom pozivu, i onako, nevezano, komuniciramo na dve različite strane (učenica 1. razreda).

Dosta puta sam onlajn nastavu pratila iz kreveta, onako neobavezno, čisto da budem prisutna na času, a kada vidim da se rade neke nove lekcije, nešto što ne mogu tek tako da shvatim, onda sednem za kompjuter i posmatram šta se radi (učenica 1. razreda).

5. Učenicima je teže da razumeju gradivo kada su ispred ekrana ili kada moraju sami da uče nešto što im nastavnik nije predavao

Lakše mi je mnogo da idem u školu, lakše mi je da pratim, lakše mi je da slušam, lakše mi je da gledam nastavnika dok priča, da ga gledam u oči, u lice, dok priča, da na tabli zapisuje (učenica 8. razreda).

Velika je razlika. U običnoj učionici ne mogu da radim nešto drugo, mogu samo da slušam, a i mnogo je lakše kada izađem na tablu i profesor mi objasni zadatak. Isto objašnjava i onlajn, ali uživo je veća koncentracija, lakše zapamtim, sve je jasnije (učenik 1. razreda).

Mnogo je teže da sam nešto naučim, pa da dođem u školu i odgovaram, nego kad mi u školi profesor objasni, pa dođem da odgovaram (učenik 1. razreda).

6. Niska motivacija učenika za učenje i pohađanje onlajn nastave

Mene u tom trenutku ništa nije motivisalo, osim da ležim, da se priključim tom pozivu i to je bilo to (učenica 1. razreda).

7. Ne poseduju svi učenici odgovarajuće digitalne veštine

Neko nije baš snalažljiv i nema programe, nema mogućnosti da instalira te programe pogotovu za nastavnicu informatike. Ja sam imala poteškoće oko tih stvari, ali morali smo da se snalazimo (učenica 1. razreda).

Desi se neka greška u Google učionici, pa ne znamo kako da pošaljemo domaći zadatak (učenik 8. razreda).

8. Ne poseduju svi nastavnici odgovarajuće veštine korišćenja digitalnih alata za koncipiranje i realizovanje onlajn nastave

Nastavnici, to je posebna priča. Oni su promenili one dnevnike, pa su se i tu mučili, sad ovaj onlajn, tako da, naučili su se i oni... Mi smo doduše imali starije nastavnike, tako da su se mučili, ali sve je bilo dobro (učenik 1. razreda srednje stručne škole).

9. Mnogo nastavnog sadržaja tokom nastave nije uopšte obrađeno ili nije kvalitetno obrađeno

Nismo u dovoljnoj meri dobijali znanje koje je trebalo (učenica 1. razreda)

10. Nizak kvalitet stečenog znanja, učenici imaju „rupe u znanju”

Imamo „rupe u znanju”, dosta toga smo propustili, to će se videti tokom vremena... Dosta toga se ne sećam kad me pitaju nastavnici i to me nervira... (učenica 8. razreda).

Ne mogu da kažem da nismo ništa naučili, ali to što jesmo, to je bilo minimalno. Ipak smo imali i časove uživo, gde je bilo i predavanja i propitivanja, pa smo svakako nešto morali da naučimo (učenica 3. razreda).

11. Učenici su bili prinuđeni da uzimaju privatne časove iz pojedinih predmeta

Meni matematika nije problem, jer ja volim taj predmet. Čak i to malo što smo radili na času, meni je to bilo dovoljno. Ali mnogoj deci to nije bilo dovoljno, imali su problema i morali su da idu i na privatne časove (učenica 1. razreda).

12. Nerealni zahtevi od strane nastavnika, traže od učenika ono što nisu predavali, preopterećenost učenika školskim zahtevima

Nastavnici su tražili od nas znanje koje nam nisu ispredavali! Neke stvari ne mogu da se skroz shvate iz knjige i zato je bilo mnogo teže da se dobijaju prolazne ocene (učenica 8. razreda).

 Bilo mi je grozno što sam morala mnogo više da učim nego kada smo išli normalno u školu, jer u školi završim već više od pola posla. Nisam recimo mogla da idem napolje, da se viđam sa drugima, pogotovo što je bila korona, imala sam dosta domaćeg i dosta da učim (učenica 8. razreda).

 Zadavali su jako puno tih zadataka i sve što treba da se obavi (učenica 1. razreda).

 Nastavnici nisu ni bili svesni toga, jer nisu međusobno komunicirali i nisu znali šta učenici rade iza ekrana (učenik 1. razreda srednje stručne škole).

13. Pohadanje onlajn nastave je naporno i zahtevno

 Onlajn nastava je previše naporna i nemamo vremena nizašta, niti možemo da se skoncentrišemo... posle četvrtog časa već ne možemo da funkcionišemo, ni mi, ni sami nastavnici (učenica 1. razreda, osetljiva grupa).

14. Sadržaj TV časova nije usklađen sa sadržajem redovne nastave

 Nisu se poklapali sa gradivom koje radimo u školi, ili smo mi kasnili, ili su oni žurili, i takođe, nismo imali zadatke koji su bili vezani za to (učenica 1. razreda).

15. Ocene nisu realan pokazatelj znanja, jer učenici prepisuju na onlajn testovima i zajednički rade zadatke

 Pa da, kad smo imali onlajn kontrolne svi smo prepisivali i slali rešenja i to... (učenica 3. razreda srednje stručne škole).

 Imam jednu drugaricu koja je iz matematike jedva imala dvojku, a tokom onlajn nastave imala je peticu (učenik 1. razreda srednje stručne škole).

16. Zdravstveni rizici povezani sa prekomernim sedenjem ispred ekrana

 Pa da, malo me je bio strah zbog vida, jer bez prestanka gledam časove na TV-u, to me je bilo malo strah (učenik 6. razreda).

Oči su me svaki dan bolele i kičma, od sedenja za kompjuterom. Komentarisala sam baš to sa mamom, kako previše koristim i kako ne mogu da se naviknem na to što toliko moram da budem za kompjuterom (učenica 1. razreda).

17. Rizici povezani sa mentalnim zdravljem – stres, anksioznost, strepnja da li će uspeti da odgovore na postavljene zahteve

Na početku, bili su RTS časovi, i ja sam mislila da ja sve to sad moram da zapišem i sve sada moram da znam. I to je bilo užasno komplikovano i mama mi je stajala i zapisivala umesto mene. I ja šta stignem-stignem, šta ona stigne-stigne. I onda to sklopim i prepisem to zajedno, a zapravo imaš onaj sajt, pa da gledaš časove (učenica 8. razreda).

Bio je povećan stres zbog rokova i zato što smo mislili da naš trud neće biti adekvatno sagledan i nagrađen (učenica 1. razreda).

18. Nerazumevanje od strane nastavnika, neuvažavanje šireg konteksta u kom se odvijala nastava

Mislim da bi mi značilo da su imali više razumevanja, da su bar pokazivali da imaju razumevanja, bar trunku neku. Da ne bude kao, mi smo sad roboti, jedina stvar koja nam se dešava je da sad moramo da učimo. Da i oni razumeju da i mi imamo još milion stvari koje nam se dešavaju pored toga (učenica 8. razreda).

19. Nedostatak socijalnih kontakata sa vršnjacima i neposredne interakcije licem-u-lice

Učenicima su veoma važni kontakti sa vršnjacima a nedostatak kontakata uživo spominje se kao jedan od najvećih izazova tokom onlajn nastave.

Stvarno bih sve dala da se ponovo vratimo u klupe, da sedimo svi zajedno... I koliko god mi deca pričali da ne volimo školu, opet treba da budemo zajedno i da uživo slušamo predavanje (učenica 1. razreda gimnazije).

Nedostaje i to druženje sa našim drugarima iz odeljenja... Nekako drugačije je to kad je nas pola, i kad je celo odeljenje. Sad zaista uživam, kad recimo, mogu sa više ljudi da komuniciram. I smatram da imam dosta dobrih drugara u razredu (učenik 3. razreda gimnazije).

20. Nastavnici koriste različite digitalne alate, što stvara konfuziju kod učenika i otežava komunikaciju

Neki profesori su koristili i Teams i Viber, i onda nismo znali gde šta treba da se šalje... I bio je problem oko slanja domaćih, iz razloga što kada kažu da se pošalje ovde, mi pošaljemo na drugo mesto, pa dobijemo minus, pa ovo, pa ono (učenica 1. razreda).

21. Svaki nastavnik radi „na svoj način”

Svaki profesor je imao drugačiji metod po kome je radio i svako je na drugačiji način objašnjavao. Neki su slali klipove sa YouTube platforme, u kojima su objašnjavali, neki su slali isključivo materijal, pa su posle to pojašnjavali, kod nekih profesora smo, dok je bio kombinovani metod, imali mogućnost da imamo časove preko Zoom-a, iako nismo u školi, nego kad profesor završi nastavu u školi u popodnevnim časovima (učenik 3. razreda gimnazije).

Najveći izazovi učenika tokom nastave u vanrednim okolnostima:

Najveći izazov?! Pa... možda praćenje tih TV časova koji su bili naporni. Nije bilo kao u školi, nego gledaš TV čas (učenica 6. razreda).

To kada smo bili u karantinu i kada se nismo družili jedni s drugima... i prosto ne volim nekako da radim na daljinu (učenica 6. razreda).

Meni je najteže palo to što sam mnogo više učila nego u toku škole... Svaki dan se prisećam kako mi je sada mnogo lakše što sam krenula ovako normalno i što svaki dan idem u školu (učenica 8. razreda).

Da bismo redovno radili i učili treba nam neka motivacija. Mene u tom trenutku ništa nije motivisalo, osim da ležim u krevetu, da se priključim tom pozivu i to je bilo to... (učenica 1. razreda)

Bacili su mi školu na leđa, kao neke cigle da nosim, kako ću na leđima da nosim... Nisam uopšte mogla da se nosim sa tim (učenica 8. razreda).

Najteže mi je palo to što sam bio 8. razred, imao sam to polaganje, taj prijemni ispit, a nas su poslali onlajn, tako da, to je bilo teško (učenik 1. razreda srednje stručne škole).

Od tih 45 minuta nam se oduzme sigurno 15 minuta... da li smo se svi uključili, ko je na času, ko nije, da li nas neko dobro čuje, ne čuje, da li smo podesili mikrofone na računaru (učenik 3. razreda gimnazije).

Bilo je mnogo više prepisivanja. Nekim učenicima rade profesori iz privatnih škola koji drže časove iz raznih predmeta... Bilo je, da kažemo, svega, i prepisivanja tuđih radova, prekrajanja i rađenja između sebe... Mi se uključimo, recimo, na Google Meet, a u pozadini nam radi još jedan Meet, gde smo samo mi učenici i gde mi praktično imamo neki dogovor (učenik 3. razreda gimnazije).

Da li su učenici doživljavali negativna iskustva na internetu tokom nastave na daljinu?

Većina intervjuisanih učenika (i u osnovnoj i u srednjoj školi) izjavljuju da **nisu imali negativnih iskustava na internetu tokom onlajn nastave**, iako bi se to moglo očekivati, s obzirom na to da su znatno više vremena provodili u korišćenju digitalnih uređaja, nego pre pandemije.

Nismo, nismo imali... Ja bar ne znam da je iko od nas, iz mog razreda, imao taj problem. Niti da je iko imao, ovako, neki problem sa nekim, da kažem, virtuelnim nasiljem. (učenik 3. razreda gimnazije).

Prema rezultatima nekoliko istraživanja, sprovedenih pre pandemije koronavirusa, izloženost dece i mladih rizicima na internetu u pozitivnoj je vezi sa vremenom provedenim ispred ekrana (Popadić i Kuzmanović, 2016; Kuzmanović i dr. 2019). Međutim, ne treba zanemariti nalaz da su deca digitalne uređaje pre pandemije koristila u drugačijem kontekstu, prvenstveno za zabavu i komunikaciju, a vrlo malo u edukativne svrhe, što ukazuje na potrebu za dodatnim istraživanjima u kojima bi se razmatrala povezanost ne samo količine vremena, već i vrste aktivnosti ispred ekrana i negativnih iskustava. Prethodno iznetom, dodaćemo i mogućnost da učenici tokom usmenih intervjua nisu bili sasvim iskreni tokom odgovaranja, i da se ovako osetljivi podaci lakše iznose kada je odgovaranje anonimno i kada se ne snima. Sve u svemu, neophodna su dodatna istraživanja, po mogućstvu kombinovana ili miksmetodska (kombinacija kvalitativnih i kvantitativnih), koja će pružiti nove uvide u aktuelnom kontekstu.

Neki učenici su tokom nastave na daljinu imali negativna iskustva na internetu, uglavnom se radilo o verbalnim porukama negativnog sadržaja, ali ova iskustva nisu uvek vezana za školski kontekst.

Pa, bilo je, ali oni koje sam poznavala, koji me mrze (iz mahale, ne drugovi iz odeljenja). Ja sam njima samo rekla da ja ne mrzim nikog, zato što sam iz islamske vere i zato što znam da je Alah stvorio sve ljude i zato neću da mrzim ono što je on stvorio (učenica 2. razreda specijalne škole, sa oštećenjem sluha).

Mi smo se dopisivali u toj Viber grupi gde šaljem te zadatke koje treba da radimo... Ja sam samo poslao jednu poruku – samo da znate sledeći čas je taj i taj, samo da znate da pripremite domaći, da uradite sve... – I oni su meni odgovorili kao – Ćuti! Nemaš ti pravo ništa da nam govoriš. Nisi nam... ti si niko i ništa – pa su onda govorili te neke uvredljive reči, neke baš senzitivne stvari (učenik 8. razreda).

U situacijama kada su izloženi negativnim iskustvima na internetu, neki bi prvo pokušali sami da reše problem, pa bi se nakon toga obratili roditeljima za pomoć.

Učenici su informisani da u školi postoji Tim za prevenciju i zaštitu od nasilja i da u ovakvim situacijama mogu da se obrate razrednom starešini, psihologu, pedagogu, ali ipak pomoć češće traže u izvanškolskom okruženju.

U školi... zna se kome treba da se obratimo... Ima grupa profesora koja čini Tim za nasilje, tj. protiv nasilja ... tako da... Naravno, smatram da bi oni sigurno vrlo brzo reagovali i da bi o tome, da je tih razmera... bila brzo obavještena policija i te službe koje se bave tim virtuelnim nasiljem, odnosno sprečavanjem... (učenik 3. razreda gimnazije).

Direktorka je rekla ako doživljavamo digitalno nasilje da treba prvo da se obratimo razrednom starešini i tako to da se rešava, međutim, ja uvek prvo probam sam da rešim, dokle god je moguće (učenik 8. razreda).

Ne bih se, verovatno, nikome u školi obratio. Kad mi neko baš smeta, obratio bih se majci. Poznajem dosta ljudi na internetu, tako da, znam i ko bi mi pomogao (učenik 1. razreda gimnazije).

Dobre strane nastave na daljinu

Kao što je ranije rečeno, po mišljenju većine intervjuisanih učenika, **klasična nastava u učionici zanimljivija je, lakša i korisnija nego nastava na daljinu**. Na pitanje koje su dobre strane nastave na daljinu, većina učenika daje oskudne ili ironične odgovore (da ne znaju, nema dobrih strana ili da su mogli da prepišu na testu i zajednički rade školske zadatke).

Pa ne znam, meni se iskreno nije ništa svidelo, mojim drugovima jeste... verovatno zato što im je lakše da dobiju dobre ocene tokom nastave na daljinu (učenica 8. razreda).

Ima, međutim, i onih učenika koji sagledavaju različite aspekte i ekspliciraju i dobre i loše strane nastave na daljinu. Kao prvo, učenici su shvatili da **digitalna tehnologija ima veliki obrazovni potencijal**, s obzirom na to da su je ranije koristili najvećim delom za zabavu i komunikaciju, a veoma malo za učenje, što je u skladu sa istraživanjima sprovedenim pre pandemije koronavirusa na reprezentativnom uzorku učenika iz Srbije (Kuzmanović i dr., 2019). Kao dobre strane ovog načina rada navode i to što su bili u prilici da nauče

nešto novo, **steknu veštine koje ranije nisu posedovali, ovladaju korišćenjem novih digitalnih alata**. Zatim, ova situacija ih je podstakla da ovladaju **veštinama grupnog rada**, da postanu **solidarniji jedni prema drugima**, da se timski organizuju u procesu učenja.

Telefon mi je bio isključivo uređaj koji sam koristila za zabavu, za neko, da kažem, gubljenje vremena, ništa pametno! Sada se to promenilo (učenica 8. razreda).

Mislim da je dobro što smo razvili svoje sposobnosti, nismo uopšte bili svesni da možemo da nateramo sebe da naučimo nešto novo, da sednemo za računar i da ga koristimo ne samo da igramo igrice, kuckamo na telefonu, nego i da se obrazujemo (učenica 1. razreda).

Dobra strana je što smo nekako naučili da radimo timski, jer drugačije ne može da se radi, prosto takav je program da moramo da se pomažemo, da moramo jedni drugima da objašnjavamo, da budemo tu kao desna ruka (učenica 1. razreda).

Nastava u digitalnom okruženju, po mišljenju nekih učenika, može da bude zanimljiva i zabavnija nego klasična nastava, već zbog korišćenja digitalnih alata, a pogotovu ako se koriste **edukativne igre i zabavni sadržaji** (npr. kvizovi).

Meni je, iskreno, bilo malo dosadno pre pandemije, jer nije bilo korišćenja ovih digitalnih stvari, na primer, laptop, projektor, da prenese tačno na belu tablu te prezentacije koje je nastavnik izabrao. Pre pandemije niko to nije koristio, a sad kad je bila onlajn nastava, naravno, bilo je sve zanimljivije i zabavno i bilo je i tu uspeha... (učenik 6. razreda).

Iz geografije nam je nastavnica zadavala te neke igrice da obnovimo gradivo, to mi je bilo jedino zanimljivo (učenik 6. razreda).

Neki učenici navode **praktične prednosti** onlajn nastave, koje nisu vezane za sam nastavni proces i obrazovne ciljeve: ne moraju rano da ustaju, da prate nastavu u realnom vremenu, u neudobnim uslovima, praćenje nastave od kuće je komfornije i bezbednije u uslovima pandemije, paralelno sa školom mogu da obavljaju druge aktivnosti (npr. sportski treninzi) itd. Onlajn nastava odgovara i onim učenicima koji nemaju svoju mrežu vršnjaka u školi.

Ne moram da pešaćim do škole, pa tamo da sedim u nekom neudobnom položaju, na stolici, na drvetu... Ovako mogu samo da ležim u krevetu ili bar da sedim na krevetu, tu da mi bude sveska, zapišem to što treba i bude mi lepše (učenik 8. razreda).

Meni se jako sviđa poenta Google učionice. Ja npr. odem na trening i ne znam šta smo radili u školi, ali sve materijale dobijem u učionici, i onda mogu da naučim odatle. Ja bih to zadržao i da ne idemo onlajn. To je baš korisna stvar, još imamo kontakt sa profesorima i sa ostalim učenicima (učenik 1. srednje stručne škole).

Što ne nosimo teške rančeve i ustajemo kasnije (učenica 6. razreda).

Zbog epidemioloških mera, mera predostrožnosti... zato što je u tom trenutku bilo sigurnije da se ide onlajn. To mi je verovatno jedino pozitivno što mogu da izdvojim (učenica 8. razreda).

Da li su nastavnici pre korone koristili digitalne alate?

Iz perspektive učenika, većina njihovih nastavnika pre pandemije nije koristila digitalne alate za potrebe nastave, jer im je bilo potrebno vreme da se prilagode novonastalim okolnostima nakon prelaska na nastavu na daljinu. Neki nastavnici nisu držali onlajn nastavu, zato što im je bilo teško da ovladaju korišćenjem digitalnih alata.

Mislim da ne! Osim što su uveli elektronske dnevnike, ali mislim da nisu koristili, zato što vidim da im je trebalo vremena, pogotovu starijim ljudima, da se priviknu i da nauče kako i šta (učenik 1. razreda).

Neki nastavnici su tokom časova u školi koristili prezentacije, zatim, upućivali su učenike na resurse za učenje na internetu, ali većina nije koristila platforme i servise za upravljanje učenjem i digitalne alate za video-konferencije.

Da li je onlajn nastava doprinela učenicima da unaprede svoje digitalne veštine?

Učenici su naučili da koriste neke digitalne alate koje pre pandemije nisu koristili, ali većina njih smatra da nisu značajno unapredili svoje digitalne veštine. Većina učenika, za relativno kratko vreme ovladala je korišćenjem osnovnih mogućnosti platformi za učenje

(npr. Google učionica, Moodle) i alata za video-konferencije (npr. Google Meet, Zoom), koje su počeli da koriste nakon prelaska na nastavu na daljinu, ali uglavnom ono što im je bilo neophodno. Neki nastavnici su im u tome pomagali (npr. nastavnik informatike). Intervjuisani učenici nisu samostalno istraživali napredne mogućnosti korišćenih digitalnih alata, niti su tragali za novim digitalnim alatima.

Zasigurno da sam i pre nego što je krenula onlajn nastava znala da baratam tehnologijom, ali tokom ovog perioda idenja u školu ja sam se dosta izveštala za korišćenje digitalnih uređaja (učenica 1. razreda).

Delimično sam unapredio. Počeo sam više da koristim internet i da tražim materijale na njemu, ostalo sam sve već znao (učenik 8. razreda)

Primeri dobre prakse nastavnika: iz ugla učenika

Kao primere dobre prakse, učenici izdvajaju one nastavnike koji su sa njima uspostavili **kvalitetnu i kontinuiranu komunikaciju**, koji su se **zanimali za njihovo napredovanje u učenju**, ali i za **zdravlje i dobrobit učenika i članova njihove porodice**. To su nastavnici koji su im bili **dostupni na različite načine**, koristili alate za **video-konferencije** (najbolja zamena za kontakt uživo), **držali dodatne i dopunske časove**, redovno slali **povratne informacije**, **snimali svoja predavanja** i postavljali na platforme za učenje ili deljenje video-sadržaja. Učenici, zatim, izdvajaju nastavnike čiji su onlajn časovi bili **interaktivni** (imali su doživljaj skoro kao da su učionici) i **zanimljivi** (zahvaljujući korišćenju dodatnih resursa, učenju u igrovnom kontekstu), koji su uspeali da uspostave red na času, ali i da zainteresuju učenike i da ih **podstaknu da istražuju i samostalno uče**.

Nastavnica matematike... Ona se snimala i objašnjava nam zadatke kako treba da ih radimo. A i nastavnik informatike isto, on nam je sve lepo napisao, ispričao. Isto se snimao (učenik 8. razreda).

Svako jutro nastavnica nam pošalje šta ćemo da radimo tog časa i mi se spremimo. Imali smo i grupu sa njom, pa nam pošalje pred neki kontrolni šta treba da vežbamo i javi nam kad je (učenica 8. razreda).

Zvali su nas da vide koliko mi zapravo znamo, trudili se da ne zaboravimo to što smo odradili... Naravno, oni su i pitali da li smo dobro, pogotovo nastavnica geografije, onda, trudili su se da to nama bude urezano u pamćenje i da to ne zaboravimo u daljoj budućnosti. A ostali nastavnici, oni su slali lekcije na mejl, dobro, bar su se potrudili da nam pošalju nešto, slali su možda 2 puta nedeljno ili malo više nisam siguran, ali nije isto kao, nije, uopšte nije isto (učenik 1. razreda iz osetljive socijalne grupe).

Pa ona nam je uvela da na časovima dignemo ruku, pa nas je propitivala... Mislim, čas je imao smisla... Dok kod nekih profesora niko nije ni slušao, samo su u prazno pričali. A kod nje je imalo smisla i baš nas je propitivala, i čak nije ni moglo da se vidi da smo onlajn. Imali smo osećaj kao da smo u učionici (učenica 1. razreda).

Spomenula bih svoju razrednu koja predaje matematiku, ona se stvarno toliko obavezala oko svega toga i imala je želju... kažem, snimala je časove na You Tube, držala nam je svaki čas redovno, takođe smo imali dopunske časove koji smo mi sami tražili za bolji rad i za bolji, kako se zove, odnos prema predmetu (učenica 1. razreda).

Recimo, profesorica latinskog. Ona je jako lepo vodila nastavu. Imali smo onlajn časove na Google Meet-u. Pratili smo lekcije tako što ona uključi mod prezentovanja, ona nam pokazuje, mi pratimo... Imali smo rečnike, mogli smo da učestvujemo u času, da se javimo, zapisivali smo i u svesku... Sveska iz latinskog mi je popunjena cela (smeje se). Čak smo imali odgovaranja iz latinskog preko Meet-a (učenik 3. razreda gimnazije).

Nastavnica srpskog... slala je lep materijal i imali smo čas onlajn, na kojem nam je sve lepo objašnjavala, komunicirala sa nama, praktično ste imali osećaj kao da ste u učionici, da kažemo, da zaista profesor razgovara sa nama, i to je zaista, jako lepo funkcionisalo. Ona nas je delila u grupe, to je i zbog toga lepo funkcionisalo. Samo smatram da je ona verovatno jako mnogo vremena trošila da pripremi te časove. Vizuelni taj efekat je bio isto jako lep. Naravno da to iziskuje mnogo vremena i ne znam da li bi svaki profesor želeo i mogao na taj način (učenik 3. razreda gimnazije).

Zahtevi od strane nastavnika i ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika

Kada je reč o količini zahteva koje su nastavnici postavljali pred učenike tokom nastave u vanrednim okolnostima, odgovori učenika prilično su raznorodni. Generalno, mnogi učenici žale se da su bili **zatrpani brojnim obavezama, pogotovu pred tromesečje, kraj polugodišta ili školske godine**, i da nekada nisu bili u stanju da ih završe u predviđenom roku.

Preopterećenost učenika najčešće nije bila posledica toga što su pojedini nastavnici povećavali zahteve u okviru svojih predmeta, mada neki učenici spominju i to, već bi se pre moglo zaključiti da je glavni razlog to što nastavnici **nisu međusobno razmenjivali informacije o učenicima i nisu imali uvid u ukupno opterećenje učenika školskim obavezama**. Ovo je bilo posebno frustrirajuće za ambicioznije učenike, učenike sa višim školskim postignućem, kojima je stalo do visokih ocena, ali i za manje uspešne, nesamostalne učenike, koji su sada bili dodatno obeshrabreni i osujećeni vlastitim neuspehom.

Gomila zadataka, ne možeš da pohvataš. Misliš uradila si sve, a ostalo je još 5 zadataka i onda ti piše ono crveno... i shvatiš da nisi uradila nešto za šta je prošao rok. Do 2 sata smo imali čas i ti onda imaš još 5 predmeta da uradiš, i svi imaju neki svoj rok (učenica 1. razreda).

Ne možeš da stigneš! Stigneš 2 predmeta, ne stigneš 3. I ne možeš uopšte da pohvataš te rokove i još bukvalno ceo dan, tad kad je onlajn nastava, trebalo bi da sedim za kompjuterom i gledam tu onlajn učionicu svaki predmet, na svakih 5 minuta, da gledam ko je šta postavio i onda da radim (učenica 8. razreda).

Desi se nekad da profesor u subotu okači domaći, da završimo do nedelje (učenik 1. razreda).

Sumnjam da su se nastavnici međusobno dogovarali. Sumnjam da su, pre svega, svi međusobno u dobrim odnosima. Dešavalo se, pred tromesečje, da nas pretrpaju zadacima, jer nisu dovoljno ocenjivali kada je trebalo. Tada svi odjednom pokušavaju da zbrzaju sve te ocene. Mi smo pokušavali da ukažemo nastavnicima kako imamo mnogo obaveza, nekada je to uspevalo nekada ne, neki su imali razumevanja, neki ne (učenica 8. razreda).

Stiče se utisak da su u školama u kojima **nije realizovana onlajn nastava**, već su nastavnici samo slali materijale za učenje i domaće zadatke preko platforme za učenje, imejla ili servisa za čet, učenici bili **manje opterećeni** školskim zahtevima.

Nismo bili toliko opterećeni, imali smo isto zadatka koliko i na redovnoj nastavi (učenica 6. razreda).

Ovo se odnosilo i na neke učenike koji se **aktivno bave sportom**.

Bili su manje zahtevni. U mom odeljenju konkretno, mi smo sportisti i ne dolazimo tako često u školu. Verujem da su oni imali poštovanja prema tome i da ne stižemo da učimo. Znam da su prema mojim prijateljima iz drugih odeljenja bili strožiji profesori. Mislim da su uvažavali naše obaveze (učenik 1. razreda).

Pa, popustljiviji. Rekao sam već, kriterijum je bio dosta smanjen. Pa, iskreno, ne znam zbog čega, valjda zato što je i nastavnicima bilo mnogo... Nije samo nama bilo teško da radimo tako nego svima (učenik 8. razreda).

Nastavnici nisu zapravo bili toliko zahtevni, samo je stvar u tome što niko ništa ne radi i nastavnicima se smučilo da trpe to. Ja ih totalno razumem. Mislim, ne totalno, ali kao razumem ih do nekog nivoa (učenica 8. razreda).

Učenik koji je pohađao specijalnu školu za slepe i slabovide kaže da su tokom prethodne školske godine on i njegovi drugari **imali manje obaveza**, da su uglavnom učili lekcije i usmeno odgovarali u terminu unapred dogovorenom sa predmetnim nastavnikom.

Nije mi bilo previše, ponekad bi se desilo da mi je nekad malo više tog materijala, ali snalazio sam se, mogu da kažem da se za vreme onlajn nastave moj prosek u osnovnoj školi dosta poboljšao (učenik 1. razreda iz osetljive socijalne grupe).

Učenica sa lakšim oštećenjem sluha i problemima u kognitivnom razvoju, koja je pohađala specijalnu školu, tokom nastave na daljinu nije dobijala domaće zadatke iz svih predmeta (npr. engleskog, nemačkog, informatike i računarstva), čak nije ni imala kontakt sa predmetnim nastavnicima koji predaju ove predmete, već samo sa nastavnicom razredne nastave koja predaje sve ostale predmete.

Ocenjivanje obrazovnih postignuća učenika predstavlja jedan od najosetljivih aspekata nastave u digitalnom okruženju, ne samo u vanrednim, već i u uobičajenim okolnostima. **Iskustva učenika, baš kao i u pogledu količine zahteva, veoma su se razlikovala.**

Za neke učenike, ocenjivanje je bilo **veoma stresno** (obično je reč o uspešnim učenicima kojima je veoma stalo do visokih ocena), dok su se drugi „**provlačili**” i **lakše dobijali visoke ocene** nego kada je nastava realizovana u školi. Neki nastavnici držali su se svojih kriterijuma, bez obzira na okolnosti, dok su u nekim slučajevima nastavnici bili popustljiviji nego ranije, čak su i tolerisali prepisivanje kod učenika.

Moje ocene su se u proteklih godinu dana znatno razlikovale od ocena ranijih godina... Ja sam odličan đak i moja namera je bila da osnovnu školu završim kao Vukovac, kao što i jesam na kraju. Međutim, jako mi je bilo teško, i počela sam da dobijam ocene koje nikad do tada nisam dobijala. Jer, kažem, nisam se snašla i nekako, mislim, koliko god su profesori želeli da nam olakšaju, opet su pitali i ocenjivali sa nekog aspekta da moraju da nas ocene kakva god da je nastava. Bilo je jednostavno, to mora da se zna, išao u školu ti ili ne (učenica 1. razreda).

Na početku onlajn nastave, nastavnici su za ocenjivanje učenika koristili onlajn testove, ali kada su shvatili u kojoj je meri prepisivanje prisutno, uglavnom su **odustajali od testova ili su nakon testova vršili usmenu proveru znanja**.

Kada smo išli skroz onlajn, u početku su nam davali testove, ali kada su videli da svi prepisuju, većina je počela da pita. Na primer, nastavnik matematike je proveravao ocene, prozove onog ko je dobio peticu i postavi mu pitanja, i ako ne ume da odgovori, nastavnik zna da je prepisao (učenik 3. razreda).

Sami učenici izjavljuju da je **bilo mnogo prepisivanja, da su prepisivali svi**, a ne samo slabiji učenici, kao što je uvreženo shvatanje. Nekima su roditelji radili zadatke, neki su išle na privatne časove, pa su na njima radili zadatke. Kasnije ćemo videti šta o ovome misle nastavnici i roditelji.

Naravno da su prepisivali, svi su prepisivali. Za domaće, za svaki predmet je bio zadužen jedan đak koji je radio domaće i okolo slao, i ne samo u mom odeljenju, nego smo slali te domaće i u druga odeljenja svim vršnjacima, ne u mojoj školi nego u svim školama. Kažem, prepisivali smo, jesmo, i koliko god smo mogli da se pripomažemo, pomagali smo se (učenica 1. razreda).

Za prepisivanje se ne slažem, jer to je čista glupost... Da, samo sam prepisala da bih poslala, nisam ništa zapamtila, niti provežbala. Mislim da sam samo izgubila vreme i da ništa nisam dobila time (učenica 3. razreda).

Mogućnost prepisivanja i preuzimanja tuđih radova **za neke učenike bila je prednost, a za druge velika slabost onlajn ocenjivanja.**

Što se tiče ocenjivanja, bilo je lakše da se radi onlajn, jer su nam telefoni i tehnologije dosta bliski (učenik 1. razreda srednje stručne škole).

Kada je nastava realizovana po **kombinovanom modelu, ocenjivanje je gotovo uvek bilo u školi.** Ukoliko su zadavani onlajn testovi, oni su služili u **formativne svrhe**, za proveru znanja, ali ne i za ocenjivanje učenika.

Odgovaranje je bilo uvek u školi, da se ne bi varalo (učenica 8. razreda).

Retko koji nastavnik je davao onlajn testove, mada je bilo i toga kada smo nekoliko nedelja bili skroz onlajn (učenica 1. razreda).

Kada smo išli kombinovano, nijedan test nismo radili onlajn, sve smo radili u školi. Čak su nas i pitali u školi (učenik 3. razreda).

Na osnovu odgovora učenika, ne može se zaključiti da je formativno ocenjivanje u digitalnom okruženju bilo zastupljeno u nekoj značajnijoj meri, s obzirom na mogućnosti koje pruža digitalna tehnologija za ovu vrstu ocenjivanja.

Organizacija i motivacija učenika za učenje

Upravljanje vlastitim procesom učenja **jedan je od najvećih izazova** sa kojim su se učenici suočavali tokom nastave u vanrednim okolnostima. Sama činjenica da se nastava odvijala u neuobičajenim (kućnim) uslovima, a ne u učionici (na šta su bili naviknuti), za većinu učenika, čak i za one koji imaju razvijenije veštine samoregulisano učenja, bila je ometajući faktor. Mnogi učenici se žalili da im je bilo teško da se organizuju i dobro isplaniraju svoje vreme (ne samo za učenje, već i za druge aktivnosti) kada ne idu u školu, jer su „izbačeni iz ustaljenog ritma” (obično su odlazili na spavanje kasnije nego obično, pa su se ujutru budili kasnije). Neki onlajn časovi su realizovani u večernjim satima, u diskontinuitetu sa ostalim časovima, što je narušavalo dnevnu dinamiku.

Dodatna otežavajuća okolnost jesu povećani zahtevi od strane nekih nastavnika i vremenski rokovi, a sa druge strane, učenici su bili zavarani mislju da imaju previše vremena na raspolaganju, zato što ne moraju da idu u školu, pa su odlagali obaveze. Neki učenici su

imali problem sa prokrastinacijom, „nisu mogli da se nateraju da uče”, niti da redovno uče, iako su svesni koliko je to zapravo važno. Uz sve to, trebalo bi imati u vidu da su i drugi članovi porodice tokom pandemije bili kod kuće (neki roditelji su radili od kuće), što je u nekim slučajevima dodatno komplikovalo situaciju (npr. ako učenik nema prostor za učenje ili vlastiti digitalni uređaj).

Kada sam kod kuće nemam nekako želju da ustanem, onda nemam želju ni da se organizujem, kasnim, onda, kasno ležem, rano ustajem, i to mi bude najveći problem (učenica 1. razreda).

Meni lično je bilo teško... lekcije su se nagomilavale, tekle su lekcije, a ja, kažem, nisam imala toliko dobru organizaciju, jer nisam imala uopšte svest da treba da se trgnem i da treba da sednem da radim (učenica 1. razreda).

Ja sam mnogo više učila tokom onlajn nego kada sam išla u školu. Zato što oni pošalju domaći i pošalje njih 10 u isto vreme domaći, i svi daju jedan rok, i onda ne mogu da postignem da idem napolje i da nešto drugo radim sem da zapravo radim domaći i učim (učenica 6. razreda).

Pošto ja samo pod pritiskom mogu dosta da naučim, kad sam imala vreme i kad nisam išla u školu, onda mi je bilo jako teško da se nateram. Te nedelje kad ne idem u školu, umesto da učim, ja uglavnom čekam i učim dan za dan. I onda mi je to bilo jako teško. Kad pokušam da se nateram teško mi je (učenica 3. razreda).

Nisam redovno učila zato što nisam mogla da postignem sve. I opet, ponavljam, nisam imala želju jer nisam imala dobru organizaciju. Trudila sam se da predmete koje vidim da mogu da ih odgovaram, da ih se otarasim, što pre rešim, međutim, kada se nagomilaju lekcije iz par predmeta, tu nastane problem... Nekako se izvučem, ali opet, savet, sada smatram da ključ svega jeste redovno raditi i redovno učiti (učenica 8. razreda).

S druge strane, nekim učenicima je ova situacija doprinela, odnosno, naterala ih je **da nauče da se bolje samostalno organizuju** nego ranije (kada im je vreme bilo više spolja strukturisano), jer je to bilo neophodno da bi izašli na kraj sa različitim zahtevima u vanrednim okolnostima.

Da li su učenici imali podršku od strane članova porodice?

Većina ispitanih učenika imala je podršku u učenju od strane članova porodice, roditelja ili starijih braće i sestara. Učenici osnovne škole uglavnom traže podršku roditelja vezano da teže predmete (npr. matematika). Srednjoškolci češće traže podršku od starije braće i sestara nego od roditelja, što je u skladu sa odgovorima roditelja.

Podrška od strane članova porodice posebno je bila važna **za učenike iz osetljivih socijalnih grupa**, odnosno za učenike koji pohađaju specijalne škole. U nekim slučajevima nastavnici su komunicirali i slali zadatke deci isključivo posredstvom roditelja (putem imejla), pošto onlajn nastava najčešće nije bila organizovana.

Preko mobilnog sam nalazio materijal za rad, posle sam to pisao na mojoj Brajevoj mašini i ono što ne bih stigao da napišem moja mama bi napisala, poslala bi mejl tom nastavniku (učenik 1. razreda iz osetljive socijalne grupe, sa oštećenjem vida).

Uglavnom mi je dosta mama pomagala, pošto ja još uvek nisam najbolje naučio da se javim na Viber, malo je teže, tako da mi je ona tu dosta... Da nije nje, ja ne bih ni prisustvovao, jer ne bih znao da se javim (učenik 1. razreda iz osetljive socijalne grupe, sa oštećenjem vida).

Uspješniji učenici su **samostalniji u učenju**, izjavljuju da im podrška nije potrebna, ali i da imaju podršku roditelja onda kada im je potrebna.

Pa obično radim sama, al kad mi nešto nije jasno, potražim njihovu pomoć. Najviše zadatke iz matematike, pošto meni matematika nije baš jasna (učenica 6. razreda).

Vrlo malo, jer ja generalno ne volim da mi oni pomažu, da se mešaju u moje poslove. Mnogo mi je draže kada znam da sam ja kompletno sve sama odradila, jer ako napravim neku grešku, to je moja greška, pa ne mogu onda nikog drugog da okrivim (učenica 1. razreda).

Da li su učenici imali podršku od strane nastavnika tokom procesa učenja?

Što se tiče podrške koju su učenici dobijali od svojih nastavnika tokom nastave u vanrednim okolnostima, izdvojene su dve grupa odgovora: ◆ učenici su zadovoljni dobijenom podrškom i smatraju da su nastavnici (ne svi) **uvek bili spremni da im pomognu u učenju**, čak su ih podučavali kako da uče i organizuju svoje vreme; ◆ učenici **nisu zadovoljni**, smatraju da su nastavnici mogli više da se potrudе i da im pruže više podrške u učenju.

Kod većine jeste, imali smo podršku, mogli smo da pitamo... U roku od 24 sata bi sigurno bilo odgovoreno mejlom kad god ga poslali, da li za vreme vikenda ili za vreme nedelje... Ne mogu reći, zaista, imali smo dobru komunikaciju i dobru podršku (učenik 3. razreda gimnazije).

Uvek smo mogli da zatražimo dodatni čas, i svaki put kada smo to zatražili, dobili smo tu mogućnost, jer su profesori iz tih određenih predmeta imali želju da nam pomognu (učenica 1. razreda).

Dobijala sam povratne informacije iz predmeta iz kog su profesori imali stvarno želju da nam pomognu. To su obično bili matematika, srpski, ne znam hemija... Ne kažem da ostali predmeti nisu, ali jednostavno nisu zahtevni kao ovi predmeti (učenica 8. razreda).

Slično iskustvo imali su učenici koji pohađaju specijalne škole.

U drugoj grupi su učenici koji smatraju da im je bilo **potrebno više podrške i razumevanja od strane nastavnika**, pogotovu za „tesne vremenske rokove, kašnjenje u slanju zadataka, obaveze iz drugih predmeta”, kao i više pomoći u savladavanju novog gradiva (npr. dopunski časovi, dodatna objašnjenja teškog gradiva, povratne informacije za zadatke), jer se neki nastavnici nisu baš dovoljno trudili i nisu redovno odgovarali (npr. nisu uključivali Google Meet za individualne konsultacije sa učenicima).

Uglavnom je bilo na vreme, ja na to ne mogu da se požalim. Neki nastavnici se nisu baš istakli, ali ih je bilo vrlo malo i nije bitno da bi tome dala toliki značaj (učenica 1. razreda).

Mogli su više da se potrudе, da imaju više razumevanja za nas, ali nije ni njima bilo lako (učenik 3. razreda).

Učenici koji su prošle godine pohađali završni razred osnovne škole neretko izveštavaju da su sa njima **više radili nastavnici iz predmeta koji su važni za polaganje prijemnog ispita** (srpski jezik, matematika).

Na primer, nastavnica srpskog. Sa njom smo svaki dan imali čas, čak smo se dogovarali više puta nedeljno da imamo časove zbog prijemnog. Matematika isto (učenik 1. razreda srednje stručne škole).

Uputstva koja su im nastavnici davali uglavnom su bila konkretna i jasna, a ako su i imali neka pitanja, većina nastavnika bi im objasnila šta i kako treba da urade.

Povratne informacije su najčešće dobijali putem imejla, od nekih nastavnika na vreme, od nekih sa zakašnjenjem, mada se to razlikovalo od predmeta do predmeta. Neki učenici imaju razumevanja za nastavnike, jer je ovo i za njih bilo veliko opterećenje.

Da li su učenici „oštećeni” time što nisu stekli odgovarajuće znanje i da li su zabrinuti zbog toga?

Većina ispitanih učenika, bez obzira na uzrast, smatra da tokom nastave u vanrednim okolnostima, uslovljenim pandemijom koronavirusa, **nisu stekli odgovarajuće znanje i veštine**, da su **znatno manje naučili** nego i „normalnim” okolnostima, kada su nastavu pohađali u školi. Ovo se odnosi na sve učenike, bez obzira na školsko postignuće. Učenici izjavljuju da osećaju da imaju **„veliku prazninu ili rupu u znanju”** i da ne mogu da se prisete pojmova koje su učili tokom prethodne školske godine.

Neki su zbog toga **veoma zabrinuti, pogotovo učenici završnog razreda osnovne škole**, jer smatraju da to ima negativne posledice po njihovo dalje školovanje.

Iskreno, mene to brine. Ne možeš da obnavljaš gradivo ili se spremaš za prijemni ispit, kada to gradivo nisi ni učio, nego moraš sam da ga učiš! Mislim da smo bili dosta oštećeni. U 8. razredu se to malo nadoknadilo, ali to je bilo minimalno, jer ne može ništa da se povрати (učenica 1. razreda).

Pa za ocene mislim da nismo toliko oštećeni, ali za znanje da. Mislim da bi nam sad svima bilo teže i da spremimo prijemni i sve, jer smo samo bubali gradivo za kontrolne, niko ništa nije ni shvatio (učenik 8. razreda).

Jesmo oštećeni! Koga god od mojih prijatelja da pitam šta si naučio prošle godine, niko ništa neće znati da kaže. I oni koji su bili odlični i oni koji su bili loši, jer prosto je... kad ne ideš u školu, nemaš taj kontakt (učenik 1. razreda).

Sada u srednjoj školi imam veliki problem, jer se javljaju pojmovi koji su meni poznati (i novi takođe), a ja ne mogu da ih se prisetim od pre... Jedan ogroman minus, jedna prazna rupa koja nikako da se dopuni, gde će mi trebati, maltene, godinu i po dana da savladam sve to (učenica 1. razreda).

Ima i učenika koji smatraju da su **oni koji su hteli, mogli da steknu znanje** i da to, prvenstveno, zavisi od samih učenika.

Pa iskreno, mislim da je sve do učenika! Ako učenik hoće da sluša na onlajn nastavi, to je maltene isto kao kada je na običnoj nastavi, a ako neće da sluša, onda je on sam kriv (učenik 8. razreda).

NASTAVNICI

Organizacija i kvalitet nastave

Tokom školske 2020/2021. godine, škole su, prema izjavama nastavnika, u skladu sa Stručnim uputstvom MPNTR o organizaciji i realizaciji vaspitno-obrazovnog rada i epidemiološkom situacijom, organizovale nastavu za učenike drugog ciklusa osnovnog obrazovanja i učenike srednje škole prema dva modela: u prvom polugodištu (druga polovina novembra i decembar 2020. godine) svi učenici pohađali su **nastavu na daljinu**, dok je ostatak prvog i čitavo drugo polugodište nastava realizovana prema **kombinovanom modelu**. Tokom kombinovane nastave, u većini škola odeljenja su bila podeljena u dve grupe (zato što broje više od 15 učenika), pri čemu je jedna grupa pohađala nastavu u školi, a druga kod kuće, odnosno na daljinu. U osnovnim školama, grupe su se smenjivale na dnevnom, a u srednjim školama na sedmičnom nivou.

U nekim osnovnim školama, kako saopštavaju nastavnici, tokom kombinovane nastave, bilo je izuzetaka u odnosu na propisane modele nastave: učenici koji nisu imali tehničkih mogućnosti za pohađanje nastave od kuće, ako je to bilo moguće, dolazili su stalno u školu, za njih nije važilo pravilo „jedan dan u školi, drugi kod kuće”, kao ni za učenike koji pohađaju nastavu po IOP-u.

Onlajn nastava

Kada govore o onlajn nastavi, nastavnici naglašavaju razliku između onlajn nastave koja je realizovana **sa celim odeljenjem**, u periodima kada nije bilo neposrednog vaspitno-obrazovnog rada u školi i onlajn nastave **u sklopu kombinovane nastave**, za učenike (polovinu odeljenja) koji su nastavu pratili od kuće.

Prema rečima nastavnika, kada se nastava odvijala prema kombinovanom modelu, jedna grupa učenika bila je u učionici, a postojala je mogućnost da se preko neke od aplikacija druga grupa direktno uključi na čas. Zbog neodgovarajućih tehničkih uslova, ovo je u mnogim školama bilo neizvodljivo, ali čak i kada postoje tehnički uslovi, iz perspektive intervjuisanih nastavnika, tokom pola sata, koliko su trajali časovi, nemoguće je istovremeno realizovati čas „uživo” i „onlajn” (iz bilo kog predmeta), da bude jednako kvalitetan za obe grupe. To praktično znači da onih dana/sedmica kada su pohađali nastavu na daljinu, **učenici u većini škola nisu imali onlajn nastavu**, već su im nastavnici ostavljali materijale za učenje na

platformama, slali putem servisa za čet, ili su prepisivali od svojih vršnjaka koji su pohađali nastavu u školi, vršnjaci su im slali fotografije itd.

 Uglavnom se išlo na pripremljene materijale, bilo kroz video klipove, bilo... Meni priroda predmeta omogućava da održim predavanje koje okačim na You Tube, i samo deci pošaljem link (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

Nastavnici, kao i učenici, smatraju da onlajn nastavu nisu realizovali svi nastavnici u školi ni onda kada su svi učenici, zbog epidemioloških mera, **pohađali nastavu isključivo na daljinu.**

 Znam da je neko od kolega držao. Držala je koleginica dopunsku tako, i ja sam ispitivala jedno, dvoje, troje dece preko Google Meet-a... Ali nije nam to bila neka opcija da se deca prijavljuju da su prisutni, nego je bilo postavljanje materijala, vraćanje materijala, ali ne u tom realnom vremenu, da kažem (nastavnica geografije u osnovnoj školi).

Postoje i škole u kojima su **svi nastavnici dobili laptop od škole**, ali uprkos tome, **nisu realizovali onlajn nastavu**, bilo zato što nisu umeli, ili zato što nisu svi učenici imali tehničkih mogućnosti za pohađanje onlajn nastave.

 Tehničku podršku smo imali, ali nevezano za onlajn nastavu. Mi smo još ranije dobili, svaki nastavnik je dobio laptop, tako da to smo imali, a internet smo koristili svoj od kuće i to smo svi imali (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

Nastavnici koji **nisu posedovali tehničke mogućnosti ili odgovarajuće digitalne veštine**, slali su učenicima materijale u elektronskom obliku (putem imejla, servisa za čet ili platforme za učenje) ili štampanom (odštampane materijale za učenje, zadatke itd.).

 Nastavnik likovnog, pošto je stariji kolega, on nije držao onlajn časove zbog tehničkih nemogućnosti, ali je otvorio mejl i deca su slala preko mejla crteže, davao im je obaveštenja, Google učionicu je imao, samo što nije uživo držao časove, nego je komunicirao sa njima putem mejla (nastavnica informatike u osnovnoj školi).

Iako je većina nastavnika (i učenika), tokom prethodne školske godine, koristila platformu za učenje, u školama je bilo i onih nastavnika koji uopšte **nisu koristili platforme za učenje, već samo servise za čet.**

 Bilo je nastavnika koji nisu mogli da se snađu i da koriste Google učionicu i Google Meet. Oni su koristili Viber za komunikaciju sa učenicima i preko Viber grupa su đacima slali

materijale i dobijali povratne informacije od njih (nastavnica srpskog jezika i književnosti u tehničkoj školi).

Koliko je nastavnika realizovalo onlajn nastavu?

Po mišljenju intervjuisanih nastavnika, većina njihovih kolega realizovali su onlajn nastavu u školskoj 2020/21. godini (u periodima kada je nastava realizovana na daljinu), za razliku od prethodne školske godine, kada je to bilo znatno ređe. Prema Stručnom uputstvu MPNTR, nastavnici nisu bili u obavezi da realizuju nastavu onlajn, već su imali mogućnost da, u skladu sa procenom i raspoloživim sredstvima, izaberu najpogodniji način rada (npr. da podele materijale sa učenicima preko platforme za učenje ili na neki drugi način ili da kombinuju onlajn časove i postavljanje materijala i zadataka).

U nekim školama, nastavnici su bili **u obavezi da realizuju onlajn nastavu**, nisu imali mogućnost izbora.

Da, da, da. U našoj školi je tako moralo da bude. Mislim, čujem da u nekim školama imaju opciju ono kao, možeš da držiš, možeš da postaviš materijal. Kod nas je moralo, mislim i bolje, super, ali čisto da se zna. Čak i oni što nisu umeli da koriste kompjuter su morali. Mislim, naučili su (nastavnica francuskog jezika u gimnaziji).

Nastavnici u specijalnim školama obično nisu realizovali nastavu onlajn, već su materijale slali učenicima, odnosno njihovim roditeljima, putem imejla ili na neki drugi način, čak i običnom poštom, a nekada su ostavljali materijale u školi, pa bi ih učenici preuzimali i urađene zadatke vraćali u školu. Neki nastavnici su povremeno viđali svoje učenike putem alata za video-konferencije, kako bi razgovarali o domaćim zadacima.

Kombinovana nastava

Iako se kombinovanom nastavom mogu, barem delimično, **prevazići neki od izazova specifičnih za onlajn nastavu, odnosno, nastavu na daljinu** (npr. odsustvo kontakta uživo), u vanrednim okolnostima uslovljenim pandemijom koronavirusa, kao što je već spomenuto, ovaj model rada, za neke nastavnike bio je **zahtevniji i izazovniji nego onlajn nastava**. Tome je svakako doprinela podela učenika u grupe i paralelan rad sa obe grupe.

Jedan od važnih pedagoških izazova tokom realizacije nastave po kombinovanom modelu (kada jedna grupa prati nastavu u učionici a druga onlajn), jeste nemogućnost da se postavi kamera tako da se može pratiti ono što se piše na tabli i da to bude čitljivo i vidljivo učenicima koji prate nastavu onlajn. S druge strane, ukoliko se samo deli ekran i prikazuje učenicima koji su onlajn, onda se dovodi u pitanje smisao prisustva učenika u učionici, a koji to isto mogu da prate onlajn.

Kombinovana je stvarno teža nego onlajn. Kada su svi u istim uslovima, onda je stvarno najbolje. Možda se ja nisam snašla, ali stvarno se sve svede na to da isto vide oni koji su u učionici i ovi onlajn, da im ja podelim ekran, to se svede na neka vežbanja ili leksiku. Mislim, nekako se svede na to da im dam isti materijal (učenica srpskog jezika u osnovnoj školi).

U nekim školama **nije bilo tehničkih** mogućnosti za realizovanje kombinovane nastave, uključivanje učenika onlajn tokom redovnih časova u školi.

Tamo gde postoji projektor i mogućnost da se to prezentuje svima, onda je to ok. Ali to nije slučaj u svim učionicama. Mislim nemaju baš sve učionice projektor. Ima ih dosta, ali nemaju sve. Tako da... (nastavnica matematike u srednjoj školi).

Nekim nastavnicima kombinovana nastava je komplikovana i neefikasna zato što učenici koji pohađaju nastavu od kuće ne savladaju samostalno predviđeno gradivo, pa tokom nastave u školi moraju na njega da se vraćaju, jer ne mogu da „pređu” na novo gradivo, i to sve usporava proces i otežava ostvarivanje predviđenih ishoda učenja i nastave.

Ipak, velika prednost kombinovane nastave u odnosu na onlajn ili nastavu na daljinu, prema mišljenju nastavnika, jeste to što se **proces ocenjivanja odvija isključivo u školi**, čime se prenebreavaju brojni izazovi onlajn ocenjivanja.

Nastava emitovana preko TV kanala Javnog medijskog servisa

Stavovi prema TV-nastavi razlikuju se od nastavnika do nastavnika. Zapravo, kada ocenjuju ovaj način rada, nastavnici se rukovode različitim kriterijumima. Oni koji osporavaju pedagošku vrednost nastave emitovane putem Javnog medijskog servisa, kao glavne argumente navode **nedostatak interakcije između aktera u nastavnom procesu i pasiviziranje učenika** („učenik sedi ispred ekrana i sluša TV-nastavnika”), što je u suprotnosti sa konstruktivističkom paradigmom aktivnog učenika u procesu učenja, koja predstavlja temelj savremenog obrazovanja.

Nastavnici koji ističu dobre strane TV-nastave, usmereni su uglavnom na praktične pogodnosti, a manje na kvalitet samog procesa: TV nastava bila je **jedino rešenje za učenike koji nisu imali tehničkih mogućnosti** za praćenje nastave u digitalnom okruženju. Osim toga, časovi se snimaju, čuvaju i dostupni su na internetu za učenike koji ne mogu da ih gledaju u realnom vremenu ili žele više puta da ih pogledaju.

Ja smatram da je snimanje časova i emitovanje preko RTS-a dobar potez, jer se ne zavisi od interneta, koga neko ima a neko nema, niti je kod svih istog kvaliteta. Pored toga, svi ti snimljeni časovi sada su na internetu, uvek dostupni svima nama (nastavnica informatike i računarstva u osnovnoj školi).

Prema proceni nekih nastavnika, neki onlajn časovi bili su vrlo kvalitetni i učenici su mogli da nauče štošta na ovaj način. Jedino je bio problem to što učenici nisu imali dovoljno strpljenja da ih prate.

Ja sam gledala TV časove da bih mogla njima da dam jasnija uputstva ako gledaju, i mislim da su časovi bili zaista dobri... ali, nažalost, mali broj učenika ih je gledao. Njima je to predugo. Časovi traju oko 25 minuta, u proseku, i njima je to puno da izdvoje vremena. Jednostavno im dosadi. I ako gledaju, gledaju desetak minuta, i ne mogu da pogledaju čas do kraja. Eto, tako su mi bar oni rekli (nastavnica srpskog jezika i književnosti u osnovnoj školi).

Neki nastavnici, pre svega **oni koji nisu realizovali onlajn nastavu u realnom vremenu**, češće su tražili od učenika da prate TV-časove, dok ima nastavnika koji to **nikada nisu tražili od učenika** (kao što su i sami učenici rekli), ili bi im savetovali da ih odgledaju kako bi lakše savladali neko gradivo, ali to **nije bilo obavezujuće**.

Da li su nastavnici imali podršku tokom realizovanja nastave na daljinu?

Gotovo svi intervjuisani nastavnici saopštavaju da je njihova **škola realizovala obuku za korišćenje platforme za učenje i digitalnih alata u nastavnom procesu**. Neki su pohađali i **dodatne (onlajn) obuke koje je organizovalo MPNTR**, u okviru programa kontinuiranog stručnog usavršavanja nastavnika. Cilj ovih obuka bio je da nastavnici ovladaju korišćenjem osnovnih funkcija digitalnih alata, odnosno platformi za učenje i komunikacionih digitalnih alata (s obzirom na činjenicu da većina nastavnika nije imala prethodnog iskustva u realizaciji nastave u digitalnom okruženju).

Što se tiče **kvaliteta obuka**, iskustva su različita. Neki nastavnici tokom obuke nisu dobili očekivanu podršku (nastavnici starije uzrasne dobi i sa manje iskustva u primeni digitalne tehnologije u nastavi), ili nisu bili zadovoljni načinom realizacije obuka, ali su iskusnije kolege, i nastavnici informatike, bili spremni da im pruže dodatnu podršku.

Paaa, nije baš bilo dovoljno. Bilo nam je prilično konfuzno i nejasno, jer oni su to prilično brzo prešli, ali, ipak su kasnije bili spremni da nam pojasne nešto ako ih pitamo u školi... Ili neke druge, iskusnije, kolege...razmenjivali smo iskustva i tako. Ali, baš na toj samoj obuci da nam se sve razjasnilo – nije (nastavnica srpskog jezika u srednjoj stručnoj školi)!

Kada je reč o korišćenju naprednih funkcija ili složenijih digitalnih alata, sudeći na osnovu odgovora nastavnika, uglavnom su se sami snalazili (npr. pohađanjem besplatnih onlajn obuka ili obuka koje su sami finansirali), što je zavisilo od ličnih ambicija i preferencija nastavnika, motivacije, stavova prema korišćenju digitalne tehnologije u nastavi (neki nastavnici koristili su digitalne alate i pre pandemije).

Škole, kako pre, tako i tokom pandemije, nisu mogle da obezbede tehničku podršku za nastavnike (kao što je to praksa u nekim drugim zemljama u kojima je veći akcenat na digitalnom obrazovanju), pa su se nastavnici za rešavanje tehničkih problema obraćali kolegama koje predaju računarstvo i informatiku ili su se snalazili na druge načine, koristeći resurse izvan škole. Što se tiče pedagoške podrške, neki nastavnici izjavljuju da su im bile dostupne kolege iz pedagoško-psihološke službe.

Imali smo i ove godine i prošle... I svake godine na početku imamo organizovane obuke i za te Google učionice... Evo i sutra imamo jednu obuku zakazanu, ponovo. Stalno se daje mogućnost, s tim da naši informatičari stvarno sarađuju i ono kad je nastupila pandemija, oni su stalno slali da možemo da im se obratimo, slali su nam materijale (nastavnica geografije u osnovnoj školi).

Pojedini nastavnici, u bolje organizovanim školama, dobijali su periodično od uprave škole i linkove sa primerima dobre prakse, liste digitalnih alata, pozive za besplatna onlajn predavanja i obuke, priručnike (npr. Priručnik za projektnu nastavu i nastavu na daljinu), razne pravilnike ili izvode iz pravilnika (npr. Pravilnik o ocenjivanju).

Da li su škole mogle da obezbede digitalne uređaje za one koji ih ne poseduju?

Većina nastavnika posedovala je digitalni uređaj neophodan za realizaciju onlajn nastave i uglavnom su koristili **vlastite digitalne uređaje**. Pojedini nastavnici, za potrebe nastave na daljinu, morali su da kupe novi digitalni uređaj (npr. roditelji prosvetni radnici i dvoje dece koja prate onlajn nastavu).

U nekim školama, nastavnici su dobijali digitalne uređaje (npr. laptop računare) ili su ih pozajmljivali (npr. kada je nastava realizovana onlajn, korišćeni su računari iz digitalne učionice), a postojala je i mogućnost realizovanja onlajn nastave iz škole (ukoliko nastavnici iz nekog razloga ne mogu da realizuju nastavu od kuće). U jednoj srednjoj školi, svi nastavnici su dobili grafičke table, što im je umnogome olakšalo rad i realizaciju nastave.

U nekim školama, direktori su se snalazili na različite načine, kako bi obezbedili neophodne digitalne uređaje za učenike.

Ja moram tu da pohvalim direktora. Nabavili su neke stare telefone, dali tim učenicima. Čak znam za jednu učenicu koja je odličan đak a živi u teškoj materijalnoj situaciji, da su njoj pored telefona i internet uplatili, neku karticu su joj kupili, tako da nekako su se snalazili (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

Dešavalo se ipak da škola **ne može da obezbedi digitalne uređaje za sve učenike** kojima su potrebni.

Jer škola nije imala dovoljno opreme za sve, i za nastavnike, i za učenike... Nastavnici se nešto nisu puno ni žalili u tom nekom momentu, s tim da su povučeni, kažem, ti iz učionica... Ali kod dece je bilo... Mislim, nismo mogli da obezbedimo svima kojima su bili potrebni (nastavnica geografije u osnovnoj školi).

Neki nastavnici izjavljuju da su njihove kolege pozajmljivale učenicima svoje stare digitalne uređaje, kako bi im omogućili praćenje nastave.

Dešavalo se da učenici imaju samo mobilni telefon, ali **mного toga nije moguće uraditi na telefonu** (npr. ukoliko učenici treba da dele ekran dok programiraju), učenicima je potreban računar.

Kako su izgledali onlajn časovi: struktura, dinamika, atmosfera...

Neki nastavnici nastojali su da onlajn čas izgleda kao „realan čas”, počev od same strukture: **uvodni deo** (pozdrav učenicima, beleženje podataka u elektronski dnevnik, uvod u čas), **središnji deo** (aktivnost za „zagrevanje”, glavni deo časa – obrada, utvrđivanje) i **završni deo** (rekapitulacija gradiva, aktivnost za proveru usvojenog gradiva, najava idućeg časa, pitanja i komentari učenika). Umesto table, koristili su prezentacije ili dokumente (tekstualne, tabelarne) koje su delili sa učenicima.

S obzirom na to da su onlajn časovi bili novina, i za nastavnike i za učenike, svima je bilo potrebno vreme da se prilagode i naviknu, pogotovu ako se ima u vidu specifičan socijalni kontekst. Atmosfera na onlajn časovima bila je determinisana znatno većim brojem faktora nego atmosfera na časovima u učionici. Za razliku od nastave u učionici, koja je najvećim delom bila pod kontrolom nastavnika, u digitalnom okruženju bilo je znatno više ometajućih faktora koje nije bilo moguće kontrolisati i koji su predstavljali izvor stresa, kako za nastavnike, tako i za učenike.

Kao i učenici, i nastavnici izjavljuju da je **komunikacija na onlajn časovima** bila jedan od najproblematičnijih aspekata. Vrlo često se učenici, pogotovu srednjoškolci, nisu uključivali, iz razloga što im ne radi mikrofona na digitalnom uređaju ili im ne radi baš tog momenta kada treba da odgovore na pitanje nastavnika. Isto je važno i za kamere, s tim što se dešavalo da ni neki nastavnici ne uključuju kameru, jer su se pribojavali da će ih učenici snimati i snimak kasnije zloupotrebili.

Tokom Google Meet-a niko nije uključivao kameru, postojao je strah da nastavnici mogu biti snimani i da to može biti zloupotrebjeno. Peti i šesti razred ne verujem da bi zloupotrebio, ali postojala je bojazan da mogu da vas fotografišu, snimaju dok pričate. U stvari to je bio najveći strah i zbog toga niko nije uključivao kamere, ni nastavnici ni učenici (nastavnik istorije u osnovnoj školi).

Čas je tekao uglavnom dobro, s tim naravno problemima koji su vrlo stresni, da oni nestaju, pa se uključuju, pa ne znam da li me prate ili me ne prate. Morala sam da mnogo češće da prozivam da vidim gde smo, da li su poslali dokumenti, i to sve za tih 30 minuta što je malo (nastavnica geografije u srednjoj školi).

Najveći problem za neke nastavnike bilo je to što šest časova, odnosno šest sati tokom dana pričaju „učenicima”, a pritom na ekranu samo vide njihova imena, ne znaju koliko i šta rade, nemaju kontakt „oči u oči”, jer neki učenici nemaju kameru, neki imaju slab internet, a dešavalo se da internet ne može da podrži toliki broj učenika.

Da li su onlajn časovi zanimljivi i korisni učenicima?

U kojoj će meri onlajn časovi biti zanimljivi i korisni učenicima, po mišljenu većine intervjuisanih nastavnika, zavisi od **više faktora**: koncepta i organizacije časa, nastavne teme, tipa časa, od toga koliko su sami učenici zainteresovani i motivisani za učenje uopšte i učenje u digitalnom okruženju (u vanrednim okolnostima), ali i podstaknuti od strane nastavnika na aktivno uključivanje u nastavni proces (često se dešavalo da su učenici prisutni na onlajn nastavi, ali su mentalno odsutni).

Interesovanje učenika je primetno raslo sa njihovim uključivanjem u aktivnosti (onlajn resursi, elektronski udžbenik, video ili audio materijali i sl.). Što su angažovaniji, više su se interesovali. Naravno, ako neko od učenika nije imao (stalno ili povremeno) mikrofona na raspolaganju, odgovarao je tako što je pisao odgovore u čet (nastavnica engleskog jezika u osnovnoj školi).

Neki nastavnici smatraju da su onlajn časovi učenicima bili **zanimljivi**, pogotovu na samom početku realizovanja onlajn nastave, jer su bili drugačiji u odnosu na dotadašnji način rada u školi.

Onlajn časovi su im bili zanimljivi, redovno su ih posećivali. Imali smo neka pravila ponašanja na početku časa, koja su morali da poštuju i redovno su se uključivali (nastavnica fizike u osnovnoj školi).

Činilo mi se da su im veoma zanimljivi, pogotovo u početku, jer je za njih, isto tako, to sve bilo novo. I oni su se baš trudili da budu aktivni, da pitaju, da učestvuju u radu, onda smo mogli i mi da ih prozivamo kao da su zaista u učionici... Maksimalno su bili posvećeni, koncentrisani za rad, ispunjavali domaće zadatke (nastavnica matematike u osnovnoj školi).

Neki nastavnici, na osnovu aktivnosti učenika tokom nastave, zaključuju da onlajn časovi nisu bili podjednako zanimljivi svim učenicima (kao, uostalom, ni časovi u učionici).

Meni se, kao nastavniku, čini da je jednom delu učenika bilo zanimljivo, drugom verovatno dosadno, odnosno nisu bili zainteresovani, jer to mogu da kažem na osnovu toga što nisam videla da se uključuju (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

Ako govorimo o korisnosti onlajn nastave za učenike, ona je, po mišljenju intervjuisanih nastavnika, u velikoj meri determinisana generalnim stavom učenika prema školi i učenju. Za učenike koji žele da steknu što više znanja, klasična nastava korisnija je od onlajn nastave.

Kvalitet onlajn nastave u poređenju sa nastavom u učionici?

Gotovo svi nastavnici, i u osnovnim i u srednjim školama, smatraju da je nastava u učionici znatno kvalitetnija nego nastava na daljinu, i da učenici **više nauče u učionici**. Kao argumente navode to što u digitalnom okruženju nemaju neposredan kontakt sa decom, pa ne mogu na licu mesta da se uvere da li su deca razumela gradivo, ali i druge otežavajuće okolnosti koje su više tehničke prirode.

Pa klasična nastava, ta energija uživo je nezamenljiva! Imamo direktan kontakt sa decom, tačno vidimo da li je nekom jasno nešto ili nije, dok na onlajn nastavi deca isključuju kamere i problem je da pratimo njihovo znanje, jer koriste različita sredstva... (nastavnica fizike u osnovnoj školi).

Izazovi nastavnika tokom nastave u vanrednim okolnostima

1. Deca ne shvataju ozbiljno onlajn nastavu, sve im je važnije od škole...

Deca bi one nedelje kada nisu pohađala nastavu u školi često doživljavala kao da su na školskom raspustu i onda bi im bilo teško (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

Srednjoškolski uzrast je izuzetno sklon manipulaciji, kod više od 50% dece škola je bila postavljena na bukvalno 25. mesto prioriteta... Iako su, na primer, redovno pohađali svoje treninge, pošto imamo dosta sportista, stavljali su treninge i utakmice ispred nastave, jer im je sistem to omogućio (nastavnica istorije u gimnaziji).

2. Deca su nezainteresovana i nemotivisana za pohađanje onlajn nastave

Najveći problem je bio dozvati učenike na čas, pa kad ne ide preko Google učionice, e onda krenu privatna zvanja, pošto naravno svi učenici imaju moj broj telefona i ja imam njihove brojeve... I onda počinje ono, zašto nisi na času, recite Miki, Žiki, Peri (nastavnica istorije u gimnaziji).

3. Nedostatak socijalne interakcije uživo sa vršnjacima

Iz nekog svog iskustva, i kao nastavnika i kao roditelja, mislim da je to užasan nedostatak. U prve 2 nedelje, kad smo svi bili u školi, mislim da se videla neka radost u deci što su u školi, što su zajedno. I mnoga deca su mi rekla kako oni žele da budu u školi (nastavnica francuskog jezika u gimnaziji).

4. Nedostatak tehničkih uslova kao izgovor za odsustvovanje sa onlajn nastave

Deca su koristila kao izgovor nedostatak tehničkih mogućnosti za pohađanje onlajn nastave, bilo je teško do neke dece uopšte doći, tj. uspostaviti kontakt sa njima (nastavnica računarstva i informatike u srednjoj stručnoj školi).

U manjem broju slučajeva zaista su postojali problemi sa internetom, a u većem broju su ipak bile dečije manipulacije. Deca su otvorena, što ja vrlo poštujem, u tom smislu da su rekla: znate, bio sam u selu, tamo nemam domet... Dobro, sine, napiši naknadno domaći zadatak, nebitno, napiši ga samo i pošalji (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

5. Učenici ne poseduju odgovarajuće digitalne veštine

Većina nas je tražila da pišu u sveskama rukom i da onda to slikaju i pošalju, što je nama, naravno, počevši od rukopisa pa nadalje, stvaralo brojne probleme jer, deca ne umeju ljudski da okače slike... iako im objasnite jedno 15 puta, opet se nađe neko ko ne zna ni da postavi u PDF fajlu, i kome beže strane, i kome su slike nakrivo (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

6. Nastavnici ne poseduju odgovarajuće digitalne veštine

Ja nisam radila Google Meet... Iskreno rečeno, plašila sam se hoću li ja to znati, pošto nisam informatički baš mnogo obrazovana... A još kad sam čula da nastavnica geografije nije uspeła da uradi kako je zamislila, a i sva deca nemaju tehničke mogućnosti, onda sam odustala... Ostavila sam to za neko drugo vreme, ako bude neophodno (nastavnica srpskog jezika i književnosti u osnovnoj školi).

7. Nastavnici ne poseduju pedagoške kompetencije za realizovanje nastave u digitalnom okruženju

Bilo je teško osmisliti i dizajnirati onlajn čas, naročito za neke delove gradiva... Meni je, recimo, jako nedostajala karta i onda sam imala problem da saznam da li su oni shvatili gde se šta nalazi (nastavnica geografije u osnovnoj školi).

8. Nedovoljno sistemske podrške za razvoj digitalnih kompetencija nastavnika

Za jedan deo kolega koji nemaju dovoljno razvijene informatičke veštine, obuka koja je realizovana u školi nije bila dovoljna da oni zaista savladaju ispravno korišćenje platforme (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

9. Ocene nisu realan pokazatelj znanja, deca se snalaze na različite načine, prepisuju jedni od drugih, roditelji im rade domaće zadatke...

Inače su oni bili najsrećniji ako im neko zada da nešto napišu, nešto otkucano, i onda su radili „copy-paste” varijante odavde do besvesti, odnosno, jedan je pisao za celo odeljenje domaći zadatak (nastavnica engleskog jezika u srednjoj školi).

Pola domaćih zadataka napisano je od strane roditelja... Roditelji su crtali radove za likovno, pisali pismene zadatke iz srpskog, ukoliko su iole stručniji, imaju veze sa nekim predmetom, pomagali na onlajn testu (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

Zato što, znala sam decu. Oni su išli šesti, sedmi razred, znala sam koliko ko može. Dešavalo se čak i da rukopis bude mamin ili sestrin (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

Jao, bilo je slučajeva da predaju iste radove, čak predaju istu fotografiju, uslikan rad gde se vidi ista olovka... Mislim, toliko da se nisu potrudili (nastavnica matematike u srednjoj stručnoj školi).

10. Tehnički izazovi: učenici nemaju digitalni uređaj ili imaju neodgovarajući, imaju problem sa pristupom internetu

Za manji procenat učenika, jedan od glavnih izazova jeste neposjedovanje digitalnih uređaja neophodnih za pohađanje onlajn nastave. Nastavnici smatraju da je ovo češće bio problem kod dece u osnovnoj školi i u ruralnim mestima. Zapravo, većina dece srednjoškolskog uzrasta poseduje mobilni telefon, ali ne i računar, pogotovu učenici iz porodica nižeg SES-a.

Ja sam bila razredna jednom odeljenju gde sam imala sreću da svi imaju aparate, ali se dešavalo da deca stvarno nisu imala, gde se to svodilo na telefone... I znam za jedan slučaj gde je jedna majka imala troje dece i samo njen mobilni telefon, pa kad je ona na poslu, oni onda ne mogu... Pa, onda, zakažeš kontrolni, ne znam, u tri, a majka je tad na poslu (nastavnica geografije u osnovnoj školi).

Nastavnici su se „dovijali” na različite načine, poklanjali učenicima svoje stare mobilne uređaje.

Moja koleginica je, na primer, dala detetu svoj stari računar da koristi tokom onlajn nastave, odvezli su mu ona i muž... Jednostavno je takva porodica da nemaju finansijske mogućnosti (nastavnica informatike i računarstva u osnovnoj školi).

U većim gradovima, većina nastavnika u srednjim školama smatra da njihovi učenici poseduju digitalne uređaje, ali da se dešavalo (pogotovu na početku) da im internet ne radi. Nekada se dešavalo da im je internet slab i da imaju teškoće sa internetom, ali zato što nisu bili kod kuće, već su otputovali u neko udaljenije mesto gde je slabiji domet (npr. na planinu ili u selo).

11. Slaba infrastrukturna opremljenost škole

Prošle školske godine u martu, kad smo svi prešli na onlajn nastavu, tj. na nastavu na daljinu, škola nije imala platformu za učenje. Nekako smo se dovijali i komunicirali sa učenicima putem Viber grupa ili ja sam recimo otvorila Fejsbuk profil, jer mi je to bilo jedino što sam znala da uradim u tom momentu, nisam ni znala da postoje te platforme za učenje (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

12. Izloženost dece stresu usled sopstvene bolesti ili bolesti članova porodice

Većina je uspela da uz veliku podršku roditelja savlada to sve nekako bez posledica, ali sigurno je jedno 20% učenika imalo baš teške situacije, nikad nismo imali u školi teže situacije, da imamo i psihičke bolesti kod učenika, da imamo anoreksiju i potpuno ispadanje iz... (nastavnica srpskoj jezika u osnovnoj školi).

13. Digitalno uznemiravanje i digitalno nasilje

Imali smo slikanje za vreme časova, slikali su jedni druge, međutim, odmah je Tim za zaštitu dece od elektronskog nasilja stupio na snagu, učenici su pozvani u školu i taj problem je rešen (nastavnica fizike u osnovnoj školi).

Da, bilo je i takvih slučajeva, ali ne u velikoj meri. Konkretno, u našoj školi je bio jedan slučaj kada je učenik tokom kombinovane nastave iskoristio priliku da nastavnik nije primetio i on je preko svog računara pisao neke neprimerene rečenice i sadržaje, pa je to otišlo na više adresa i učenika i profesora (nastavnica ruskog jezika u srednjoj školi).

14. Deca su preopterećena školskim zahtevima

Jesu, jesu... Stvarno, deca koja su radila, bila su baš opterećena. Takvih nije bilo mnogo. Dok su sva ostala deca pokušavala da se „provuku”. Ali stvarno, deca koja su savesno radila, mislim da su bila preopterećena (nastavnica srpskog jezika u srednjoj školi).

15. Teško je primorati decu da pohađaju nastavu, uče za školu

Izveštali su se da hvataju krivine! Jer, niko ništa nije morao, u stvari... Ne možeš ti primorati dete da uradi taj neki deo posla kada je onlajn, onlajn nedelja. Onda smo mnogo vremena gubili kada dođemo u školu na ponavljanje i objašnjavanje gradiva od prošle nedelje, za učenike koji to nisu prošli, da bi mogli te nedelje da radimo dalje (nastavnica biologije u osnovnoj školi).

16. Neke učenike nije bilo moguće oceniti

Imala sam jednog učenika kog sam jedva ocenila na kraju školske godine, morala sam da mu zadajem da radi unazad... Deca nisu dolazila, nisu bila ni na onlajn nastavi (nastavnica tehnike i tehnologije u osnovnoj školi).

17. Onlajn nastava je stresna za pojedine nastavnike, jer predstavlja neku vrstu javnog nastupa

Sada svaki čas postaje javni, dostupan svima. Vi ne znate ko sve taj čas sluša, ne samo roditelji, već komšije, rođaci, ili da li će taj čas biti snimljen ili izvrnut ruglu itd. Mi smo čak imali situaciju da je direktor pozvao roditelje na Savetu roditelja da prate i oni onlajn nastavu, i da odmah reaguju ukoliko imaju nekih primedbi, zamerki... To je, sa jedne strane, možda, dodatni stres. Mada, jednostavno, kad čas krene, na sve to se zaboravi (nastavnik programiranja u gimnaziji).

18. Povećan obim posla nastavnika

Ovo je jedan od izazova koji spominju svi nastavnici koji su realizovali onlajn nastavu. Onlajn nastava iziskuje mnogo više vremena i truda nego nastava u učionici, kako za pripremu, tako i za realizaciju.

Držim 2 puta isti kontrolni jednom odeljenju, znači, radim i kombinovanu nastavu, odnosno, radim i u školi i posle kod kuće za onlajn. To je, u stvari, bio dupli posao nastavnicima (nastavnik matematike u osnovnoj školi).

Kada imate prazan Moodle i krenete da kreirate od početka kurs za svoj predmet, to je jako teško i vremenski veoma zahtevno. Zatim, kreiranje testova, lekcija, kad nemate nešto pre toga gotovo. Koliko god imate sve te nastavne digitalne materijale, sve to treba organizovati smisleno, urediti pedagoški, kreirati forume, radionice, sve one aktivnosti za interakciju koje sam Moodle nudi (nastavnik programiranja u gimnaziji).

19. Neodgovarajući kućni uslovi za realizovanje nastave na daljinu

Prostora nikad dovoljno, ali nekako smo se organizovali, nije bilo lako. Najteže je bilo kad su i deca bila na nastavi na daljinu, to je bilo vrlo teško i potrebna je mnogo dobra organizacija, uređaji, ali i fizički prostor (nastavnica srpskog jezika i književnosti u tehničkoj školi).

Ja, na sreću, imam veliku kuću. Ali vidim da su kolege, nažalost, imale problem sa tim, pogotovu ko ima školsku decu (nastavnica tehnike i tehnologije i računarstva i informatike u osnovnoj školi).

20. Različiti kanali komunikacije, korišćenje više digitalnih alata na nivou škole

Nezgodno je da iz jednog predmeta rade na jednoj platformi, a ovamo na drugoj... bilo je to u početku – jedni preko Vibera, jedni preko Zuma, jedni preko... znači stvarno je bilo... i videli smo da je to opšta pometnja među decom. Znači, oni se zbune bukvalno, teško je i za nas odrasle, a kamoli za njih (nastavnica računarstva i informatike u osnovnoj školi).

21. Zahtevi koje sistem postavlja pred nastavnike u pogledu ocenjivanja

Insistirano je da svi učenici budu ocenjeni na kraju prvog polugodišta, što je bilo skroz nerealno, pogotovu što se nastava odvijala i onlajn (nastavnica istorije u gimnaziji).

Najveći izazovi nastavnika tokom nastave u vanrednim okolnostima:

Ocenjivanje! To je bio najveći problem, jer su deca koristila različita sredstva da dobiju bolje ocene, ali te ocene nisu bile realne i u stvari su na njihovu štetu... Sad vidimo posledice svega toga (nastavnica fizike u osnovnoj školi).

To što nisam mogla da pristupim svojoj deci! Nisam mogla da dođem do njih, tj. oni nisu mogli... Meni je to bilo žao... I to je, po pravilu, isti onaj broj đaka koji inače imaju problema sa nastavom i usvajanjem gradiva... Mislim da je njih ta onlajn nastava potpuno oštetila (nastavnica srpskog jezika i lepog pisanja u osnovnoj školi).

Socijalna izolacija, otuđenost, vide se posledice kod učenika... Sada kada su došli u školu počeli su više da pričaju i da se druže, ali sad to odlazi u neku drugu krajnost, zapostavljaju nastavu (nastavnica fizike u osnovnoj školi).

Preslikavanje nastave u učionici na onlajn okruženje, npr. zahtev da časovi traju po 45 minuta (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

Organizacija vremena... Kada vam učenici pošalju domaći zadatak, vi ste u obavezi da svaki pogledate, da to uradite kvalitetno, da im vratite povratne informacije, da to uradite blagovremeno... I to je sve na neki način izazov nama nastavnicima koji imamo hiljadu obaveza, i što se tiče administracije, i pripreme časova, i ocenjivanja, i svega ostalog (nastavnica engleskog i nemačkog jezika u osnovnoj školi).

Da im obezbedim materijal, da propratim da li su svi planirani ciljevi i ishodi ostvareni, kako napreduju, usvajaju gradivo, kako usavršavaju svoje veštine, to je bio najveći izazov za mene (nastavnica engleskog jezika u srednjoj stručnoj školi i gimnaziji).

Taj pritisak od škole. To mi je zaista bio veliki pritisak. Ta uputstva, instrukcije, Ministarstvo, to toliko forsiranje... I to je bilo jedno vreme bez reda. Znae, vi radite 24 sata, stalno to stiže (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi).

Tokom vaspitno-obrazovnog rada sa učenicima iz osetljivih socijalnih grupa, nastavnici su se suočavali sa većinom prethodno navedenih izazova, ali i sa **dodatnim izazovima, specifičnim za pojedine vrsta teškoća**. Među intervjuisanim nastavnicima, bilo je onih koji podučavaju učenike u specijalnim školama (sa potpunim ili delimičnim oštećenjem vida, sluha, mentalnom ometenošću, teškoćama ili odsustvom govora, teškoćama iz spektra autizma, motoričkim smetnjama, višestrukim smetnjama itd.), kao i učenike u redovnim školama, koji pohađaju nastavu po IOP-u (individualnom obrazovnom planu), zatim učenike koji žive u ruralnim mestima, učenike iz romske populacije i nižeg SES-a, učenike bez roditeljskog staranja (neki od njih žive sa babom i dedom). Većini ove dece neophodna je dodatna obrazovna podrška i u optimalnim uslovima, kada se nastava odvija regularno, a pogotovu u vanrednim okolnostima.

Nastavnici koji podučavaju učenike sa teškoćama u razvoju/učenju u specijalnim školama i učenike koji rade po IOP-u u redovnim školama, navode sledeće specifične izazove:

1. Nemogućnost sprovođenja epidemioloških mera tokom kombinovane nastave – nošenje maski, fizičko distanciranje

Iako je sprovođenje epidemioloških mera, održavanje fizičke distance i nošenje maski od strane nastavnika i učenika bilo obavezno u svim školama u zemlji (i redovnim i specijalnim), za nastavnike specijalnih škola ovo je bio veliki izazov, zato što, po rečima nastavnika, deca ne mogu da nose maske, niti da se fizički udalje od nastavnika.

Možete na prste da nabrojite one koji nose, ali i to nije pravilno. Nama su deca non-stop u krilu, non-stop je neko ili slinav ili nešto stavlja u usta. Nemoguće je napraviti distancu i to prosto za njih nije dobro (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

2. Nedostatak socijalnih kontakata uživo i fizičkih kontakata

Našoj deci, pa mogu slobodno da kažem, svoj deci u školi, jako je važan taj socijalni kontakt, odnosno, ta blizina nastavnika, jer vi njih treba, i da povedete za ruku, i recimo neki predmet da opipaju ili da njime manipulišu (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

Deca sa oštećenjem sluha, njima je to jako nedostajalo, jer su ionako izolovani. Izolovati ih u tom nekom najlepšem i najvažnijem periodu, i još više ih udaljiti, mislim da je njima bilo jako teško (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

Boravak napolju, na igralištu. Igra sa drugom decom, kakva god. Oni nemaju neku smislenu igru, ali sam kontakt znači... (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

3. Izostanak individualnih tretmana sa decom

Individualni tretmani su njima jako važni. Imamo te korektivno-preventivne vežbe koje ne možete da radite bez direktnog kontakta sa detetom (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

Najviše što toj deci nedostaje jeste kontakt jedan-na-jedan. Nije džabe individualni rad... Znači, ne može individualni rad da se ostvari na daljinu (nastavnica informatike i računarstva u osnovnoj školi).

4. Izostanak neposredne komunikacije i otežana komunikacija sa decom tokom onlajn nastave

Ja nisam komunicirala sa detetom, ja sam komunicirala sa mamom, njoj sam slala sve što je bilo potrebno... Kod nas je prevashodno roditelj glavni u toj komunikaciji, jer ne možete to očekivati od deteta (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi).

Imala sam dečaka koji ima motoričke smetnje i neverbalan je potpuno. Znači, naša komunikacija je bila uz pomoć nekih prirodnih gestova, on mene čuje i razume, ali... Tad nije bilo razgovora o nastavi i o školskom delu, nego uglavnom eto, svi smo bili srećni što se vidimo i čujemo (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi).

5. Deca su bila uplašena i konfuzna

Deca su, ta moja starija generacija, bila uplašena, nisu imala dovoljno informacija, ako su bila u pitanju gluva deca. Tako da, sve je to bilo jako konfuzno i teško (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi).

6. Priprema individualizovanih nastavnih materijala

Sad sam pomenula onog učenika koji ima problem i sa sluhom. Mi smo njemu slali posebne materijale i imamo posebne pripreme bukvalno samo za njega (nastavnica tehnike i tehnologije u osnovnoj školi).

Sa svakim detetom se radi drugačije, u skladu sa njegovim sposobnostima i mogućnostima (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi).

7. Pomeranje fokusa sa obrazovnog na vaspitni rad i psihološku podršku deci

Nije to bila onlajn nastava, nije bilo u vezi sa nastavnim sadržajem, svako od njih je imao mnogo težu problematiku... Uglavnom je svakodnevna problematika, porodica, ponašanje kod kuće (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

Ja mislim da se tu uopšte nije desio proces učenja (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

8. Ozbiljni tehnički problemi

Neka deca iz osetljivih socijalnih grupa, tokom nastave na daljinu, suočavala su se sa **ozbiljnim tehničkim izazovima** (npr. učenica koja nije imala ni televizor kod kuće, pa nije mogla ni na taj način da prati nastavu).

Konkretno, učenica sa kojom sam ja radila, ona nema ni televizor. Znači, svelo se na slanje poruka preko razrednog starešine, a onda se često dešavalo da nije u mogućnosti ni da dođe, ni da uzme zadatke... Plus, nisam joj samo ja slala! Ona je dete sama tamo, sa tim svojim knjigama, i prepuštena sama sebi. Nekako, to je... jeste, svih nas je krivica (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

Tokom perioda kada je nastava realizovana na daljinu, neki nastavnici povremeno su se viđali u školi sa učenicima iz osetljivih socijalnih grupa koji nisu imali mogućnosti da prate nastavu od kuće. Drugi su slali učenicima materijale i zadatke, npr. preko direktora i stručnih saradnika, koji su dolazili u školu i u periodima kada se vaspitno-obrazovni rad sa učenicima odvijao na daljinu.

Učenici iz osetljivih grupa nisu imali tehničkih mogućnosti, tako da smo se sa njima viđali u školi. Dolazili su po materijale, posebno pripremljene za njih, uzimali su, uz pomoć nastavnika znači, materijali, pitanja, a to su više bili ilustracije, slike... i vraćali su. Ono što nisu znali da urade, radili smo to sa njima u školi, iako je bila onlajn nastava, znači viđali smo se sa njima (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

9. Deca su nesamostalna, roditelji rade školske zadatke umesto njih

Znači, roditelji sve to urade, jer je tako lakše, brže, jednostavnije. Ja i to razumem, mnogo je teško, njima je bilo u stvari najteže (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

Kada nemamo neposrednu nastavu, najviše zavisi od roditelja, jer su roditelji ti koji šalju. Mali broj dece može da koristi kompjuter samostalno, da pročita, da razume zahteve. Nego, tu je roditelj koji sedi, koji daje instrukcije, pa sam odgovori na pitanje (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

10. Deca su navikla da se kod kuće zabavljaju a ne da rade za školu

Dete sa autizmom, ono je naviklo u toj kućnoj sredini je zabava, bilo šta drugo nisu ti sadržaji (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

11. Nastavnicima je bilo teško da prilagode zahteve deci

Lutala sam, u početku sam mnogo lutala u pogledu materijala. Ovima koji ne mogu (npr. nastavna jedinica erozija zemljišta) trebala sam da šaljem nešto deseto... da nešto oboji, prepozna, ali on svakako nije ništa radio (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

12. Osećanje pedagoške neefikasnosti i bespomoćnosti kod nastavnika

Uhvatite se u jednom trenutku kako je sve to besmisleno što radite, a morate da radite. I sa starijom decom gde sam imala roditelje koji su mi otvoreno rekli da oni to neće ni da otvore. To oni smatraju da je nevažno (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

13. Roditelji nisu u stanju da pruže obrazovnu podršku svojoj deci (ne poseduju kompetencije, nemaju tehničkih mogućnosti, vremena)

Kada je reč o deci koja pohađaju specijalne škole, podrazumevalo se da roditelji rade sa njima tokom onlajn nastave. Većina roditelja dece sa teškoćama nije obučena da pruži optimalnu obrazovnu podršku svom detetu (npr. kako usmeriti i zadržati pažnju deteta sa teškoćama iz autističnog spektra na zadatku). Neki roditelji su se veoma trudili i to je u velikoj meri olakšavalo proces učenja, ali i komunikaciju sa nastavnicima. Iz perspektive intervjuisanih nastavnika, bilo je veoma važno, bolje rečeno, neophodno da roditelji preuzmu odgovornost za učenje deteta, ali to nije uvek bilo moguće, iz različitih razloga. Neki roditelji, usled brojnih drugih obaveza, čak i da su stručni, nemaju dovoljno vremena da se zaista posvete podučavanju svoje dece, što inače, a pogotovu u vanrednim okolnostima predstavlja ozbiljan izazov u ostvarivanju planiranih obrazovnih ishoda.

Roditeljima je bilo najteže, jer su oni morali da rade jedan-na-jedan... Mi smo bili tu samo da im damo uputstva, pošaljemo materijal (nastavnica informatike i računarstva u osnovnoj školi).

U nekim porodicama roditelji nisu bili u mogućnosti da im pomognu. Negde su se trudili da im pomognu, ali u nekim porodicama nisu imali ni tehnoloških, ni materijalnih, ni sazajnih mogućnosti da pruže svojoj deci podršku (nastavnica matematike u osnovnoj školi).

Nekim roditeljima je odgovaralo da koriste Google učionicu, nekima nije... Znae, ja imam mamu koja nema uopšte mejl, a da i ne govorimo o ostalom (nastavnica stranih jezika u osnovnoj školi).

Ja ne mogu da radim sa svojim detetom, ja ne znam kako Vi to radite (reči roditelja). Dete sa autističnim spektrom počne da vrišti ili da se grebe, udara, cepa (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

14. Celodnevna briga o deci pala je isključivo na roditelje

Sve je sada palo na njih. Tu vam je uobičajena briga o osnovnim potrebama dece, a sada još i nastava. Teško je, veoma teško (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

15. Otežana komunikacija sa roditeljima, roditelji ne šalju (redovno) povratne informacije nastavnicima

Bilo je dece koja nemaju kompjuter kod kuće, nego je sve moralo telefonskim putem, pa mi tek posle mesec dana mama kaže da ona to na telefonu ne može da otvori (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

Bilo je dosta roditelja od kojih nisam uopšte dobijala povratnu informaciju (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi, defektolog).

16. Instrukcije koje su dobijali od Ministarstva nisu primerene specijalnim školama

Stalno su stizali ti neki dopisi, obaveštenja i svašta, ali mene lično je to toliko nerviralo, zato što je to sve bilo usmereno na redovnu školu. Što se specijalne škole tiče, mislim, sve je nakaradno postavljeno. I uopšte u našem sistemu, jer mi radimo po redovnom programu, a sva deca rade po IOP-u 2. Da krenete da zalazite u to, zbolela bi vas glava (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi).

Lista dobrih strana nastave na daljinu, znatno je kraća nego lista izazova, isto kao i kod učenika.

Kao dobre strane nastave na daljinu, odnosno onlajn nastave, nastavnici navode:

1. Individualizovan pristup učenicima

Dobre strane su što više vremena posvećujem individualnom radu učenika, što pratim njihov nadredak, koliko su angažovani, kako i koliko rade domaće, mogu da pratim napredak koliko su razumeli gradivo, mislim da je bilo prisutnije formativno ocenjivanje (nastavnica biologije u osnovnoj školi).

2. Materijal za učenje je stalno dostupan učenicima i mogu da ga pregledaju više puta, u vreme koje njima odgovara

Dobre strane su što deca imaju dostupan materijal i mogu da organizuju vreme, više puta nešto pogledaju, čuju, mislim na materijale i zadatke na Google učionici. To je jedna od dobrih strana (nastavnica srpskog jezika u srednjoj stručnoj školi).

3. Nastavnici su unapredili svoje digitalne veštine

Ova onlajn nastava je bila veliki izazov, kako za decu, tako i za nas, ali te digitalne kompetencije baš smo dosta povećali tokom ovih godinu i po dana. Ono što mi je bilo neshvatljivo pre dve godine da radimo, sad je postalo normalno i kod dece i kod nas (nastavnica fizike u osnovnoj školi).

4. Učenici su unapredili svoje digitalne veštine

Iako su učenici koristili ranije te digitalne alate, to nije bilo u svrhu nastave, i sada su imali priliku štošta novo da nauče (nastavnica engleskog jezika u srednjoj školi).

5. Učenici su shvatili dobre strane neposrednog vaspitno-obrazovnog rada

Deca su shvatila koliko im zapravo znači škola, uželeli su se škole (nastavnica biologije u osnovnoj školi).

Deca u suštini najviše vole školu zbog svih drugih stvari, ne zbog samih časova i učenja, nego zbog cele, ajd' da kažemo zabave koju škola pruža, tako da su se čak i neki učenici koji inače, da je redovna nastava, ne bi tu bili, nego bi bežali ko besni, sad su se i oni uželeli da malo dođu u školu. Povremeno da dođu u školu, pa onda da nastave opet to onlajn (nastavnica istorije u gimnaziji).

6. Nastavnici su se upoznali sa različitim digitalnim alatima čije korišćenje može da unapredi nastavu

Multimedijalni sadržaji, Kahoot kvizovi, interaktivna nastava, to je moglo lakše da se izvede nego kada je redovna nastava (nastavnica fizike u osnovnoj školi).

Na sajtu Super škola nalaze se časovi koje drži Vesna Ždrnja. Na to sam ih nekad upućivala. Onda raznorazne kvizove, igrice, filmove, video klipove, pozorišne predstave i tako sam im razne klipove i snimke stavljala (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

7. Nastavnici su promenili stav prema pedagoškoj upotrebi digitalnih alata, nastavili su da ih koriste tokom nastave u učionici

Ja recimo nisam koristila Google učionicu pre pandemije, ali moj sadašnji stav je da to meni u ovom trenutku pomaže, znači, ja sam je sad usvojila kao sredstvo i koristim je, iako idemo 45 minuta i viđam svoju deci svaki dan (nastavnica fizike u osnovnoj školi).

Onlajn nastava ima određene prednosti i sigurno da je tu bilo kvalitetnih časova i na takvim časovima su se, recimo, razvijale neke veštine kod dece koje nisu dolazile do izražaja u neposrednoj nastavi (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

8. Roditelji su posvećivali više vremena deci, više su ih podržavali u procesu učenja

Mislim da su se u ovoj situaciji mnogi roditelji malo bolje upoznali sa svojom decom, baš u tom školskom delu. Mnogi roditelji nisu svesni jer deca, zavisi od tipa smetnji, budu na čuvanju. Roditelji stalno imaju očekivanja da vi tu sad nešto napravite, a neke stvari je nemoguće uraditi. Dosta roditelja se otreznilo (nastavnica razredne nastave u specijalnoj školi).

Primeri dobre prakse nastavnika: iz ugla nastavnika

Nastavnica fizike u osnovnoj školi

U okviru nastavne jedinice o energiji, nastavnica fizike zadala je učenicima da izračunaju koliko kalorija dnevno unose u organizam. Učenici su radili u grupama, sprovedli su mini istraživanja preko interneta, prikupili podatke, obradili ih i napravili prezentaciju. Nakon povratka u školu, prezentovali su dobijene nalaze mlađim razredima. Ova aktivnost je bila motivišuća i korisna za decu, jer su saznali kako mogu da unaprede kvalitet ishrane, koliko kalorija mogu da unesu na dnevnom nivou itd.

Nastavnica engleskog jezika u srednjoj stručnoj školi

Nastavnica je veoma kreativna i dosta radi sa učenicima, ne samo tokom nastave, već i tokom vannastavnih aktivnosti. Sa učenicima je organizovala onlajn prezentacije, predstave, izradu onlajn stripova na engleskom jeziku. Učestvovala je u mnogobrojnim projektima koje je škola organizovala onlajn zbog sveukupne situacije. Pripremala je učenike za takmičenja, koja su takođe organizovana onlajn, i imala sjajne rezultate (osvojeno 1. mesto).

Nastavnica nemačkog jezika u osnovnoj školi

Nastavnica je koristila više digitalnih alata za učenje stranog jezika (npr. Learning Apps, Quizizz, Quizlet). Pored toga što nude mogućnost učenja pomoću fleš-kartica i uvežbavanja pravilnog izgovora, ovi alati su intuitivni i laki za upotrebu, kako za nastavnika, tako i za učenike. Google upitnik pokazao se kao odličan, a vrlo jednostavan alat za kratke provere znanja, ali i za prikupljanje povratnih informacija od učenika. Deljeni tekstualni dokument koji se na licu mesta popunjava sa učenicima odlična je zamena za tradicionalnu tablu i kredu. Takođe, učenici odlično reaguju i na table za prezentaciju svojih radova (poput LinoIt-a).

Nastavnica likovne kulture u osnovnoj školi

Nastavnica je tokom Dečje nedelje organizovala školsko takmičenje učenika koji su slali radove na određenu temu, a ona ih je pretočila u Viber stikere. Takmičenje je imalo odličan odziv, na kraju su najbolji učenici nagrađeni simboličnim nagradama i pohvalnicama. Ovo je, po mišljenju nastavnika, jedan od jednostavnih, a veoma efikasnih načina motivisanja učenika. Nastavnici koji su se potrudili da motivišu učenike tokom onlajn nastave imali su veći odziv učenika i bolje rezultate.

Nastavnik informatike i nekoliko predmeta iz oblasti programiranja u specijalizovanom informatičkom odeljenju u gimnaziji

Nastavnik koristi u nastavnom procesu virtuelnu platformu Petlja, u čijoj izradi je i sam učestvovao. Petlja pruža mogućnost formiranja virtuelnih kabineta za učenike u okviru kojih se mogu pratiti aktivnosti učenika, npr. vreme u koje su ulogovani, napredak u proučavanju lekcija, izrada testova i domaćih zadataka, kreiranje sopstvenih testova itd. U okviru ove platforme nastavnik organizuje interna takmičenja učenika, gde je sve vrlo pogodno, transparentno, metodički oblikovano, u skladu sa programom nastave i učenja, kreirano ciljano za određene predmete i razrede. Posebno je značajno što postoji materijal za programiranje za specijalizovana odeljenja koji umnogome olakšava nastavu u ovakvim uslovima.

☑ **Pedagoško-psihološka služba procenjuje kvalitet onlajn časova**

Stručna, pedagoško-psihološka služba u jednoj gimnaziji posedovala je sve naloge za Zoom (postojali su nalozi za svako odeljenje) i nasumično je prisustvovala časovima (bez prethodne najave, samo u četvrtu na početku časa napišu da prisustvuju času). Nakon toga, nastavnik dobija povratnu informaciju o kvalitetu časa i kriterijumima na osnovu kojih je vršena procena (npr. da li su učenici bili aktivni, da li su kamere uključene, kvalitet prezentacije itd.), kao i konkretne sugestije za unapređivanje kvaliteta časa.

☑ **Organizovanje proslave Dana škole u onlajn okruženju**

Za vrlo kratko vreme, jedan dan, učenici su napravili jedan video, svako je osmislio i snimio jednu sekvencu. U dogovoru sa nastavnicom srpskog jezika, napravili su virtuelnu zastavu škole. U saradnji sa nastavnikom programiranja, osmislili su promociju odeljenja – zašto je dobro upisati IT odeljenje... Prikupili su materijal, organizovali, namontirali preko jednog zajedničkog alata u jedan novi video i to se pokazalo kao interesantno, odrađeno u rekordnom roku i prilično kvalitetno. Kada god su u pitanju neke aktivnosti u kojima je potrebna inicijativa učenika, nešto vannastavno, oni budu motivisaniji i zainteresovaniji nego kada su u pitanju nastavne aktivnosti, pa samim tim, to urade sa više entuzijazma.

Kada je reč o usaglašavanju školskih zahteva u okviru različitih predmeta, neki nastavnici potvrđuju ono što se moglo čuti i od učenika: komunikacija sa kolegama u vezi sa vrstom i obimom zadataka bila je samo sporadična. Mada su direktori i stručna (pedagoško-psihološka) služba ukazivali na važnost međusobnog usklađivanja i usaglašavanja zahteva prema učenicima, to nije zaživelo kao redovna praksa u većini škola.

Iako postoje individualne razlike u pogledu zahtevnosti nastavnika (količina gradiva, zadataka, rokovi), njihovi odgovori mogu se razvrstati u tri grupe.

1. Sve je individualno, zavisi od nastavnika do nastavnika, nisu uspostavljena zajednička pravila na nivou škole, niti su se nastavnici međusobno usklađivali i dogovarali, iako u regularnim uslovima postoji obaveza da se pismeni zadaci ranije najavljuju i da ih ne bude više od dva u toku jedne sedmice. Neki nastavnici su zaista postavljali previše zahteva, dok su se kod drugih nastavnika učenici „provlačili”.

Dali ste učeniku krušku i ta kruška treba da se oguli. Nastavnik biologije daje uputstvo učenicima da se ta kruška guli nožem, nastavnik geografije kaže da krušku treba da gule kašikom, nastavnik istorije da je gule zubima, a nastavnik tehnike i tehnologije kaže da to urade prstima (nastavnica biologije u srednjoj školi).

Smatram da je to individualno. Neke kolege jesu postavljale previše zadataka učenicima i jesu bili preopterećeni... Morali su da rade i tokom onlajn nastave i nakon završetka, dodatno su morali da rade, da koriste internet, da bi uradili sve ono što su im nastavnici zadali. Dok su neki nastavnici gledali da učenicima olakšaju stvari, da ne budu toliko opterećeni, i da samo u okviru časa (koji je trajao 30 minuta) urade sve ono što je potrebno (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

Delujemo kao grupa individualaca a svi radimo sa istom decom, nismo tim (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

2. Učenici su bili previše opterećeni, pogotovu u početku. Količinu gradiva bilo je nužno redukovati, razdvojiti bitno i nebitno, smanjiti zahteve, tražiti od učenika samo ono što je važno u datim okolnostima, ono što je bitno za nastavak školovanja. Učenici su provodili dosta vremena ispred ekrana, a nastavnici su se ponašali kao da je njihov predmet jedini koji učenici pohađaju u školi.

Preobimno gradivo za ovakav način rada, deca su se teško snalazila, mislim da je trebalo malo da se koriguje to gradivo, da se smanji da se uči ono što je najbitnije (nastavnik informatike u gimnaziji).

Neke kolege su bile svesne da je kvalitet nastave sa prelaskom u digitalno okruženje neminovno urušen, pa su pokušavali da povećanim zahtevima, koliko toliko održe neki nivo i omoguće učenicima da steknu neko znanje (nastavnica srpskog jezika u gimnaziji).

Ja mislim da smo svi u početku imali nerealne zahteve, da smo u početku nagnuli na tu decu, sa onim moramo da uradimo, moramo da pređemo, a kasnije smo shvatili da to tako ne mora i da možemo da smanjimo zahteve i da se prilagodimo situaciji, trenutku u smo se našli, malo smo se opustili (nastavnica grupe stručnih predmeta u srednjoj ekonomskoj školi).

3. Nastavnici su dosta snizili zahteve prema učenicima i kriterijume ocenjivanja, jer su bili svesni da učenicima nisu pružili, u pedagoškom smislu, onoliko koliko je trebalo. Neki smatraju da su se kriterijumi ocenjivanja snižavali i urušavali i pre pandemije koronavirusa, jer današnja deca poseduju sve slabije kapacitete za učenje (pažnju, pamćenje, dublje procesuiranje informacija). Osim toga, imali su u vidu širi kontekst u kome se odvijala onlajn nastava: različite izvore stresa, tehničke i druge prepreke, prekomerno vreme ispred ekrana, nedostatak obrazovne podrške u porodici, neodgovarajuće uslove za učenje kod kuće itd. U nekim školama, na nastavničkom veću doneta je odluka da se, zbog celokupne situacije, umanje, prilagode i „odmere” zahtevi prema učenicima.

Prvo, sami nastavnici su spuštali kriterijum, nesvesno, a možda i svesno, jer primetiš da ne možeš da postigneš, da je jedno dete danas tu, drugo nije... morao si prosto da suziš i nivo očekivanja od učenika, a i nivo gradiva! Samim tim oni manje uče i sve nekako u krug (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

Ja sam drastično snizila svoj kriterijum u odnosu na generacije od pre 10 godina... Inače su počela da stižu neka druga deca koja imaju kratko pamćenje, brzo uče, previše koriste savremene tehnologije, što smatram da je pogrešno (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

Znam da je veoma teško kada imate nekog bolesnog od koronavirusa u kući, deca to psihički vrlo teško prihvataju, iako su ona zdrava... Vodili smo računa da im olakšamo ukoliko smo znali da imaju u kući bolesne, npr. kažem „dobro, ne moraš da odgovaraš sad, kad budeš mogao javi mi se” (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

Znači, uvek se apelovalo od strane direktora i uprave škole da ti zahtevi budu nešto manji nego u normalnim okolnostima. I pretpostavljam da smo onda svi, koliko smo mogli, to primenjivali (nastavnica srpskoj jezika u srednjoj stručnoj školi).

Što se tiče **ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika**, ono je za gotovo sve nastavnike bilo **izvor najveće frustracije i brige** tokom realizovanja nastave na daljinu. Iako su digitalnu tehnologiju koristili u svom radu i pre pandemije (neki čak i više decenija), najviše tokom pripreme nastave, mali je procenat nastavnika koji su imali iskustva u ocenjivanju učenika u digitalnom okruženju, na šta nam ukazuju i druga nedavno sprovedena istraživanja. Samim tim, **većina nastavnika u početku je pokušala da tradicionalne metode jednostavno „preseli” u digitalno okruženje**, i to kreirajući onlajn testove u okviru sistema ili platformi za upravljanje učenjem. Vrlo brzo su uočili da to nije primeren način ocenjivanja, iz razloga što učenici varaju na testu.

Ja sam razmišljala kako bih mogla da im dam onlajn test, onda sam shvatila da od toga nema ništa, jer će opet dvoje da rade za celo odeljenje i onda sam im dala drugu vrstu zadatka koju sam ocenila (nastavnica geografije u srednjoj školi).

Bila je resavska škola... Ja sam bio razredni starešina, pa su mi kolege slale radove, i to su radovi koji su bili prepisani, čak ni imenovanje fajla nije bilo promenjeno, znači, toliko ga nije zanimalo da uradi (nastavnik veronauke u osnovnoj školi).

U situacijama kada su bili suočeni sa **varanjem učenika tokom ocenjivanja**, nastavnici su različito reagovali: • tolerisali prepisivanje i pravili se da ga ne vide, • skretali pažnju učenicima kada primete identične ili slične odgovore i trudili se da obeshrabre ili kazne prepisivanje, • skraćivali vreme za rad na testu, kako bi stigli da odgovore samo oni učenici koji znaju odgovor i koji su učili, ili su tražili od učenika da uključe kamere tokom rada na testu, • usmeno ispitali učenike, kako bi utvrdili da li zaista poseduju znanje koje su pokazali na testu, • menjali način ocenjivanja, zadavali učenicima kompleksnije zadatke koji iziskuju veći mentalni angažman i samostalnost u radu i kod kojih je prepisivanje smanjeno na najmanju moguću meru (npr. tražili od učenika da sami smisle pitanja i da na njih odgovore) itd.

Pregledala sam zadatke kao da su njihovi, ali sam uvek skretala pažnju da se to primećuje i da to ne rade više... Nisam nikoga imenovala, nisam prosto ispravljala „krive Drine” i izigravala policajca, pošto tu nikada ne možemo sa sigurnošću tvrditi ko je od koga prepisao (nastavnica srpskog jezika u gimnaziji).

Ja tražim da sami osmisle test i to se mnogo teže prepisuje, neka pitanja su morala da budu slična, ali to je nešto što su uglavnom samostalno radili i što im je bilo zanimljivo, a istovremeno da bi mogli da sastave test, morali su da prođu kroz to gradivo (nastavnica geografije u osnovnoj školi).

Kada je reč o **formativnom ocenjivanju**, ono je, po mišljenju nekih nastavnika, bilo više zastupljeno u nastavnoj praksi nego pre pandemije koronavirusa, ali, sveukupno gledano, moglo bi se zaključiti da su u nedovoljnoj meri iskorišćeni potencijali digitalne tehnologije u svrhu praćenja napredovanja i pružanja povratnih informacija učenicima. Sumativno ocenjivanje (usmeno i pismeno), po mišljenju nastavnika, **najbolje je sprovoditi u tradicionalnim uslovima**, u školskoj učionici. Neki nastavnici sprovodili su usmeno ispitivanje učenika putem alata za video-konferencije, što se pokazalo kao prilično neekonomično (iziskuje dosta vremena), a iz odgovora učenika moglo se saznati da su i u takvim uslovima oni pronalazili način da „prevare” nastavnike. Svi kvaliteti školskog ocenjivanja (objektivnost, validnost, pouzdanost i diskriminativnost), iz ugla većine intervjuisanih nastavnika, mogu jedino biti zastupljeni u neposrednom ocenjivanju, odnosno u učionici.

Organizacija i motivacija učenika za učenje učenika

Tokom realizacije nastave na daljinu, većina učenika, po mišljenju većine intervjuisanih nastavnika, **imala je problem sa organizacijom i samoregulacijom procesa učenja**. Odlazak u školu, sam po sebi, unosi red i strukturu u radni dan učenika, dok se ostanak kod kuće doživljava kao školski raspust, što je očekivano, jer su učenici navikli da se nastava realizuje isključivo u školi. Dodatna otežavajuća okolnost jeste to što je nastava bila organizovana po više modela, u zavisnosti od epidemiološke situacije, pa su učenici bili primorani da se **stalno i iznova prilagođavaju novim okolnostima** (nekada i na dnevnom nivou).

Jeste bilo teže motivisati učenike, pogotovo kada je redovna izrada domaćih zadataka u pitanju. Sama činjenica da učenik boravi kod kuće veći deo vremena, a ne u školi, u svesti učenika stvara opušteniji stav, pa i prema školskim obavezama (nastavnica nemačkog i engleskog jezika u osnovnoj školi).

U prednosti su bili oni učenici koji su **inače dobro organizovani**, ali se i njima dešavalo da „iskoče” iz uobičajenog ritma dnevnih aktivnosti i navike redovnog učenja.

Motivacija učenika za školsko učenje bila je **niža nego tokom nastave u školi**. Što je vreme prolazilo, to je bilo teže motivisati učenike, jer su im sve više nedostajali kontakti uživo.

Učenici su postali nekako apatični, bezvoljni, razdražljivi, sve slabija koncentracija i motivacija. Čak i po reakcijama kada smo sad krenuli na prvi model onlajn nastave i vratili se na redovnu nastavu, jednostavno su bili obradovani i reagovali su: Odlično! Super! Jedva čekamo (nastavnik informatike u gimnaziji)!

Uspešniji učenici postajali su demotivisani i razočarani zbog toga što se njihov rad, koji je možda originalan i bolji od drugih, **formalno vrednuje isto kao rad onih koji su koristili pomoć drugih ili preuzeli tuđe radove**. Ambiciozni i pošteni učenici, po mišljenju nastavnika, u ovakvim okolnostima gube interesovanje za isticanjem, daljom borbom, konkurentnošću.

Neki nastavnici koristili su postupke za povećanje ekstrinzičke motivacije učenika (nagrade i kazne), dok su neki nastojali da učenike intrinzički motivišu, zainteresuju za nastavne teme i uključe u nastavni proces.

Ja sam im postavljala pitanja, oni su podizali ruke i odgovarali, upisavala sam plus za angažovanje. Imam utisak da se 50% učenika angažovalo na časovima (nastavnica istorije u osnovnoj školi).

Neki nastavnici su se trudili da učenicima daju kvalitetne i uvremenjene povratne informacije, kako bi ih taj način motivisali i podstakli da uče. Među nastavnicima, međutim, ima i onih koji smatraju da oni sami ne mogu da motivišu učenike, da je motivacija povezana sa spoljašnjih faktorima, porodičnom situacijom, individualnim karakteristikama učenika (npr. upornost).

Baš najuporniji u ovom onlajn opstaju, samo najmotivisaniji, iz nekih drugih razloga, to ne može biti prouzrokovano našom motivacijom, već nekom njihovom unutrašnjom ili porodičnom situacijom, neka motivacija koja je spoljnog karaktera, van škole, npr. „želim da odem, da otputujem, da završim školu u Americi” (nastavnica istorije u gimnaziji).

Razlozi niske motivacije učenika za učenje tokom onlajn nastave mogu se pronaći u širem društvenom kontekstu, oni nisu nužno posledica onlajn nastave. Većina današnjih učenika nemotivisana je za školsko učenje, takvi su bili i pre pandemije koronavirusa.

Kada imaju neki cilj, onda su motivisani, onda rade kao parne mašine, inače su generalno potpuno demotivisani... Ali, nije problem u onlajn nastavi, nego je problem u privatnom školstvu kod nas, pre svega u privatnim fakultetima, i to ću zaista naglasiti ovoga puta, zato što nam deca i kad nije onlajn nastava vegetiraju za dvojke, jer dovoljno im je da prođu da bi upisali privatni fakultet (nastavnica istorije u gimnaziji).

Podrška u učenju od strane porodice i nastavnika

U nekim porodicama, po mišljenju nastavnika, roditelji su tokom pandemije bili više angažovani oko dece i njihovih školskih obaveza nego pre pandemije – čak i oni koji se pre toga nisu previše uključivali (npr. zbog okupiranosti drugim obavezama i nedovoljno slobodnog vremena).

Vanredne okolnosti nisu u jednakoj meri uticale na svu decu. Bilo je porodica u kojima su roditelji bili prilično **disfunkcionalni i manje spremni da pruže podršku deci** (npr. deca čiji su roditelji, kao zdravstveni radnici, bili ne samo preopterećeni poslom, već i direktno zdravstveno ugroženi, što je stavljalo u rizik čitavu porodicu).

Da, baš sam u svom razredu imala učenika kome je mama radila u kovid zoni i koga je to dosta potreslo, ona je dosta bila odsutna i onda je tu došlo do pada koncentracije (nastavnica srpskog jezika u osnovnoj školi).

Što se tiče dece iz osetljivih socijalnih grupa, ona su bila **u znatno nepovoljnijoj situaciji** nego ostala deca. Dešavalo se da porodice (roditelji, babe, dede) žive u teškoj materijalnoj situaciji, da ne poseduju nikakve ili poseduju veoma slabe digitalne veštine, pa ne mogu da pruže odgovarajuću obrazovnu i psiho-socijalnu podršku deci. U takvim porodicama, teško je bilo steći uvid u angažman i napredovanje učenika, jer nije bilo kontinuirane komunikacije sa nastavnicima (npr. devojčica iz romske populacije koja živi sa polupismenim babom i dedom, a ne poseduje svoj digitalni uređaj).

Kada je reč o pružanju podrške učenicima u procesu učenja, većina nastavnika izveštava da su se **trudili da podrže učenike** koliko god je to bilo moguće, ali i da nisu imali dobar uvid u to kako su njihove kolege radile i da li su pružale odgovarajuću podršku učenicima u procesu učenja.

U nekim školama nastavnici su nastojali da sve unapred organizuju, isplaniraju i informišu učenike, kako bi im olakšali proces učenja.

U našoj školi svaki učenik ima nalog na školskoj Moodle platformi, tako da su svi nastavnici u obavezi da 15 dana unapred postavljaju materijale na stranicu svog predmeta (nastavnik programiranja u gimnaziji).

Neki nastavnici držali su **onlajn časove dopunske nastave**, o tome češće izveštavaju oni koji su predavali **učenicima završnog razreda osnovne škole**, dok u nekim školama nije bilo onlajn dopunske nastave, ali su nastavnici pružali **individualnu podršku učenicima** – učenici su mogli da ih kontaktiraju na različite načine (da pošalju imejl nastavniku, privatni komentar preko Google učionice, da pišu preko Vajber grupa itd.).

Ima i nastavnika koji smatraju da **nisu sve njihove kolege davale učenicima jasne i nedvosmislene naloge**, uputstva i objašnjenja, a posledično, ni povratne informacije o radu na zadacima. To se pokazalo kao značajan propust, jer **učenici nisu imali uvid u svoj rad i napredak, a izostala je i pohvala i motivacija**, koja je u novonastalim uslovima bila od neprocenjive vrednosti, pogotovu deci koja nisu imala odgovarajuću obrazovnu podršku u porodici.

Sa druge strane, tamo gde je bilo jasnih naloga i preciznih povratnih informacija, učenici i roditelji izražavali su zadovoljstvo i zahvalnost nastavnicima.

Najviše uspeha bilo je tamo gde su se sve tri strane, i nastavnici i roditelji i učenici, našle u jednoj tački (nastavnica matematike u osnovnoj školi).

Da li su učenici „oštećeni” u pogledu stečenih znanja i veština tokom pohađanja nastave na daljinu?

Većina nastavnika smatra da se **niži kvalitet nastave morao odraziti na kvalitet učeničkih postignuća**, odnosno da su učenici „oštećeni” u pogledu stečenih znanja i veština, što se ogleda npr. u nepoznavanju osnovnih pojmova koje su učili u prethodnoj školskoj godini (o čemu govore i sami učenici). Osim kognitivnog deficita, očigledan je, a možda i važniji, deficit u socijalno-emocionalnim veštinama učenika, koje se razvijaju u kolaborativnom okruženju za učenje i tokom vršnjačkih interakcija u neposrednom kontaktu.

Da, mislim da jesu, i da će se to tek pokazati! To nisu samo ta bazična, predmetna znanja, već ključne kompetencije koje se razvijaju u interaktivnom okruženju, kroz komunikaciju, saradnju, vršnjačko učenje. Mislim da je kreativnost slaba – možda nemaju dovoljno podsticaja, motivacije, drugačija je energija, gube i neka interesovanja... Na taj način socijalno i emotivno bivaju oštećeni (nastavnik programiranja u gimnaziji).

Neki nastavnici smatraju da postoje **individualne razlike među učenicima**, i da se ipak ne bi moglo reći da su svi učenici bili „oštećeni” u pogledu stečenih znanja i veština tokom nastave u vanrednim okolnostima, već **samo oni koji nisu imali odgovarajuću podršku**.

„Oštećen” je samo onaj ko nije imao podršku i podsticaj od roditelja i nastavnika za učenje. Takođe, učenici koji nisu imali izgrađene radne navike, a propustili su da ih izgrade u prethodnom periodu, imali su više poteškoća u učenju i napredovanju. Sve u svemu, pitanje je ličnog izbora, afiniteta, samostalnosti i samoregulacije da li će i koliko napredovati – u svemu, pa i u učenju (nastavnica engleskog jezika).

Organizacija i kvalitet nastave

Što se tiče formalne organizacije nastave tokom prethodne školske godine, odgovori intervjuisanih roditelja veoma su slični odgovorima nastavnika i učenika. Tokom kombinovane nastave, odeljenja su bila podeljena u 2 grupe: A i B. U osnovnim školama, grupa A pohađala je nastavu u školi ponedeljkom, sredom i petkom, a grupa B utorkom i četvrtkom, dok su se naredne sedmice grupe smenjivale, s tim što je tada grupa B išla u školu tri puta nedeljno, a grupa A dva puta. U srednjim školama grupe su se smenjivale na sedmičnom nivou. Tokom dužeg vremenskog perioda nastava je bila realizovana po kombinovanom modelu, dok je kraće vreme realizovana na daljinu.

Način rada i kvalitet nastave iz pojedinih školskih predmeta, prema rečima većine intervjuisanih roditelja, **veoma su se razlikovali**, bez obzira da li je reč o osnovnim ili srednjim školama, do te mere, da se „**svako snalazio onako kako je znao i umeo**”.

To je toliko bilo različito i raznorodno, da je to neverovatno. Prvo, što svi nastavnici nemaju iste uslove za rad u svojim domovima. Drugo, nisu svi podjednako digitalno pismeni. Znači, imamo nastavnike u osnovnoj školi koji uopšte ne znaju da koriste kompjuter i vrlo im je teško da pošalju imejl đacima (majka učenika 8. razreda).

Onlajn nastava

U kraćem vremenskom periodu tokom prethodne školske godine, kada je kompletna nastava realizovana na daljinu, u nekim školama (npr. srednjim stručnim) zanemarljiv procenat nastavnika realizovao je onlajn nastavu u realnom vremenu, dok su učenici dobijali nastavne sadržaje koje treba da pročitaju i nauče, kao i adrese veb-sajtova na kojima mogu da pronađu informacije, ali nije bilo direktnog kontakta i komunikacije sa nastavnicima. Dešavalo se da se nastavnik na početku časa uključi preko neke video-platforme, kaže šta je tematska jedinica za taj čas, uputi učenike na nastavni materijal i zadatke i ostavi ih da samostalno savladaju gradivo.

Što se tiče onlajn nastave u sklopu **kombinovane nastave**, neki roditelji izveštavaju da je ona **veoma retko organizovana**, ali neki roditelji izveštavaju da su njihova deca, onim danima kada ne odlaze u školu, na većini predmeta **pratila nastavu preko platformi za video-konferencije**.

Onlajn časovi praktično nisu bili uopšte zastupljeni. Jesu, imali su komunikaciju preko računara, ali nisu imali direktnu komunikaciju, više navode šta je rađeno, šta ih očekuje kada se uključe sledeće sedmice u direktnu nastavu, pohađanje škole, ali nisu imali čas koji je držao profesor onlajn (majka učenika 3. razreda srednje medicinske škole).

Čak i kada su pohađali nastavu po kombinovanom modelu, onim danima kada nisu išli u školu, od njih se očekivalo da prate nastavu preko ove platforme. Jedna grupa je bila na redovnoj nastavi, u školi, dok je druga pratila nastavu od kuće, preko Google Meet-a, bar je to bio slučaj kod većine nastavnika (majka učenika 8. razreda).

Koliko nastavnika je realizovalo nastavu onlajn?

Procenat nastavnika koji su realizovali onlajn nastavu, iz perspektive roditelja, **varira od škole do škole**. Postoji npr. srednja stručna škola u kojoj su dva nastavnika realizovala onlajn nastavu, ali ima i onih škola u kojima su gotovo svi nastavnici radili na ovaj način.

Koliko ja znam, samo dva nastavnika su koristila te video-platforme, ostali su slali i postavljali materijale (majka učenika 1. razreda).

Mislim da je možda 60-70% nastavnika držalo onlajn... Mislim da nastavnica srpskog nije držala, da nije znala, da je ona slala, npr. fotografiše lekciju, napiše rukom, pa pošalje na Microsoft Teams, tu su platformu koristili, i onda deca uče (majka učenice 6. razreda).

Većina, procentualno, sigurno 80%. Ako pričamo o kvalitetu on je diskutabilan (majka učenika 8. razreda).

Slično učenicima, ni roditelji nisu znali iz kojih razloga neki nastavnici nisu realizovali onlajn nastavu. Napomenimo da se dešavalo, ali o tome izveštava mali broj roditelja, da neki nastavnici, ne samo što nisu realizovali onlajn nastavu u realnom vremenu, već nisu ni postavljali materijale u onlajn učionicu.

Možda je to i neka vrsta bunta od strane nastavnika, revolta usmerenog ka sistemu obrazovanja, prema Ministarstvu, možda su se osećali prisiljenim da rade nešto što nije dobro i da je to njihov način da izraze svoje mišljenje. Moguće je da je to u pitanju (otac učenika 1. razreda).

Kvalitet onlajn časova u odnosu na časove u učionici?

Iako većina roditelja smatra da su **klasični časovi u učionici kvalitetniji nego onlajn časovi**, navodeći pritom argumente koji su vrlo slični onima koje navode učenici i nastavnici, neki roditelji su skeptični. Klasični časovi takođe mogu biti nekvalitetni (suvoparni, teorijski, nastavnici diktiraju učenicima gradivo, nema praktične primene ili se koriste nezanimljivi primeri), pa se dešava da se takvi časovi samo preslikaju na onlajn okruženje. Kvalitet časa više zavisi od nastavnika, njegovih kompetencija i posvećenosti, nego od okruženja u kome se čas odvija. Zavisi i od učenika, od njihovih afiniteta i odnosa prema određenom nastavniku, nastavne jedinice i percepcije učenika o odnosu nastavnika prema predmetu koji predaje. Bilo je situacija da su se npr. onlajn časovi iz prirodnih nauka održavali bez ikakvih propratnih materijala i gde nastavnik nikada nije podelio sa učenicima ekran, kako bi im objasnio neki zadatak, niti je uključio kameru.

I roditelji smatraju, kao i nastavnici, da kvalitetna nastava u digitalnom okruženju iziskuje **znatno ozbiljniju pripremu nego nastava u učionici**, barem u početku, kada se nastavnici upoznaju sa ovim načinom rada i nemaju prethodnog iskustva, što u vanrednim okolnostima nije bilo lako obezbediti. Takođe, trebalo bi imati u vidu da je među intervjuisanim roditeljima bilo i onih koji su po profesiji nastavnici, pa nekada nisu mogli sasvim da se distanciraju od svoje profesionalne uloge.

TV nastava preko Javnog medijskog servisa

Većina roditelja izveštava da njihova deca, tokom druge pandemijske školske godine, nisu pratila nastavu koja je emitovana putem televizijskih kanala Javnog medijskog servisa. TV nastava više je praćena na početku pandemije koronavirusa, neposredno nakon uvođenja vanrednog stanja u zemlji, ali kako nije bila usklađena sa školskim zahtevima, nastavnici su prestali da traže od učenika da je prate.

Moje dete nije imalo organizovanu nastavu preko TV-a. Koliko znam srednja škola, stručna škola, uopšte nije imala (majka učenika 1. razreda srednje stručne škole).

Intervjuisani roditelji, poput učenika i nastavnika, izveštavaju o brojnim izazovima tokom onlajn i kombinovane nastave. Većina izazova spomenuta je u odgovorima učenika i nastavnika, s tim što roditelji izveštavaju i o nekim dodatnim izazovima koji su specifični za ovu ciljnu grupu.

1. Svaki nastavnik radi „na svoj način”, što stvara konfuziju kod dece

Nisu jasno definisali gde deca treba da gledaju i šta treba da gledaju. Bila je onlajn nastava, pa na TV-u, pa su neki nastavnici slali na Viber, a neki na imejl, pa smo morali sve te stvari da gledamo, da pratimo i malo se izgubimo u svemu tome (majka učenice 6. razreda).

2. Atmosfera na časovima je „haotična”, ne postoje uslovi za učenje

Bilo je časova gde je, na primer, desetero učenika pričalo u isto vreme. Desetero njih! I nastavnica koja se nadjačava sa njima, i to se sve čuje, svi se uključuju u isto vreme (majka učenice 8. razreda).

Mislim da nisu shvatili dovoljno ozbiljno onlajn nastavu, ali opet ne možemo da generalizujemo. Mislim da je to zavisilo od načina na koji je određeni nastavnik organizovao svoj čas (majka učenice 8. razreda).

3. Neki nastavnici ne realizuju onlajn nastavu, niti postavljaju materijale za učenje

Ne, nije postojao nikakav vid nastave. Čak i kada je reč o nekim prirodnim naukama, konkretno o fizici, nema nikakvih materijala, ničega, ako pristupite onlajn učionici iz tog predmeta videćete da je prazna (majka učenice 8. razreda).

4. Deca ne pohađaju redovno onlajn nastavu, ako su i prisutna, nisu mentalno uključena, već rade nešto drugo

Dete je moglo da uključi čas i da nastavi da spava, što se dešavalo svoj deci, potpisujem (majka učenice 3. razreda srednje škole).

Imam saznanja da su neki igrali igrice i razmenjivali poruke za vreme nastave i da nisu aktivno pratili nastavu (majka učenice 8. razreda).

5. Onlajn nastava je stresna za decu

Bilo je strašno stresno za decu što, na primer, nastavnik kaže da sad ocenjuje aktivnost na tom, tzv. času preko Zoom-a i onda deca se silno trude da kažu to nešto, a nastavnik ne može da prepozna, da vidi na vreme: ko se uključio, ko je dao odgovor, ko je bio brži, to je stvaralo strašan stres deci. Strašan stres (majka učenice 8. razreda)!

Nerazumevanje gradiva, psihički problem prilikom odgovaranja na daljinu, insistiranje na vremenskom ograničenju pri davanju odgovora, insistiranje da se uključi – isključi kamera, da se pogled fokusira na kameru. Sve to je uticalo na nju (majka učenice 8. razreda).

Ahh... problem oko toga da nešto treba da pošalje do određenog vremena a da recimo zakuca telefon, laptop, računar.... To je bilo jako stresno, prvenstveno za nju, pa onda za sve nas, naravno (majka učenice 1. razreda srednje stručne škole).

6. Deca su uplašena i zabrinuta zbog bolesti članova porodice

Mislim da su mnoga deca bila uplašena za zdravlje svoje porodice. Mislim da su mnogo bili izloženi informacijama o bolesti. To je verovatno najupečatljivije, da su bili uplašeni i zabrinuti, da su morali roditelji da ih smire i da ih nekako... nekako da im pomognu da savladaju taj strah (majka učenice 8. razreda).

7. Deca imaju zdravstvene probleme zbog toga što provode previše vremena ispred ekrana

Često se žalila na glavobolju, pa smo gledali da redukujemo njen kontakt i s telefonom i s kompjuterom i s TV-on samo na ono što zaista treba i što mora (majka učenice 6. razreda).

On inače ima problema sa vidom, nosi naočare, bilo je dana kada su mu veoma, veoma bile zamorene oči. Glavobolje su bile učestalije (majka učenika 3. razreda srednje škole).

Žalila se da je boli vrat, da joj je to teško, da je naporno, da je bolela glava (majka učenice 8. razreda).

8. Roditelji su zabrinuti za zdravlje i dobrobit dece

Meni je lično smetalo to što dete provodi jako puno vremena na telefonu i na kompjuteru... Bila sam zabrinuta, pogotovu zato što se žalila na glavobolju (majka učenice 6. razreda).

Smatram da je višesatno provođenje vremena u jednom položaju, ispred laptopa, računara, telefona svakako imalo negativan uticaj na njen celokupan organizam. Prosto... čovek se nakon toga oseća umorno, iscrpljeno, bezvoljno, dekoncentrisano (majka učenice 8. razreda).

9. Deca su previše opterećena školskim zahtevima, rokovima

Mislim da je to tako teško bilo za decu! Izuzetno teško. Da su deca bila pod velikim stresom, da su prosto bili preopterećeni... čak na neki način je bilo lakše kada je nastava bila samo onlajn, jer onda su znali da prate časove preko TV-a ili već preko neke aplikacije, a ova kombinovana nastava je bila veoma loša (majka učenice 8. razreda).

10. Motivacija za učenje se tokom vremena smanjivala

Način rada je organizovan tako da su deca vremenom gubila motivaciju za učenje (majka učenika 8. razreda).

11. Ocene nisu realan pokazatelj znanja, jer deca prepisuju na kontrolnim i pismenim zadacima

Kada je reč o kontrolnim i pismenih zadacima, uvek bi jedan učenik odradio zadatke i prosledio dalje drugovima (majka učenika 1. razreda).

12. Onlajn nastava nije primerena deci, pogotovu osnovnoškolskog uzrasta

Smatram da je taj vid nastave primereniji studentima, odraslim, zrelim ljudima koji mogu da se prilagode tom principu rada, jer imaju neophodnu zrelost, stepen samokontrole i koji znaju gde mogu da pronađu informacije koje im trebaju. Mislim da je to za decu, u osnovnoj školi, veoma teško (majka učenika 8. razreda).

13. Ne poseduju svi učenici vlastiti digitalni uređaj, problemi sa internet vezom

Izgedalo je veoma komplikovano i teško, jer smo mi porodica koja je tada imala dva đaka u srednjoj školi, a takođe sam i ja imala potrebu da svoj posao obavljam preko računara. Morali smo da pravimo raspored... (majka učenika 3. razreda srednje škole).

Izazov su predstavljali i tehnički problemi, problemi sa internet konekcijom, nemogućnost da se svaki čas isprati, nestanak struje i kod nastavnika i kod učenika (majka učenice 8. razreda).

14. Nedostatak fizičkog prostora za praćenje nastave od kuće

Deca su morala da imaju razdvojene sobe. Jedno dete je bilo u dnevnoj sobi, drugo dete je bilo u njihovoj radnoj sobi i svako je radio zasebno da mogu da budu izolovani, da budu u tišini, da ne smetaju jedan drugome (majka učenika 8. razreda).

15. Neujednačeni zahtevi od učenika tokom kombinovane nastave

Od dece koja pohađaju nastavu od kuće očekuje se da samostalno savladaju gradivo koje druga grupa obrađuje na časovima u školi (majka učenika 1. razreda).

16. Nastavnici ne komuniciraju međusobno i ne dogovaraju se po pitanju količine školskih zahteva

Nisam imala utisak da nastavnici međusobno komuniciraju i razmenjuju informacije o deci, vrsti i količini zahteva koje pred njih postavljaju... Svako za sebe, različito su tražili... (majka učenice 6. razreda).

17. Neki nastavnici ne poseduju odgovarajuće digitalne uređaje (kod kuće i u školi)

Bilo je nastavnike koji nemaju svoj računar kod kuće, tako da su se čak žalili učenicima (npr. muž i žena su prosvetni radnici, i još imaju dete koje ide u školu, i svi koriste jedan isti kompjuter) (majka učenice 8. razreda).

18. Neki nastavnici ne poseduju digitalne veštine

Digitalne kompetencije onih koji rade 20-25 godina u nastavi su skromne. Oni su vrlo stručni u oblasti koja se tiče njihovog predmeta, ali im je bilo zaista jako nezgodno da se za kratko vreme organizuju i da blagodeti, da tako kažem, savremene tehnologije iskoriste, a naročito što to podrazumeva ipak jedan potpuno drugačiji pristup (majka učenice 8. razreda).

19. Iziskuje znatno veću uključenost roditelja

Nama je jedino to bio problem što smo s detetom morali više da radimo... Da mu objasnimo ono što nije objašnjeno u toj neposrednoj interakciji između učenika i nastavnika, gde on može da pita nastavnika (majka učenika 6. razreda).

20. Roditelji ne poseduju kompetencije za pomoć deci u učenju

Nisam znala kako da pomognem svom detetu u takvoj situaciji... Da li imam kompetencije da joj objašnjavam neke nastavne sadržaje (majka učenice 8. razreda).

Bilo mi je jako teško da sve to ispratim, jer inače sa tehnikom i tehnologijom slabo, slabo stojim (majka učenice 1. razreda srednje stručne škole).

21. Niži kvalitet nastave u onlajn okruženju

Živa reč i dvosmerna komunikacija su nezamenljive. Koliko god savremene aplikacije bile dobre, mislim da tehnologija ne može da zameni direktan kontakt učenika i nastavnika. Taj vid komunikacije i nastave može da posluži kao odlična dopuna klasičnoj, ali nikako da je zameni (majka učenika 8. razreda).

22. Nastavni proces nije prilagođen deci sa teškoćama u razvoju/učenju

Ja sam konstantno išla u školu i govorila svima da moje dete nema prilagođen rad, ono je bukvalno diskriminisano time što ne drži olovku. Moje dete na tabletu savršeno dobro zna da prepozna kvadrat, trougao, pravougaonik, boje, ali njemu to nije ni omogućeno (majka učenika iz osetljive socijalne grupe).

23. Deci sa teškoćama bilo je onemogućeno da pohađaju nastavu u školi

Govorili su da je pravo na zdravlje pre prava na obrazovanje. Konstantno su hteli da kažu da bi moje dete, koje liže svoju ruku njih ugrozilo. Takođe, kada sam izdejtvovala to da moraju da drže decu bar u boravku, nisu obavestili sve učenike, nego određeni broj učenika i tada su konstantno zaposleni slali sanitarnu inspekciju zato što naša deca nisu nosila maske (majka učenika sa autizmom).

24. Nastavnici se nisu trudili da nauče decu sa teškoćama da poštuju epidemiološke mere

E sad, oni nisu nosili maske, ali njih niko nije ni učio da nose maske. Ja sam konstantno tvrdila da moje dete kad ide sa mnom kod lekara nosi masku, vidi sve ostale sa maskom, ja mu objasnim dva tri puta da mora maska i on nosi masku. Pri tom on razume šta znači maska, šta znači staviti na nos, šta znači skinuti, to razume (majka učenika sa autizmom).

Najveći izazovi tokom nastave na daljinu iz ugla roditelja:

Ono što mene, kao roditelja, najviše brine jeste **gubitak motivacije mog deteta i gubitak radnih navika**. Smatram da predugo nije imala potrebu za kontinuiranim radom i mislim da će se to odraziti na njeno dalje učenje. Znanje i gradivo uvek može da se nadoknadi, ali taj problem kontinuiranog rada, odnosno taj dug period opuštanja je ono što mene brine (majka učenika 8. razreda).

Ja sam bila očajna, meni je to **prepisivanje, korišćenje tuđeg materijala...** na profesionalnom i na ličnom nivou jako smetalo. Činjenica da se jedan, da kažemo mlad čovek, toliko uljulja u neku vrstu letargije, ništa nema da ga trgne, da kaže ti to moraš, ti to zaista moraš da uradiš, jer će sutra tebi to trebati... nisam mogla nikako da doprem do njegove svesti... da to znanje koje on ne ubira, da će mu negde faliti i uvek će mu faliti (majka učenika 3. razreda gimnazije, prosek 4,93).

Bilo mi je jako teško da propratim njenu školu, jer inače **sa tehnikom i tehnologijom slabo stojim** i onda mi je bilo jako teško da pratim... Sva sreća što je ona, kažem, vredna i razume se u to ... i samo mi je rekla „Ne brini mama ništa, sve je pod kontrolom. Ja znam!” (majka učenice 1. razreda srednje stručne škole).

Pola odeljenja mog sina su deca iz seoske sredine, gde je veoma često internet slab i to smo mi kao roditelji međusobno razmenjivali određena iskustva. Tu ima dece koja **nemaju računar, ni laptop, ni bilo šta**. Sve su prosto morali putem telefona. A često telefon ne može memorijski da prihvati sve sadržaje koje treba sačuvati, sve mejlove... Tako da je to tek za njih bio veliki izazov i dešavalo se da padne mreža, da prosto dete ni pod kojim okolnostima ne može tog trenutka da bude prisutno (majka učenice 8. razreda).

Pa da budem iskrena, eto mi smo kao porodica **morali da nabavimo još jedan računar**, što u tom trenutku nama uopšte nije u materijalnom smislu bilo dobro. Ali smo morali da se snađemo, jer nije postojala nikakva šansa da realizujemo na odgovoran način, ni oba deteta, ni ja kao roditelj svoje obaveze sa jednim računarom (majka učenika 3. razreda srednje stručne škole).

Kada je reč o dobrim stranama nastave na daljinu, odgovori roditelja još su oskudniji nego odgovori učenika i nastavnika. Kada bi mogli da biraju, uvek bi izabrali nastavu u učionici, jer smatraju da je ona kvalitetnija, bolje organizovana, manje zahtevna, primerenija učenicima, pogotovu mlađeg uzrasta itd.

Pa, ne znam. Meni se više dopada realna nastava. Ali sad, ako mora baš nastava na daljinu... možda manji pritisak osećaju deca kad imaju nastavu na daljinu. Osećaju neku komfornost, možda i slobodu, možda i osećaj sigurnosti...mislim, tu su roditelji, tu knjige, pa im je onda lakše (majka učenice 6. razreda).

Jedina dobra stvar po meni je to što daje mogućnost detetu da u periodu kada je njegova radna aktivnost u naponu da uradi veći deo zadatka. Eventualno, kao drugu dobru stranu, mislim da nije loše kada dobiju taj neki zajednički zadatak u maloj grupi, zato što ih to povezuje međusobno, uči ih timskom radu, saradnji, toleranciji (majka učenika 3. razreda srednje škole).

Mogu da kažem da, zahvaljujući koroni i tom načinu rada, deca su se ipak digitalno opismenila. Da su vrlo sada vešti u slanju mejlova, u istraživanju interneta, u korišćenju platformi za učenje, tu je ogroman napredak. Eto to je jedna, verovatno jedina prednost online učenja (majka učenika 8. razreda).

Smatram da onlajn nastava i taj vid učenja mogu da se iskoriste kao dopuna klasičnoj nastavi. Dodatni materijali, dodatno gradivo za učenike koji žele da znaju više, čak dodatni materijali za vežbu treba da idu kroz onlajn učenje (otac učenika 1. razreda).

Da ih ta nastava na daljinu podstiče da istražuju više sami, da ne čekaju na gotovo od nastavnika, nego da se malo potrude sami, da nešto istraže i sami dođu do nekih zaključaka (majka učenice 3. razreda).

Po mišljenju roditelja, na početku nastave na daljinu, nastavnicima je bilo veoma **teško da procene šta i koliko deca mogu samostalno da urade**, a za šta im je potrebna pomoć, i tada su postavljali zahteve koji nisu bili primereni mogućnostima dece. To se nije dešavalo iz loše namere, već se nastavnici jednostavno nisu snašli. Kasnije su zahtevi postajali realniji, ali su i dalje postojale **velike individualne razlike među nastavnicima**.

Odgovori roditelja u pogledu zahteva nastavnika tokom nastave na daljinu i kombinovane nastave mogu se razvrstati u tri grupe:

- Nastavnici su bili mnogo zahtevniji nego kada se nastava odvijala u učionici, i u pogledu količine gradiva i rokova za izradu zadataka.

Bili su mnogo, mnogo zahtevniji prema deci, nego prethodnih godina kada se išlo u školu na uobičajen način. Znači, zahtevi su bili nerealni prema deci tog uzrasta, svaki nastavnik je očekivao u određenom roku, koji je kratak, da se uradi jako težak i obiman zadatak, tako da je, mislim, bilo nekako neujednačeno i konfuzno (majka učenice 8. razreda).

- Nije bilo razlike u količini i vrsti zahteva, bilo je isto kao ranije, kada se nastava odvijala u uobičajenim okolnostima.

Po uspehu mog deteta, apsolutno nema nikakve razlike. Njegov je uspeh recimo identičan u periodu kada je imao direktnu nastavu u školi i kada je imao isključivo onlajn ili kombinovanu nastavu (majka učenika 3. razreda srednje stručne škole).

- Nastavnici su bili popustljiviji, smanjili su zahteve u odnosu na period pre koronavirusa.

Mislim da su bili popustljiviji. Dovoljan izgovor je bio da učenik kaže da mu ne radi kamera i tada bi mu bilo dozvoljeno da odgovara sa ugašenom kamerom. Bilo je puno prilika za zloupotrebu, što se ne bi desilo u školi, nastavnici su jednostavno to uzimali zdravo za gotovo (majka učenika 8. razreda).

Što se tiče **ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika**, opet su mišljenja i iskustva roditelja veoma različita i zavise od slučaja do slučaja, a nekada su čak i polarizovana: neki misle da su **nastavnici sasvim realno ocenjivali učenike**, neki da **ocene uopšte nisu bile realan pokazatelj znanja i veština učenika**.

Ocenjivanje je posebno delikatno u slučaju učenika koji pohađaju specijalnu školu ili rade po IOP-u 2, jer za ove učenike onlajn nastava najčešće nije bilo organizovana, a nastavnici nisu imali povratnu informaciju o napredovanju učenika, ali su, uprkos tome, ocenjivali učenike. Samim tim, ocene nisu imale nikakvu informativnu vrednost.

Koliko god njegova ocena bila nebitna, ja se smejem zato što sam samo pitala i meni su se svi smejali kada sam ja to pitala... ako može neko da mi objasni kako je dobio 4 i 5 na jedan video koji ja nisam rekla šta je rađeno i zaključeno mu četiri, jer je u prvom polugodištu imao četiri i četiri (majka učenika sa autizmom).

Iz perspektive roditelja, nastavničke brige u vezi sa ocenjivanjem bile su realne, jer je **većina dece nastojala da se „provuče”, da što lakše dobije ocenu, uključujući i odlične učenike**. Pojedini nastavnici tražili su od učenika da opravdaju svoje ocene kada dođu u školu ili tokom usmenog odgovora putem platformi. Bilo je i onih nastavnika koji su delovali nezainteresovano, kao da jednostavno nisu želeli da se zamaraju tim stvarima, bilo im je važno da daju ocene kakve god one bile.

Roditelji smatraju da ni nastavnicima nije bilo lako, da je **izvršen veliki pritisak na njih da ocene učenike po svaku cenu**, odnosno da zaključe ocene na kraju prvog polugodišta, što uopšte nije bilo neophodno.

Ni učenicima nije bilo lako, pogotovu onima kojima je stalo do visoke ocene. I oni su bili zabrinuti, pogotovu oni koji inače brinu zbog ocena.

Jeste, dobijala je ocene koje je zasluživala. Naravno da je bila zabrinuta, ali realno se brine i ovako za ocenu, tako... pa ne mogu sad da razgraničim da li je to sad bilo posebno u vreme pandemije ili... (majka učenice 6. razreda)

Što se tiče **organizacije vremena i dnevnih aktivnosti** tokom onlajn i kombinovane nastave, razlozi za zabrinutost roditelja su višestruki.

Neki roditelji brinuli su zato što njihova **deca provode previše vremena u učenju i aktivnostima vezanim za školu, pa samim tim i ispred ekrana**. To su, po pravilu, roditelji ambicioznije i posvećenije dece, koja su sada ulagala dodatne napore kako bi zadržala visoka postignuća, nauštrb slobodnog vremena, druženja sa vršnjacima i vanškolskih aktivnosti. Podsetimo da je uzorak intervjuisanih roditelja „iskrivljen” u pogledu školskog postignuća dece, jer u uzorku nije bilo roditelja čija su deca u prethodnoj školskoj godini imala nedovoljan ili dovoljan školski uspeh, dok je najviše roditelja čija su deca bila odlična i vrlo dobra.

Pa, bilo je teško... zbog toga što ceo dan provede na telefonu ili kompjuteru. Jedan deo vremena, ako je išla u realnom vremenu, traje pet-šest časova, a onda mora ponovo da radi to gradivo ili domaći, isto tako koristeći telefon ili kompjuter. A ja sam tražila da malo pravi pauze zbog glavobolje, pa da se malo igra, da ima vremena i za sebe, i onda je bilo tu nekih cajtnota (majka učenice 6. razreda).

Roditelji najčešće brinu zbog toga što njihova **deca ne uspevaju uspešno da organizuju svoje vreme i aktivnosti** tokom radnog dana: **ne uče onoliko koliko bi trebalo, ne uče redovno, odugovlače, odlažu učenje „za kasnije”**, zato što misle da imaju dovoljno vremena, pa tako „zapuste gradivo”. Zapravo, neka deca su dane kada ne odlaze u školu doživljavala kao školski raspust, o čemu svedoče i učenici i nastavnici. Sve ovo imalo je za posledicu **gubitak kontinuiteta u učenju i radnih navika**, jer je vanredna situacija uslovljena pandemijom koronavirusa dugo trajala (već drugu školsku godinu).

Moje dete je dan kada ne ide u školu doživljavalo kao dan raspusta. Pratila je onlajn časove, ali se za njih nije pripremala, nije učila, domaće zadatke radila je naknadno, kada se seti... To je jednostavno za nju bio dan raspusta, dan kada se ne ide u školu, vikend, opuštanje (majka učenice 8. razreda).

Kada je reč o motivaciji učenika za učenje i pohađanje nastave, većina roditelja smatra da je nastava na daljinu i kombinovana nastava **negativno uticala na motivaciju njihove dece za školsko učenje**. Ako im je u početku i bilo zanimljivo (zato što je novo i ne moraju svakodnevno da odlaze u školu), **tokom vremena, motivacija za učenje sve je više opadala**. Ovo je bio razlog brige za neke roditelje, pogotovu što nisu bili sigurni kako na najbolji način da podrže motivaciju dece (da li da ih „teraju” da uče ili ne).

To je u početku išlo dobro, međutim, kako se situacija odužila, sve je išlo manje – više traljavo. Teško je naći meru koliko dete pritiskati, gde je granica da se ne dobije kontraefekat (majka učenika 1. razreda srednje škole).

Gubljenje motivacije za rad, motivacije da se ujutru ustane i pripremi za čas, pasivno slušanje, nedostajalo je to fizičko izmeštanje iz njene spavaće sobe (majka učenice 8. razreda).

Ipak, ima i onih roditelja koji kažu da su njihova deca bila **jednako motivisana kao i pre pandemije** i da im nije bio potreban dodatni podsticaj za učenje.

Pa, mislim da nije bila nešto promenjena motivacija. Istu motivaciju i isti stav je imala prema učenju kao i u prethodnoj godini (majka učenice 1. razreda).

Podrška deci u učenju od strane roditelja

Generalno, roditelji smatraju da je njihovoj deci tokom nastave u vanrednim okolnostima bilo potrebno **više podrške u učenju**, nego u uobičajenim okolnostima, kada se nastava odvijala u školi, kako od roditelja i članova porodice, tako i od nastavnika.

Neki roditelji izjavljuju da su tokom pandemije bili **više uključeni u školske aktivnosti svoje dece**, čak i onda kada deca nisu tražila pomoć.

Ranije sam bila mnogo manje uključena, iz prostog razloga jer sam znala da on to sve savesno radi kako treba i nisam želela da od njega stvorim neku osobu koja je neodgovorna i oslanja se na mene (majka učenika 3. razreda gimnazije).

S druge strane, ima i roditelja koji kažu da uopšte nisu radili sa svojom decom, ali da su deca bila međusobno umrežena.

Ja nisam radila sa mojim detetom ništa, znači domaće zadatke isključivo piše sama, ali znam da kad neko nema domaći zadatak da je ona kao drugarica slala njima i onda su oni prepisivali, čak su i njoj par puta nešto poslali kad nije mogla da stigne da uradi ono što je, ovaj, isplanirala, i što je morala da uradi. Znači ona je na kraju morala da prepisuje. To je bila razmena (osmeh).

Osim podrške u savladavanju školskog gradiva, deci su bili potrebni i **drugi vidovi podrške** (socijalna, psihološka), u nekim slučajevima čak i više u odnosu na obrazovnu podršku.

Kada je reč o podršci u učenju od strane nastavnika, u većini slučajeva roditelji smatraju da su njihova deca **redovno dobijala povratne informacije od nastavnika**.

Uglavnom jeste. Imajući u vidu i elektronski dnevnik, roditelji su uvek imali uvid u ocene i nastavnici su ostavljali i komentare da li je reč o usmenom ili pismenom odgovaranju, pojedini su čak ostavljali i pitanja i objašnjenja kako je učenik na njih odgovorio. Fidbek je bio odličan (majka učenice 6. razreda).

Kada je reč o **motivisanju učenika za učenje od strane nastavnika**, iz perspektive roditelja, neki nastavnici su se trudili više, neki manje, tako da je to opet zavisilo od više faktora, ali, pre svega, od ličnosti i motivacije nastavnika. Oni koji se inače više trude (tokom klasične nastave), i sada (tokom onlajn i kombinovane nastave) su bili posvećeniji učenicima i revnosnije su obavljali svoj posao.

Verovatno jesu. Primetila sam da su se pojedini nastavnici zaista trudili da objasne i pojasne gradivo deci. Zadivila me je nastavnica matematike koja je pisala na tabli zadatke, objašnjavala im, slala dodatne materijale i vidi se da je dosta vremena uložila u nastavu (majka učenika 8. razreda).

Roditelji smatraju da je onlajn nastava veliko opterećenje i za nastavnike, a ne samo za učenike i roditelje.

Da li su deca bila „oštećena” pohađanjem nastave na daljinu u pogledu stečenih znanja i veština?

Među intervjuisanim roditeljima, nema onih koji smatraju da deca nisu bila „oštećena” pohađanjem nastave na daljinu. Većina, a pogotovu roditelji dece koja pohađaju specijalne škole, ili specijalna odeljenja u okviru redovnih škola, ili rade po IOP-u 2, smatraju da su deca veoma oštećena ovim načinom rada.

Pa... imaće probleme kasnije kad budu krenuli u neku srednju školu, klasičnu gimnaziju ili tako, trebaće im to znanje svakako, jer su ovde protrčali... Znači, projurili su kroz to, ko nije učio, znači, ne znam kako će kasnije, mora da se vraća na početak (majka učenice 6. razreda).

Za neku decu, po mišljenju roditelja, **obrazovni proces bio je u potpunosti prekinut**, jer nastava nije realizovana ili nije bila prilagođena potrebama njihovog deteta.

Njima je prekinuto obrazovanje, njima je prekinut obrazovni program, konkretno mom detetu. Ne mogu da kažem svima. Mogu da kažem mom detetu i odeljenju mog deteta. Imma defektologa koji su se uključivali iz iste škole. Svima je bilo otežano, svima je sigurno bilo otežano, ali mom detetu je prekinuto obrazovanje (majka učenika sa autizmom).

Briga zbog gubitka u učenju naročito je prisutna kod roditelja čija su deca pohađala završni razred obaveznog obrazovanja i kojima je sledilo polaganje prijemnog ispita i upis u srednju školu.

Kada pomislim da je ona sada osmi razred i da treba da polaže završni ispit, a da je toliko oštećena ovim načinom rada, zapitam se kako bi ona uspela da uspešno savlada sve bez moje pomoći (majka učenice 8. razreda).

Pa, mislim da su dosta izgubili... Mislim da imam sreću, i moje dete ima sreću što je vredno, pa je ona tragala sama, zanimalo je... Imala je motiv da upiše dobru školu, srednju školu koju je htela i onda je „grabila“! A onaj ko nije hteo da se bavi time, mislim, bilo je jako teško... prosto su oštećeni za tu godinu (majka učenice 8. razreda).

IZAZOVI TOKOM ONLAJN I KOMBINOVANE NASTAVE: INTEGRACIJA NALAZA I DISKUSIJA

Na prethodnim stranicama, prikazani su izazovi sa kojima su se suočavali intervjuisani učenici, nastavnici i roditelji, iz 14 gradova u Srbiji, u školskoj 2020/21. godini, tokom onlajn i kombinovane nastave, zasebno za svaku ciljnu grupu. U ovom poglavlju (tabela 5), dat je uporedni pregled izazova sve tri ciljne grupe, a potom su oni razvrstani u nekoliko opštijih kategorija. Dobijeni nalazi, razmatrani su u svetlu nalaza drugih domaćih i stranih istraživanja, objavljenih pre i tokom pandemije koronavirusa.

Tabela 5. Uporedni prikaz izazova sa kojima su se suočavali učenici, nastavnici i roditelji tokom onlajn i kombinovane nastave

IZAZOVI		UČENICI	NASTAVNICI	RODITELJI
Tehnički izazovi				
1.	Učenici i nastavnici ne poseduju (odgovarajuće) digitalne uređaje (računar), uređaji su zastareli (npr. ne mogu da podrže potrebne programe, ne radi kamera, mikrofoni...)	☒	☒	☒
2.	Učenici i nastavnici nemaju pristup internetu kod kuće ili imaju probleme sa internet vezom tokom onlajn nastave (npr. kada se uključi kamera)	☒	☒	☒
3.	Škola ne poseduje tehničke uslove za istovremeno realizovanje onlajn nastave i nastave u učionici (kada su odeljenja podeljena u dve grupe)	☒	☒	☒

Pedagoški izazovi

4.	Učenici ne poseduju veštine digitalne pismenosti neophodne za pohađanje onlajn i kombinovane nastave	☒	☒	☒
5.	Nastavnici (pogotovu stariji) ne poseduju odgovarajuće digitalne veštine za koncipiranje i realizovanje onlajn nastave (tehničke i pedagoške)	☒	☒	☒
6.	Negativni stavovi prema onlajn nastavi, opaža se kao „nužno zlo“, način da se premosti školovanje tokom krize izazvane pandemijom koronavirusa	☒	☒	☒
7.	Učenici nisu motivisani za učenje i pohađanje onlajn nastave	☒	☒	☒
8.	Učenicima nedostaju veštine samoregulacije sopstvenog procesa učenja i metakognitivne veštine (odlažu i odugovlače, kasne sa zadacima...)	☒	☒	☒
9.	Previsoki zahtevi od strane nastavnika, traže od učenika ono što nisu predavali, preopterećenost učenika školskim zadacima i rokovima	☒	☒	☒
10.	Ocene nisu realan pokazatelj znanja (učenici prepisuju, zajednički rade individualne zadatke, snalaze se na različite načine, čak i kada usmeno odgovaraju onlajn)	☒	☒	☒
11.	Neujednačeni kriterijumi ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika (neki nastavnici su povećali svoje zahteve, dok su neki smanjili)	☒	☒	☒
12.	Nedisciplina i „haotična atmosfera“ na onlajn časovima, „niko nikoga ne sluša“...	☒	☒	☒
13.	Učenici ne pohađaju redovno onlajn nastavu ili su „prisutni“ na onlajn časovima, ali nisu mentalno uključeni, već rade nešto drugo	☒	☒	☒
14.	Onlajn nastava je manje kvalitetna nego nastava uživo	☒	☒	☒
15.	Kvalitet stečenog znanja je slabiji nego kada se nastava odvija u školi, učenici imaju „rupe u znanju“	☒	☒	☒
16.	Učenicima je teže da razumeju gradivo tokom onlajn nastave ili kada moraju samostalno da ga savladaju, „živa reč je nezamenljiva“	☒	☒	☒
17.	Učenici su prinuđeni da plaćaju privatne časove iz pojedinih predmeta kako bi savladali gradivo	☒	☒	☒

18.	Pohađanje onlajn i TV nastave je naporno i zahtevno za učenike	☒	☒	☒
19.	Dosta nastavnog sadržaja tokom nastave nije uopšte obrađeno ili nije kvalitetno obrađeno	☒		
20.	Nastavnici nemaju realan uvid u proces napredovanja učenika tokom onlajn nastave		☒	
21.	Teškoće u prilagođavanju programa nastave i učenja zahtevima onlajn okruženja za učenje		☒	
22.	Teškoće u radu sa učenicima iz osetljivih socijalnih grupa, zahtevna priprema materijala, teškoće u komunikaciji, procenjivanju optimalne količine zahteva itd.		☒	
23.	Neke učenike nije bilo moguće oceniti (npr. zato što nisu pohađali nastavu, odgovarali na školske zahteve)		☒	
24.	Neki nastavnici imaju zazor prema onlajn nastavi, doživljavaju je kao vrstu „javnog nastupa“ (zbog čega ne uključuju kameru, niti to traže od učenika)		☒	
25.	Nastavnici ne poseduju mehanizme da „nateraju“ učenike da uključe kamere na digitalnim uređajima tokom onlajn nastave		☒	
26.	Onlajn nastava nije primerena deci, pogotovu učenicima osnovnoškolskog uzrasta		☒	☒
27.	Roditelji ne poseduju odgovarajuće kompetencije za pomoć deci u učenju (digitalne i poznavanje sadržaja predmeta)		☒	☒
28.	„Tehnički problemi“: nedostatak tehničkih uslova kao izgovor učenika za odsustvovanje sa onlajn nastave (namerno pokvare internet, prelepe kameru i sl.)	☒	☒	
Izazovi psihosocijalne prirode				
29.	Nedostatak socijalnih kontakata sa vršnjacima i neposredne interakcije licem-u-lice	☒	☒	☒
30.	Rizici povezani sa mentalnim zdravljem – stres, anksioznost (u vezi sa školskim zahtevima, bolešću članova porodice itd.)	☒	☒	☒
31.	Digitalno uznemiravanje i digitalno nasilje među učenicima	☒	☒	☒

32.	Zdravstveni rizici povezani sa prekomernim sedenjem ispred ekrana	☒	☒	☒
33.	Nerazumevanje učenika od strane nastavnika, neosetljivost za širi kontekst	☒	☒	☒
34.	Onlajn nastava je stresna za nastavnike (zbog pritiska u vezi sa ocenjivanjem, neodgovarajućih digitalnih veština, previše obaveza, nezainteresovanosti učenika itd.)		☒	
Organizacioni izazovi				
35.	Nedovoljno sistemske podrške za razvoj digitalnih kompetencija nastavnika (tokom inicijalnog obrazovanja, kontinuiranog profesionalnog razvoja itd.)		☒	
36.	Onlajn i kombinovana nastava iziskuju znatno veću uključenost roditelja u proces učenja deteta nego tradicionalna nastava		☒	☒
37.	Znatno povećan obim posla nastavnika u odnosu na period pre pandemije, tokom neposrednog vaspitno-obrazovnog rada sa učenicima	☒	☒	☒
38.	Način realizovanja nastave i način rada razlikuju se od predmeta do predmeta na nivou iste škole, svaki nastavnik „radi na svoj način“	☒	☒	☒
39.	Nastavnici ne komuniciraju međusobno i ne usklađuju se po pitanju količine školskih zahteva, rokova, termina kontrolnih, pismenih...	☒	☒	☒
40.	Sadržaj TV nastave nije usklađen sa programom nastave i učenja pojedinih predmeta	☒	☒	☒
41.	TV nastavom nisu obuhvaćeni svi učenici (npr. srednje stručne škole)	☒	☒	☒
42.	Neki nastavnici ne realizuju onlajn nastavu, niti postavljaju, šalju učenicima materijale za učenje	☒	☒	☒
43.	Neodgovarajući kućni uslovi za realizovanje nastave na daljinu (npr. nedostatak prostora)	☒	☒	☒

Kao što se može videti iz gornje tabele, sa većinom navedenih izazova bile su suočene sve tri ciljne grupe. Gotovo da je zanemarljiv broj izazova koje navode samo učenici, a koji su ostali nezapaženi od strane odraslih, dok su nastavnici, očekivano, ukazali i na neke lične izazove, pre svega pedagoške prirode, o kojima ne izveštavaju učenici i roditelji.

Najvažniji izazovi u realizovanju onlajn nastave koji se sreću u literaturi mogu se svrstati u tri grupe: **tehnološki, pedagoški i socijalni** (Ferri, Grifoni, & Guzzo, 2020). Osim navedenih, sreću se i dodatni izazovi: **psihološki, zdravstveni, etički i organizacioni**. Ova podela je uslovna, jer su neki od izazova sa kojima se suočavaju učesnici u istraživanju po svojoj prirodi takvi, da se ne mogu svrstati samo u jednu grupu (npr. neakademsko ponašanje učenika tokom ocenjivanja u digitalnom okruženju, posmatrano iz perspektive nastavnika, moglo bi da predstavlja istovremeno pedagoški, psihološki, tehnološki i etički izazov). Većina navedenih izazova vezuje se i za onlajn nastavu u „normalnim” okolnostima, koja je unapred dizajnirana i sistematski planirana, s tim što su u vanrednim okolnostima uslovljenim pandemijom koronavirusa oni postali još izraženiji, a pojavili su se i novi izazovi vezani za specifičan kontekst, kao što je npr. briga za mentalno i fizičko zdravlje i dobrobit učenika (i ne samo učenika, već i drugih aktera u obrazovnom procesu).

Pregledom domaće i strane literature objavljene tokom poslednje dve godine, može se utvrditi da su u različitim fazama pandemije bili dominantni izazovi različite prirode, što se dovodi u vezu sa stepenom ozbiljnosti epidemiološke situacije (rizika od obolevanja) i prilagođenosti sistema obrazovanja, ali i društva u celini na „novu normalnost”. Nalazi jednog našeg istraživanja (Mičić, Kovács-Cerović, & Vračar, 2021), sprovedenog tokom prve godine pandemije koronavirusa, pokazuju da su u prvom talasu istraživanja nastavnici najviše bili okupirani zdravljem i prevencijom bolesti, porodičnim i obavezama na poslu, kao i strategijama prevazilaženja stresa, da bi u drugom talasu istraživanja fokus nastavnika bio pomeren na probleme u nastavi, a u trećem na proces i ishode učenja. Prema analizi OECD-a, objavljenoj u drugoj polovini 2020. godine, u koju su bili uključeni predstavnici 98 zemalja sveta, na listi prioriteta sistema obrazovanja nakon proglašenja globalne pandemije i prelaska na nastavu na daljinu, kao najizazovnije za rešavanje, izdvojene su sledeće oblasti: obezbeđivanje nastavka školovanja, podrška učenicima kojima nedostaju veštine za samostalno učenje, obezbeđivanje kontinuiteta i integriteta ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika, podrška roditeljima kako bi mogli da podrže učenike u procesu učenja i obezbeđivanje dobrobiti učenika i nastavnika (Reimers & Schleicher, 2020).

S obzirom na to da je istraživanje čiji su nalazi saopšteni u ovoj publikaciji realizovano tokom „druge pandemijske školske godine”, a ne neposredno nakon izbijanja zdravstvene krize i uvođenja vanredne situacije, i da su se učenici vratili, barem delom, u svoje učionice (iako je nastava tokom dužeg perioda u prethodnoj školskoj godini bila organizovana po kombinovanom modelu), učesnici u istraživanju znatno ređe izveštavaju o psihološkim i zdravstvenim izazovima povezanim sa neizvesnošću i strahom od bolesti, a znatno češće o pedagoškim izazovima i dugoročnijim posledicama krize.

Tehnološki (infrastrukturni) izazovi

Tehnološki (infrastrukturni) izazovi povezani su sa nedostatkom (odgovarajućih) digitalnih uređaja i interneta (uključujući i probleme sa internet vezom), kao bazičnih preduslova za realizovanje/pohađanje nastave u digitalnom okruženju. Prevelika zavisnost od tehnologije često se navodi kao jedna od najvećih slabosti onlajn nastave kao savremenog oblika nastave na daljinu.

Za ovu vrstu izazova koristi se termin **digitalni jaz**, koji se u literaturi prvi put spominje pre više od dve decenije i čije izvorno značenje podrazumeva razlike ili „jaz” u samom pristupu digitalnoj tehnologiji (Van Dijk, 2006). Početkom 21. veka, sa sve većom dostupnošću digitalnih uređaja i interneta (pogotovu u razvijenim zemljama), pojavljuje se više srodnih termina, kako bi se ukazalo na postojanje različitih vrsta digitalnog jaza. **Digitalni jaz prvog nivoa** odnosi se na razlike u pogledu dostupnosti digitalne tehnologije i interneta, **digitalni jaz drugog nivoa** na razlike u načinu korišćenja digitalnih uređaja i digitalnim veštinama korisnika, dok se **digitalni jaz trećeg nivoa** odnosi na razlike u dobiti od korišćenja digitalne tehnologije u svakodnevnom životu (Hargittai, 2002).

Učenici koji su uključeni u istraživanje čiji su rezultati prikazani u ovoj publikaciji, retko izveštavaju da su oni lično bili suočeni sa izazovima tehničke prirode, ali smatraju da među njihovim vršnjacima iz škole ima i onih koji nemaju pristup digitalnim tehnologijama i internetu, pogotovu u manjim mestima, među decom osnovnoškolskog uzrasta i nižeg SES-a. Još je više učenika koji poseduju samo mobilni telefon, ali ne i računar, ili koriste zajednički računar, poseduju zastarele uređaje, zbog čega imaju probleme prilikom instaliranja programa, logovanja, korišćenja kamere, mikrofona itd. Podsećamo da uzorak intervjuisanih učenika, u skladu sa ciljevima istraživanja, nije reprezentativan, i da je zakrivljen u pogledu SES-a, obrazovanja roditelja i školskog postignuća učenika, kao i na eventualnu mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora. Nasuprot učenicima, intervjuisani nastavnici i roditelji znatno češće ukazuju na tehničke probleme, pogotovu u porodicama u kojima deca pohađaju onlajn nastavu a roditelji rade od kuće, zatim, kada je reč o učenicima iz osetljivih socijalnih grupa (npr. dešavalo se da učenik tokom nastave na daljinu ne može da prati ni TV časove, jer nema televizor kod kuće, ili da učenici ne poseduju digitalne uređaje sa pristupom internetu, zbog čega su nastavnici prinuđeni da im šalju poštom štampane materijale, ili da roditelji moraju da kupe računar kako bi dete moglo da pohađa onlajn nastavu itd.).

U jednom našem kvantitativnom istraživanju (anketnog tipa), sprovedenom takođe tokom pandemije (od maja 2020. do oktobra 2021. godine), u koje je bilo uključeno više od 50 000 zaposlenih iz 1 800 osnovnih i srednjih škola u Srbiji (u uzorku je 94% nastavnika, 4% stručnih saradnika i 2% direktora), približno polovina ispitanika smatrala je da su najvažniji izazovi u realizaciji nastavnog procesa na daljinu dostupnost resursa i tehnologije učenicima (54%) i nastavnicima (43%), dok su najvažniji preduslovi za realizovanje nastave na daljinu

obezbeđivanje nastavnicima i školama većeg pristupa IKT resursima (računar i stabilna internet veza) (57%) i alata i softvera koji će se koristiti na nivou cele škole (49%) (Zavod za unapređivanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2021).

Nalazi nekoliko istraživanja sprovedenih u našoj zemlji tokom pandemije koronavirusa, u koje su bili uključeni učenici i nastavnici osnovnih i srednjih škola, ukazuju na izazove povezane sa dostupnošću digitalne tehnologije i interneta (npr. Kovacs Cerović, Mičić, & Vračar, 2021; Vasojević, Kirin i Vučetić, 2021; Jovanović i Mitrović, 2021; Đerić, 2021).

Prelazak na nastavu na daljinu nakon proglašenja pandemije koronavirusa, ukazao je na **postojanje digitalnog jaza prvog nivoa**, na globalnom nivou, čak i u razvijenijim zemljama koje su dostigle viši stepen digitalizacije društva, kao i na neophodnost univerzalnog pristupa širokopojasnom internetu velike brzine (Mac Domhnaill, Mohan, & McCoy, 2021). U 2021. godini, pristup internetu imalo je nešto manje od dve trećine svetske populacije (63%), i to: u nisko razvijenim zemljama manje od trećine (27%), u zemljama u razvoju više od polovine (57%) i u razvijenim zemljama 90% stanovništva (Statista, 2021)¹⁶.

U ranije spomenutoj analizi koju je sproveo OECD, nešto manje od 80% učesnika u istraživanju (predstavnik zemalja koje su bile obuhvaćene analizom) izjavilo je da je dostupnost tehnološke infrastrukture tokom pandemije koronavirusa predstavljala veliki (više od 40% ispitanika) ili umeren izazov (više od 30% ispitanika) za obrazovni sistem njihove zemlje (Reimers & Schleicher, 2020). U SAD približno 21 milion (7% stanovništva) i čak 12 miliona dece školskog uzrasta nema pristup širokopojasnom internetu (Chavez, 2020). U Severnoj Irskoj, skoro četvrtina domaćinstava u kojima su deca sticala formalno obrazovanje kod kuće (engl. homeschooling), tokom pandemije virusa kovid 19 nisu imala štampač, dok polovina učenika nije imala vlastiti digitalni uređaj sa pristupom internetu (Walsh et al., 2020). U Finskoj i Indiji, nastavnici takođe saopštavaju o razlikama u pristupu, praksama i veštinama korišćenja digitalne tehnologije prilikom prelaska na nastavu na daljinu (Iivari, Sharma, & Ventä-Olkkonen, 2020).

Osvrnućemo se sada i na neke od nalaza važnih međunarodnih istraživanja, sprovedenih pre pandemije koronavirusa, u vezi sa dostupnošću digitalne tehnologije i interneta učenicima i nastavnicima, u školskom i porodičnom kontekstu.

U većini evropskih zemalja, ulaganje u digitalnu infrastrukturu škola jedan je od prioritarnih ciljeva strategije digitalnog obrazovanja (European Commission/EACEA/Eurydice, 2019). Sa nivoom obrazovanja raste i dostupnost digitalnih uređaja i interneta u evropskim školama. Prema rezultatima PISA istraživanja, odnos ukupnog broja računara prema broju učenika (uzrasta 15 godina), odnosno, indeks dostupnosti računara u školi, porastao je, od 2009. do 2018. godine, u 47 od ukupno 63 zemlje učesnice u istraživanju (za koje je bio dostupan podatak). Tako je u zemljama OECD-a, u 2018. godini, u proseku, na svaka četiri učenika bio dostupan jedan dodatni računar u odnosu na ciklus PISA 2009.

16 <https://www.statista.com/statistics/209096/share-of-internet-users-in-the-total-world-population-since-2006/>

Najveći porast prosečnog broja računara po učeniku zabeležen je u Estoniji, Islandu, Litvaniji, Luksemburgu, Švedskoj, Ujedinjenom Kraljevstvu i Sjedinjenim Američkim Državama. U ovim zemljama, odnos broja računara prema broju učenika, u 2018. godini, bio je 1,25 i viši, dok je u zemljama kao što su Albanija, Brazil, Grčka, Kosovo, Crna Gora, Maroko, Turska i Vijetnam on 0,25 i niži, što znači da na svaka četiri učenika dolazi jedan računar.

Prema rezultatima poslednjeg ciklusa PISA istraživanja (iz 2018. godine) sprovedenog na reprezentativnom uzorku naših petnaestogodišnjaka, indeks dostupnosti računara u školama u Srbiji (0,31), na osnovu procene direktora škola, gotovo je trostruko niži u odnosu na prosečen indeks dostupnosti računara učenicima u OECD zemljama (0,83) (OECD, 2020). Manje od polovine naših učenika pohađa škole u kojima se direktori slažu da imaju dovoljan broj digitalnih uređaja koji se mogu koristiti u nastavi (43%) i da su digitalni uređaji dovoljno jaki u pogledu računarskih kapaciteta (49%). Nešto više od polovine učenika pohađa škole u kojima se direktori slažu da imaju dovoljan broj digitalnih uređaja povezanih na internet (54%) i da školski internet ima zadovoljavajući protok i brzinu (61%). U kontekstu realizovanja nastave na daljinu, zanimljiv je i nalaz da više od polovine učenika (59%) pohađa škole u kojima se ne koristi onlajn platforma za učenje (Videnović i Čaprić, 2020).

PISA nam pruža i nalaze o dostupnosti digitalnih uređaja i interneta kod kuće, koji su itekako važni, pogotovu u kontekstu onlajn nastave tokom pandemije koronavirusa. I ovde je prisutan digitalni jaz prvog nivoa između zemalja učesnica, ali i unutar pojedinih zemalja, između učenika različitog SES-a. Dok u nekim zemljama (Slovenija, Norveška, Poljska, Litvanija, Island, Austrija, Švajcarska Holandiji) 95% učenika kod kuće *ima pristup računaru koji može da koristi za školske zadatke* (to ne znači da poseduje sopstveni računar, što je značajno u kontekstu aktuelne krize), u nekim drugim zemljama (Indonezija) taj procenat je trostruko manji (34%), dok u našoj zemlji ovo izjavljuje 93% ispitanih učenika (OECD, 2020). Isto tako, postoje zemlje u kojima gotovo svi učenici imaju pristup *internetu kod kuće*, kao i zemlje u kojima manje od 50% učenika može da koristi internet kod kuće. Kod nas, 97% učenika izjavljuje da ima pristup internetu kod kuće, s tim što ga 5% učenika iz nekog razloga ne koristi.

Nalazi još jednog međunarodnog istraživanja, Deca Evrope na internetu (engl. EU Kids Online), sprovedenog na reprezentativnom uzorku učenika iz Srbije, ali šireg raspona uzrasta (od 9 do 17 godina) slični su nalazima dobijenim u okviru PISA istraživanja: 98% srednjoškolaca svakodnevno koristi internet na svom mobilnom telefonu, dok duplo manji procenat koristi internet na računaru (Kuzmanović i dr., 2019). Što su učenici stariji, to češće koriste internet: u najmlađoj uzrasnoj grupi (od 9 do 10 godina) 65% učenika koristi internet na mobilnom telefonu, a 28% na računaru (desktop, laptop, netbuk).

Pedagoški izazovi

Među izazovima navedenim u gornjoj tabeli, u skladu sa očekivanjima, najviše je onih pedagoške prirode. U okviru ove grupe izazova može se izdvojiti nekoliko najvažnijih: nedovoljno razvijene digitalne kompetencije nastavnika (pogotovu onih sa dužim radnim stažem), koje uključuju (pored opštih digitalnih kompetencija, neophodnih svim građanima) i pedagoške kompetencije za realizovanje nastave u digitalnom okruženju, neodgovarajuće digitalne kompetencije učenika, nizak kvalitet nastave i obrazovnih postignuća učenika, nemotivisanost i nezainteresovanost učenika za učenje i pohađanje onlajn nastave, loša disciplinska klima na onlajn časovima, nedostatak veština samoregulacije sopstvenog procesa učenja i metakognitivnih veština kod učenika, različiti vidovi neakademskog ponašanja povezani sa ocenjivanjem obrazovnih postignuća učenika u digitalnom okruženju, negativni stavovi prema onlajn nastavi.

Dostupnost digitalne tehnologije i interneta svim učenicima i nastavnicima, nema sumnje, predstavlja jedan od bazičnih preduslova za realizovanje onlajn i kombinovane nastave. Ipak, iskustva zemalja koje su uložile veća materijalna sredstva u digitalizaciju obrazovanja (npr. Norveška, Švedska) pokazuju da infrastrukturna opremljenost škola predstavlja neophodan, ali ne i dovoljan uslov za uspešnu integraciju digitalne tehnologije u nastavu (Engen, Giæver, & Misfud, 2015). U literaturi se često može pročitati da digitalna tehnologija, sama po sebi, ne može da unapredi proces učenja, već da je od ključne važnosti način na koji se ona koristi (Fraillon, Schulz, Friedman, & Daniel, 2020). Način korišćenja digitalnih alata i interneta u velikoj je meri povezan sa digitalnim kompetencijama nastavnika i učenika. Individualne razlike u stepenu razvoja digitalnih kompetencija, odnosno, digitalni jaz drugog nivoa, jedan je od većih izazova tokom realizacije nastave na daljinu u vanrednim okolnostima, ne samo kod nas, već i u drugim zemljama sveta (Ferri, Grifoni, & Guzzo, 2020).

Po mišljenju učenika, roditelja, kao i samih nastavnika, **digitalna nekompetentnost nastavnika** u školama u Srbiji predstavlja prepreku za uspešnu realizaciju onlajn nastave tokom pandemije. Intervjuisani nastavnici nisu imali iskustva u realizaciji onlajn nastave pre pandemije (mnogo škole nisu imale platformu ili sistem za upravljanje učenjem), iako je većina nastavnika koristila digitalnu tehnologiju za pripremu (94%) i realizaciju (88%) nastave (u proseku, oko 8 godina).

Prema nedavno objavljenim rezultatima istraživanja koje je sproveo Zavod za unapređivanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja (2021), više od 80% zaposlenih (nastavnika, direktora i stručnih saradnika) u osnovnim i srednjim školama u Srbiji smatra da su nastavnici u njihovoj školi, pre pandemije koronavirusa, posedovali vrlo oskudno (44%) ili nikakvo iskustvo (38%) u realizaciji nastavnog procesa na daljinu. U istom istraživanju, skoro polovina ispitanika (44%) smatra da organizovanje sistemskih obuka za podizanje nivoa digitalnih kompetencija nastavnika predstavlja važan preduslov za realizovanje nastave na daljinu u budućnosti.

Na osnovu rezultata nekoliko važnih međunarodnih istraživanja, sprovedenih tokom prethodne decenije, može se zaključiti da je **niska digitalna samoefikasnost nastavnika** (pogotovu starije uzrasne dobi), u periodu pre pandemije, predstavljala izazov na putu razvoja digitalnog obrazovanja za većinu obrazovnih sistema. U svim zemljama koje su učestvovala u Međunarodnom istraživanju računarske i informacione pismenosti – ICILS 2018 (engl. International Computer and Information Literacy Study), nastavnici stariji od 40 godina pokazali su niži nivo digitalne samoefikasnosti u odnosu na svoje mlađe kolege (Frailon et al., 2020).

U Međunarodnom istraživanju nastave i učenja – OECD/TALIS 2013 (engl. Teaching and Learning International Survey), sprovedenom na reprezentativnom uzorku nastavnika osnovnih škola u Srbiji, više od polovine nastavnika (52%) izrazilo je potrebu za razvojem digitalnih veština neophodnih za realizovanje nastave. Ukoliko posmatramo uzorak svih zemalja koje su učestvovala u TALIS istraživanju, situacija je takoreći nepromenjena između dva ciklusa istraživanja, od 2013. do 2018. godine: skoro 60% nastavnika ukazuje na potrebu za podrškom u razvijanju digitalnih kompetencija za primenu tehnologije u nastavi (OECD, 2019).

Kako pokazuju rezultati istraživanja PISA 2018, u gotovo svakoj trećoj školi u Srbiji, prema subjektivnoj proceni direktora, nastavnici ne poseduju neophodne tehničke i pedagoške veštine za integrisanje digitalnih uređaja u nastavu, dok više od dve trećine učenika (71%) pohađa škole u kojima nastavnici poseduju navedene veštine. U OECD zemljama, skoro dve trećine učenika (65%), u proseku, pohađa škole u kojima nastavnici poseduju ove veštine (OECD, 2020). Iznenaduje nalaz da u Srbiji direktori škola pozitivnije procenjuju digitalne veštine nastavnika, u odnosu na prosek OECD zemalja, s obzirom na činjenicu da je indeks dostupnosti računara u našim školama znatno niži u odnosu na OECD prosek, o čemu je ranije bilo reči. Prema subjektivnim procenama direktora, u više od trećine naših škola nastavnici nisu podsticani da integrišu digitalne uređaje u nastavu, u svakoj trećoj nemaju odgovarajuće resurse za učenje, dok u svakoj petoj nemaju dovoljno vremena za pripremanje nastave (Videnović i Čaprić, 2020).

U istraživanjima sprovedenim pre pandemije koronavirusa, nastavnici su imali tendenciju da potcenjuju sopstvene i digitalne veštine svojih kolega, u odnosu na digitalne veštine učenika, što može biti posledica dominantnog diskursa (donekle prevaziđenog, barem kada je reč o naučnoj zajednici) o superiornim veštinama današnjih „digitalnih urođenika” (Prensky, 2001), ali i pojednostavljenog razumevanja samog pojma digitalne pismenosti, koji se svodi na digitalnu spretnost učenika i uspešnost u rukovanju digitalnim uređajima, kao i učestalijeg korišćenja komunikacionih alata i servisa za društveno umrežavanje od strane učenika u svakodnevnim (izvanškolskim) aktivnostima (Kuzmanović, 2017).

Nedovoljno razvijene digitalne kompetencije učenika, moglo bi se zaključiti da su veći izazov za intervjuisane nastavnike nego za učenike, mada ga ni svi nastavnici ne spominju. Učenici izveštavaju da su tokom nastave u vreme pandemije naučili da koriste neke digitalne

alate koje ranije nisu koristili (npr. platforme za učenje), ali i da im to nije bio problem. Među nastavnicima ima i onih koji su bili nezadovoljni nivoom digitalnih kompetencija svojih učenika.

Još od 2006. godine, prema Evropskom okviru ključnih kompetencija u obrazovanju, digitalne kompetencije predstavljaju jednu od osam ključnih obrazovnih kompetencija (European Parliament and the Council of the European Union, 2006). Prema Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije ("Sl. glasnik RS", br. 88/2017, 27/2018 – dr. zakon, 10/2019, 27/2018 – dr. zakon, 6/2020 i 129/2021)¹⁷, digitalna kompetencija, definisana kao „samopouzdanost i kritičko korišćenje informacionih i komunikacionih tehnologija za rad, odmor i komunikaciju”, predstavlja ključnu kompetenciju za celoživotno učenje, kao i opštu međupredmetnu kompetenciju za kraj obaveznog i srednjeg obrazovanja.

Digitalne kompetencije današnjih učenika, „digitalnih urođenika”, predmet su brojnih debata, kako u naučnim, tako i u širim, neakademske krugovima. Tokom poslednjih godina, sve je više empirijskih istraživanja, na globalnom nivou, u okviru kojih se procenjuju digitalne kompetencije učenika i studenata. Većina istraživanja, uglavnom iz praktičnih razloga, anketnog je tipa (npr. Deca sveta na internetu, Deca Evrope na internetu), pri čemu se od učenika traži da izvrše procenu sopstvenih digitalnih veština (npr. Popadić, Pavlović, Petrović i Kuzmanović, 2016; Kuzmanović i dr., 2019; Smahel et al., 2020), dok se u manjem broju istraživanja digitalne kompetencije procenjuju na osnovu direktnih mera (testovi postignuća ili realne problemske situacije) (npr. Međunarodno istraživanje računarske i informacione pismenosti na kraju obaveznog obrazovanja – ICILS u kome će naša zemlja prvi put učestvovati 2023. godine).

Dok na skali samoprocene naši učenici prilično visoko ocenjuju sopstvene digitalne veštine i osećaju se superiornije od većine svojih vršnjaka iz drugih evropskih zemalja (Smahel et al., 2020), roditelja i nastavnika (Kuzmanović i Baucal, 2016; Popadić i Kuzmanović, 2016; Popadić i dr., 2016), skorovi na testovima postignuća ili znanja (koji pružaju realniju sliku o aktuelnom nivou razvoja nego samoprocene učenika) ukazuju na prilično nizak nivo razvoja veština digitalne pismenosti većine mladih (Kuzmanović, 2017). Digitalne veštine naših učenika, uprkos svakodnevnom korišćenju digitalnih tehnologija u zabavne svrhe, nedovoljno su razvijene. Učenici u Srbiji, prevashodno su „konzumenti” digitalnih sadržaja, a u mnogo manjoj meri poseduju veštine kreiranja sadržaja u digitalnom formatu i kritičkog procenjivanja informacija na internetu, koje su od izuzetne važnosti tokom nastave na daljinu.

Niži **kvalitet onlajn nastave** tokom pandemije koronavirusa, u odnosu na nastavu u učionici, a samim tim i niži **kvalitet obrazovnih ishoda** („učenici imaju rupe u znanju”), o čemu izveštavaju sve tri ciljne grupe ispitanika uključene u ovo istraživanje, sudeći prema dostupnoj domaćoj i stranoj literaturi, problem je širih razmera. „Gubitak u učenju” (engl.

17 <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2017/88/1/reg>

learning loss) u literaturi se najčešće definiše kao neslaganje između procenjenog nivoa veštine/znanja učenika i nivoa propisanog programom nastave i učenja, ili kao jaz između akademskog postignuća učenika iz različitih društvenih grupa. U kontekstu obrazovanja na daljinu u vanrednim okolnostima, gubitak u učenju, odnosno „zaostajanje u učenju” (engl. learning lag), predstavlja razliku između stečenog znanja tokom pandemije i onoga što bi učenici naučili u normalnim okolnostima (Pier, Christian, Tymeson, & Meyer, 2021).

Organizacije koje se bave zaštitom prava deteta na globalnom nivou (npr. UNICEF, UNESCO) izražavaju zabrinutost zbog negativnog uticaja pandemije na kvalitet obrazovanja i povrede jednog od osnovnih prava deteta, prava na kvalitetno obrazovanje (član 28 Konvencije Ujedinjenih Nacija o pravima deteta) koje predstavlja omogućavajuće pravo sa direktnim uticajem na ostvarivanje svih drugih ljudskih prava (United Nations, 2020). U svetu su sprovedene brojne studije o uticaju pandemije virusa kovid 19 na akademska postignuća učenika, npr. u Americi, Kanadi, Holandiji, Belgiji, Nemačkoj. Većina ovih studija upoređivala je postignuće učenika na standardizovanim merama pre i posle zatvaranja škola (u martu 2020. godine), i otkrila male, ali statistički značajne padove u postignuću, dok su u nekoliko studija utvrđene veće razlike kod učenika iz Afroameričke populacije, migranata i porodica sa nižim stepenom formalnog obrazovanja (Whitley, Beauchamp, & Brown, 2021). Spomenuti autori navode rezultate istraživanja sprovedenih u Kanadi koji ukazuju na: tendenciju nastavnika ka davanju viših ocena učenicima (o ovome su izveštavali i naši nastavnici, a kao opravdanje su navodili osećanje griže savesti što učenicima nisu pružili nastavu odgovarajućeg kvaliteta i druge nepovoljne kontekstualne faktore), povećane sekundarne stope neuspeha i niže rezultate od očekivanih u izveštajima i na standardizovanim testovima pismenosti kao posledice aktuelne pandemije.

Od početka pandemije koronavirusa do kraja prvog polugodišta, školske 2020/21. godine, utvrđeno je zaostajanje u učenju kod učenika 4-8. razreda, i to približno 2,5 meseca u matematici (Pier, Christian, Tymeson, & Meyer, 2021). Učenici nepovoljnijeg SES-a više zaostaju u učenju, kao i učenici sa teškoćama u razvoju/učenju, invaliditetom itd. Gubitak u učenju i nedostatak motivacije za učenje tokom pandemije produbili su postojeće obrazovne i društvene nejednakosti (Shin & Hickey, 2021). Sve je više istraživanja u kojima se dokumentuje negativan uticaj pandemije na učenike kojima je potrebna dodatna obrazovna podrška u učenju, i to uglavnom iz perspektive roditelja i staratelja (Neece, McIntyre, & Fenning, 2020; Zahaika, Daraweesh, Shqerat, Arameen, & Halaweh, 2021), kao i na učenike sa fizičkim invaliditetom (Varengue et al., 2021). Kako bi sanirale gubitke ili zaostajanje u učenju, neke zemlje su osmislile dijagnostičko procenjivanje, na nacionalnom nivou, sa ciljem identifikovanja učenika kojima je potrebna dodatna podrška (npr. učenici sa slabijim akademskim postignućem, učenici u riziku od ponavljanja razreda, napuštanja škole itd.) i implementirale dodatne programe obrazovne podrške za učenike iz rizičnih grupa (Barron Rodriguez, Cobo, Muñoz Najar, & Sánchez Ciarrusta, 2021).

Niska **motivacija učenika za učenje**, kao i njeno **opadanje** tokom nastave na daljinu, predstavljala je veliki izazov za sve tri ciljne grupe uključene u ovo istraživanje. Ovo je jedan od izazova za koji se može reći da je prisutan na svim nivoima obrazovanja, i to ne samo kod nas, već i u drugim zemljama, i ne samo tokom pandemije koronavirusa, već i pre nje. Nedostatak motivacije učenika za školsko učenje jedan je od hroničnih problema sistema obrazovanja u Srbiji. U istraživanju PISA 2018 dobijen je nalaz da se svaki četvrti petnaestogodišnjak ne slaže sa tvrdnjama da je važno truditi se u školi, da se naporan rad isplati i da olakšava nalaženje dobrog posla. U poređenju sa svojim vršnjacima iz OECD zemalja, naši učenici znatno manje veruju da je naporan rad u školi važan (Videnović i Čaprić, 2020).

U vezi sa nemotivisanošću učenika za školsko učenje jeste i **loša organizacija, odnosno samoregulacija procesa učenja** tokom nastave u vanrednim okolnostima. Kao što je ranije rečeno, među intervjuisanim učenicima, poprilično je onih koji su imali problem da organizuju svoje vreme i aktivnosti tokom onlajn nastave, što je bio izvor brige, ne samo za njih, već i za njihove roditelje i nastavnike (možda još i veći). I ovaj nalaz sreće se, takođe, i u stranim istraživanjima. Mnogi istraživači skreću pažnju da samoregulisano učenje ima ključnu ulogu u onlajn učenju (Jansen, van Leeuwen, Janssen, Conijn, & Kester, 2020). Viši nivo akademske prokrastinacije (odlaganja ili odugovlačenja u učenju) povezan je sa nižim nivoom samoregulisanog učenja i nižom efikasnošću tokom onlajn nastave (Hong, Lee, & Ye, 2021).

Jedan od indikatora nemotivisanosti učenika za školsko učenje i onlajn nastavu, jeste i **neopravdano izostajanje sa časova i/ili kašnjenje**. Prema izjavama učenika koji su bili uključeni u ovo istraživanje, gotovo u svakom odeljenju bilo je učenika koji nisu redovno pohađali onlajn nastavu tokom pandemije. Ukoliko izuzmemo učenike iz osetljivih socijalnih grupa, koji nisu imali tehničkih mogućnosti za pohađanje onlajn nastave, reč je najčešće o istim onim učenicima koji ne pohađaju ni nastavu u učionici.

Za nastavnike je bio veliki izazov da osiguraju prisustvo učenika na onlajn časovima, neki su od toga odustajali (npr. nisu prozivali učenike, niti vodili evidenciju o njihovom prisustvu). Ovo je izazov i kada se nastava pohađa u školi: skoro dve trećine učenika (61%) koji su bili uključeni u PISA 2018, tokom dve sedmice pre testa, barem jednom je neopravdano zakasnilo u školu (OECD prosek 48%), čas je, barem jednom, preskočio 41% naših učenika (OECD prosek 27%), dok je čitav školski dan neopravdano izostalo iz škole 24% učenika iz Srbije (OECD prosek 21%). Neopravdano izostajanje iz škole može negativno da utiče na školsko postignuće učenika, kako onih koji izostaju, tako i onih koji redovno pohađaju nastavu, jer doprinosi negativnoj školskoj klimi (Videnović i Čaprić, 2020).

Još jedan od važnih pedagoških izazova, o kojem izveštavaju najčešće učenici, nešto ređe roditelji a najređe nastavnici, jeste **nedisciplina** ili, rečima učenika, „**haotična atmosfera na onlajn časovima**”, „**niko nikoga ne sluša**” i sl. Suvišno je naglašavati da je osnovni preduslov za kvalitetnu nastavu i bilo koji vid komunikacije i razmene

informacija tokom časa (u učionici ili onlajn) da se učesnici međusobno čuju, razumeju i da budu fokusirani na zadatak. Sa ovim izazovom, naši učenici (i nastavnici), barem kada je reč o petnaestogodišnjacima, suočavali su se i u učionici, i pre pandemije koronavirusa: trećina učenika uključenih u istraživanje PISA 2018 izveštava da (na svakom času ili na većini časova) učenici ne slušaju nastavnika ili da je velika buka i nered, četvrtina učenika da nastavnici moraju dugo da čekaju da se učenici umire (Videnović i Čaprić, 2020). Na osnovu iskustava intervjuisanih nastavnika, uspostaviti disciplinu u onlajn učionici još je teže nego u školskoj učionici, iz više razloga: nastavnici ne poseduju odgovarajuće kompetencije i iskustvo u realizovanju onlajn nastave i korišćenju digitalnih alata, učenici su manje fokusirani, izloženi različitim distraktorima, brže se umore, za 30 minuta, koliko traju onlajn časovi, teško je ostvariti ciljeve časa, dešavalo se da nastavnici imaju tehničke probleme, a uz sve to, pojedini učenici „manipulišu”, izgovarajući se na „kvazi-tehničke probleme” (npr. slaba internet veza, ne radi im mikrofona, kamera itd.), što stvara dodatnu pometnju i remeti disciplinsku klimu na času.

Jedan od najvećih pedagoških izazova tokom nastave u vanrednim okolnostima, tačnije onlajn nastave, tiče se **ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika** (tokom kombinovane nastave ocenjivanje je realizovano isključivo u školi). Ocenjivanje je jedan od najzahtevnijih zadataka sa kojim se suočavaju nastavnici u svojoj praksi i kada se odvija na tradicionalne načine, u školskoj učionici. Tokom pandemije koronavirusa, za većinu obrazovnih sistema bio je izazov da obezbede kontinuitet i integritet školskog ocenjivanja (Reimers & Schleicher, 2020).

Prilikom ocenjivanja u onlajn okruženju, intervjuisani nastavnici bili su suočeni sa brojnim izazovima: kako da prilagode kriterijume ocenjivanja trenutnom kontekstu i uslovima u kojima se realizuje nastava (da ne budu „previše strogi” ili „previše blagi”), a da pritom ne obesmisle sam proces ocenjivanja i vrednost ocene, kako da izaberu odgovarajuće digitalne alate, procene pojedine obrazovne ishode u onlajn okruženju, usklade raspoložive resurse, ispoštuju zakonske rokove, pruže svim učenicima pravovremenu povratnu informaciju, motivišu učenike da urade domaće zadatke, ocene učenike koji ne pohađaju (redovno) onlajn nastavu (npr. učenici koji žive u ruralnim mestima, nemaju tehničkih mogućnosti za pohađanje nastave, deca sa teškoćama u učenju/razvoju koja pohađaju specijalne škole itd.).

Ipak, najveći izazov za nastavnike tokom onlajn nastave bio je da preduprede **različite oblike akademske nečestitosti i varanja učenika** tokom ocenjivanja, pogotovu tokom onlajn testiranja (npr. preuzimanje tuđih radova, prepisivanje, zajednički rad na individualnim zadacima itd.). Ovaj nalaz potvrđen je u još nekoliko domaćih istraživanja sprovedenih tokom pandemije (Vasojević, Kirin i Vučetić, 2021; Jovanović i Dimitrijević, 2021; Jokić Zorkić, Mičić, & Kovács Cerović, 2021; Kuzmanović, 2022). S druge strane, istraživanja sprovedena pre pandemije ukazuju da je akademsko nepoštenje široko rasprostranjena pojava i ozbiljan problem tokom onlajn nastave (Dendir & Maxwell, 2020),

na svim nivoima obrazovanja (a pogotovu akademskom), ali ne samo u onlajn okruženju, već i u školskoj učionici, i da je postalo znatno učestalije u drugoj polovini 20. veka (Cizek, 1999). Akademsko nepoštenje, definisano kao svako ponašanje čiji je cilj lažno predstavljanje nečijeg akademskog rada kao originalnog, a koje može imati različite oblike, uključujući obmanu, korišćenje nedozvoljenih resursa, dosluh i plagijat, nastavlja da raste (Golden & Kohlbeck, 2020). Relativno je uobičajeno i onda kada se primenjuju mere kao što su: korišćenje specijalnih internet pregledača, strogo vremensko ograničavanje rada na testu, nasumičan redosled pitanja i alternativa i sl. Učenici varaju tokom procesa ocenjivanja zato što su: nezainteresovani, nepripremljeni, žele da dobiju višu ocenu, zbog pritiska okruženja da budu uspešni, pogrešne predstave o tome šta je akademsko nepoštenje, uverenja da su i drugi uključeni u slična ponašanja, saznanja da nisu nadzirani, izostanka negativnih konsekvenci itd. Sredine koje nemaju jasna pravila o akademskom integritetu, gde očekivanja od učenika i sankcije nisu jasno propisane, a primena propisanih mera izostaje, podstiču akademsko nepoštenje. Na osnovu sistematskog pregleda literature, može se zaključiti da se u osnovi ovakvog ponašanja nalazi složen set faktora: **bazični motivacioni, kontekstualni i lični (dispozicioni)** (Dendir & Maxwell, 2020). S druge strane, pedagoški pristupi u okviru kojih se vrednuje autonomija učenika, proces ovladavanja znanjima i veštinama, više nego ocena, kao krajnji rezultat tog procesa, u kojima je naglasak na formativnoj, a ne na sumativnoj funkciji ocenjivanja, obeshrabruju akademsko varanje (Peled, Eshet, Barczyk, & Grinautski, 2019; Pulfrey, Vansteenkiste, & Michou, 2019).

Kod sve tri ciljne grupe prisutni su **negativni stavovi prema onlajn nastavi**, zasnovani na iskustvima tokom pandemije koronavirusa. Intervjuisani učenici, roditelji i nastavnici „jedva čekaju” da se vrate na model nastave pre pandemije, jer smatraju da je „živa reč” nastavnika nezamenljiva. Iako su svesni prednosti onlajn nastave kada se ona realizuje u vanrednim okolnostima (jedini način da se prebrodi kriza), teško im je da izdvoje dobre strane ovog načina rada u „normalnim okolnostima”.

Slični nalazi dobijeni su i u stranim istraživanjima. Kineski roditelji generalno imaju negativna uverenja i stavove prema onlajn učenju i preferiraju tradicionalno okruženje za učenje, utoliko češće što su deca mlađeg uzrasta (Dong, Caob, & Lia, 2020). Kao razloge navode: odsustvo samoregulacije tokom procesa učenja, nezainteresovanost, pasivnost i nefokusiranost učenika, nedostatak fizičke aktivnosti, prekomerno korišćenje ekrana i zavisnost, nedostatak vremena i stručnog znanja za podršku deci u učenju itd.

Za roditelje dece uzrasta 6-12 godina, iz deset evropskih zemalja, uključene u kvalitativno istraživanje (Kids' Digital lives during COVID-19 Times – KiDiCoTi) realizovano tokom pandemije, uloga „nastavnika” bila je veoma izazovna, kako zbog vremena koje su svakodnevno provodili u radu sa decom (u proseku 2-3 sata), tako i zbog neposedovanja potrebnih veština za podršku deci u učenju (Cachia, Velicu, Chaudron, Di Gioia, & Vuorikari, 2021). Od roditelja se očekivalo da budu motivatori i facilitatori procesa učenja.

Sa prelaskom na školovanje na daljinu, došlo je do značajnog povećanja posla za roditelje dece sa posebnim obrazovnim potrebama u pet evropskih zemalja (Belgija, Estonija, Grčka, Italija, Poljska), jer je njihovo posredovanje u procesu učenja bilo od suštinskog značaja za podršku deci, pa samim tim i do produbljanja kritičkih stavova prema ovom vidu obrazovanja (Carretero Gomez et al., 2021).

Izazovi psihosocijalne prirode

Realizovanje nastavnog procesa u vanrednim okolnostima prouzrokovanim zdravstvenom krizom nezapamćenih razmera, sa neizvesnim trajanjem, rizikom od obolevanja i ishodom, kao i iznenadan, neplaniran i nepripremljen prelazak na novi način rada, suočava (sve) učesnike vaspitno-obrazovnog procesa sa izazovima psihosocijalne prirode, što može da rezultira negativnim posledicama po psihosocijalno funkcionisanje, mentalno zdravlje i dobrobit.

Iz perspektive nastavnika, nabrojanom se mogu dodati: povećan obim posla, stalna dostupnost (24/7) u digitalnom okruženju, konstantna „zatrpanost” novim informacijama i prilagođavanje načina rada epidemiološkoj situaciji (postojanje više modela nastave), previše administrativnih poslova, zahtevi za dodatnim obučavanjem i sticanjem novih kompetencija u kratkom vremenskom periodu, rad od kuće i neodgovarajući uslovi za rad (nedovoljno fizičkog prostora, digitalnih uređaja, problemi sa internet vezom, usklađivanje sa drugim članovima porodice), specifični profesionalni izazovi – nemogućnost da se ostvari komunikacija i odnos sa učenicima iz osetljivih socijalnih grupa i njihovim roditeljima/ drugim zakonskim zastupnicima dece, odsustvo uvida u napredovanje učenika, povećana potreba za pružanjem dodatne podrške učenicima i roditeljima, izmenjena dinamika porodičnog funkcionisanja, stres kao posledica realizovanja nastave u digitalnom okruženju (onlajn nastava kao vrsta javnog nastupa), „poljuljan” profesionalni integritet i dostojanstvo usled nemogućnosti rešavanja pitanja akademskog nepoštenja učenika tokom ocenjivanja u onlajn okruženju i pitanja u vezi sa realnim kriterijumima ocenjivanja, dodatni finansijski rashodi (npr. kupovina novog uređaja za potrebe obavljanja posla) itd.

Iz perspektive učenika, mogu se dodati: nemotivisanost za učenje, stres tokom ocenjivanja u onlajn okruženju, nedostatak dnevne rutine, povećani zahtevi od strane nastavnika, problemi sa regulacijom sopstvenog procesa učenja, nedostatak socijalnih kontakata uživo, otežano razumevanje gradiva kada se nastava realizuje onlajn ili prema kombinovanom modelu, izloženost rizicima i digitalnom nasilju, prekomerno vreme ispred ekrana i posledice po zdravlje, nedostatak fizičke aktivnosti, odsustvo odgovarajuće podrške u učenju, briga usled gubitka/zaostajanja u učenju i posledica po nastavak školovanja, nepripremljenost za polaganje prijemnog ispita itd.

Iz perspektive roditelja, mogu se dodati: potreba dece za dodatnom podrškom u procesu učenju, nužnost reorganizovanja dinamike porodičnog funkcionisanja u novonastalim okolnostima (pohađanje nastave i rad od kuće), neposedovanje odgovarajućih digitalnih kompetencija i stručnih znanja za pružanje podrške deci u učenju (pogotovu kada je reč o osetljivim socijalnim grupama i deci sa teškoćama u učenju i razvoju), kao i pružanju psihološke podrške deci, prekomerno vreme ispred ekrana, povećan rizik od zaražavanja virusom (npr. zdravstveni radnici, nastavnici u vreme kombinovane nastave), značajno povećan obim posla, finansijski izazovi, nedostatak odgovarajućih digitalnih uređaja i pristupa internetu, nedostatak prostora za rad u kućnim uslovima itd.

Izazovi psihosocijalne prirode učenika iz osetljivih socijalnih grupa (njihovih roditelja i nastavnika), opisani u jednom od prethodnih poglavlja ove publikacije, daleko su izraženiji i delikatniji. Novije studije pružaju dokaze da je pandemija pogoršala simptome samih poremećaja i sa njima povezanih komorbiditeta (Masi et al., 2021), kao što su problemi u ponašanju kod dece sa ADHD-om i smanjeno prosocijalno ponašanje kod učenika sa poremećajima iz autističnog spektra (Nonweiler, Rattray, Baulcomb, Happé, & Absoud, 2020). Takođe je izražena zabrinutost da onlajn nastava i platforme za video-konferencije nisu prikladne za decu sa poremećajima pažnje i percepcije (Aishworiya & Kang, 2020).

Prema dominantnoj socio-konstruktivističkoj paradigmi, učenje je socijalni proces, odnosno proces ko-konstrukcije znanja u interakciji sa drugima (Vygotsky, 1978), i samim tim, ne može se posmatrati nezavisno od porodičnog, školskog i šireg, društvenog konteksta. Socijalna interakcija ima značajnu ulogu, ne samo u kognitivnom, već i u socio-emocionalnom razvoju učenika. U okviru Bronfenbrennerove (1997) Ekološke teorije ljudskog razvoja govori se o više sistema sa kojima pojedinac interaguje – mikrosistem, mezosistem, egzosistem i makro sistem, čime se ukazuje na značaj razvoja u kontekstu.

U vanrednim ili otežanim uslovima za učenje (u formalnom i neformalnom kontekstu), psihosocijalna podrška iz okruženja neophodna je svima (učenicima, nastavnicima i roditeljima). Ovo potvrđuju i nalazi stranih istraživanja. Roditelji i deca (uzrasta od 10 do 18 godina) iz 11 evropskih zemalja zabrinuti su zbog negativnih posledica pandemije na obrazovanje. Roditelji očekuju više vođenja i podrške od strane obrazovnog sistema. Deca brinu zbog prevelikog opterećenja, nemogućnosti da uhvate korak sa školskim obavezama, lošijih ocena (Vuorikari, Velicu, Chaudron, Cachia, & Di Gioia, 2020).

Nalazi empirijskih istraživanja ukazuju na značaj interakcije učenika i nastavnika tokom i izvan nastavnog procesa za uspeh u učenju (Guzzardo et al., 2020), kao i na važnost holističkog pristupa učeniku, uz uvažavanje celokupne ličnosti i različitih potreba (a ne samo kognitivnih).

Prema teorijskom okviru etike brige, preuzetom iz filozofije morala (Noddings, 2012), odnos između nastavnika i učenika (čak i na višim nivoima obrazovanja) predstavlja složen i specifičan odnos, jedan od najličnijih odnosa. Iz okvira etike brige proizilazi da je nastavnik neko ko je zaokupljen brigom o učenicima, motivisan njihovim potrebama i empatičan,

posvećen uspehu odnosa kao i svakog pojedinca u njemu, svestan da oni o kojima brine imaju najbolje namere i da ih treba posmatrati u pozitivnom svetlu (Hawk, 2017). Briga o učeniku je stalan, relacioni proces, konkretan (stvarno ponašanje i osećanja nastavnika prema učeniku) čiji kvalitet zavisi od obe strane u odnosu.

U vanrednim okolnostima, kapacitet nastavnika za brigu ili podršku učenicima znatno je umanjen, što povećava rizik od negativnih posledica suočavanja sa izazovima psihosocijalne prirode.

Učenje u onlajn okruženju karakterišu izazovi socijalne prirode. Neki naučnici su zabrinuti zbog glavnih problema onlajn učenja, kao što su socijalna izolacija, nedostatak interakcije i učešća, kašnjenje ili odsustvo povratne informacije (Khurana, 2016).

Organizacioni izazovi

Među navedenim izazovima, za uspešno realizovanje onlajn nastave, itekako je važno uspešno prevazilaženje izazova organizacione prirode. Kao što je opisano ranije u tekstu, odsustvo sinhronizacije i neusklađenost načina rada nastavnika u okviru iste škole, rasporeda i načina ocenjivanja, neuvremenjene povratne informacije, nepravovremeno informisanje, predstavljala su veliki izazov za učenike tokom onlajn nastave u vanrednim okolnostima.

Za uspešno integrisanje digitalnih tehnologija u svakodnevnu nastavnu praksu, pored odgovarajućih kompetencija, neophodno je obezbediti sistemsku tehničku podršku nastavnicima i učenicima. Međutim, u manje od polovine škola uključenih u PISA 2018 istraživanje, direktori smatraju da škola ima dovoljno kvalifikovano tehničko osoblje koje može da pruži ovu vrstu podrške (Videnović i Čaprić, 2020).

Povećan obim posla jedan je od najvažnijih izazova sa kojim se susreću nastavnici uključeni u naše istraživanje, a opažen je i od strane učenika i roditelja. Povećano radno opterećenje nakon prelaska na nastavu na daljinu predstavlja drugi ključni problem nastavnika (prvi je dostupnost tehnologije i resursa učenicima), o kome u vreme pandemije izveštava više od 20 000 (45%) zaposlenih u školama u Srbiji (Zavod za unapređivanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, 2021).

PREPORUKE ZA BUDUĆU PRAKSU

Na osnovu nalaza sprovedenog istraživanja, formulisane su praktične implikacije, odnosno preporuke za organizovanje nastave u digitalnom okruženju, kao i nastave u učionici, uz korišćenje digitalnih alata. Veoma je važno imati na umu da se onlajn i kombinovana nastava u vanrednim okolnostima, kao što je pandemija koronavirusa, ne može izjednačiti sa unapred planiranom, dobro pripremljenom, osmišljenom i organizovanom onlajn nastavom. I pored toga, bogata iskustva stečena u praksi u vanrednim okolnostima mogu se upotrebiti za planiranje i unapređivanje nastavnog procesa, ne samo u digitalnom, već i u tradicionalnom okruženju za učenje.

Dodatna dobit od ovog istraživanja ogleda se u mogućnosti integrisanja autentičnih, kvalitativnih podataka dobijenih od različitih ciljnih grupa koje su bile uključene u istraživanje, a posebno, u mogućnosti da se „čuje glas dece/učenika”. Mada se dobijeni nalazi, zbog prirode istraživanja/uzorka, ne mogu generalizovati na populaciju učenika, nastavnika i roditelja u Srbiji, oni obuhvataju širok dijapazon tema, koje doprinose rasvetljavaju novih i kompleksnih problema u vezi sa nastavom u vanrednim okolnostima.

Kako unaprediti organizaciju i kvalitet nastave?

- Pedagoški najefikasniji način organizovanja nastavnog procesa u osnovnim i srednjim školama, na osnovu iskustva intervjuisanih nastavnika, roditelja i učenika jeste **neposredan vaspitno-obrazovni rad sa učenicima, uz korišćenje digitalnih alata** u različitim fazama i aspektima procesa učenja/nastave (npr. korišćenje multimedijalnih sadržaja tokom nastave, korišćenje digitalnih obrazovnih resursa tokom pripreme za čas ili utvrđivanja gradiva, formativno ocenjivanje korišćenjem digitalnih alata itd);
- Glavna prednost kombinovane ili hibridne nastave u odnosu na onlajn nastavu/nastavu na daljinu jeste to što učenici imaju **neposredan kontakt i interakciju „licem-u-lice” sa nastavnicima i vršnjacima;**

- Podela odeljenja u grupe i istovremeni rad sa obe grupe učenika (sa jednom u učionici a sa drugom onlajn), pokazao se kao **veoma zahtevan i izazovan**, čak i ukoliko je škola infrastrukturno dobro opremljena i kada nastavnici poseduju odgovarajuće digitalne veštine;
- Tokom kombinovanja neposrednog vaspitno-obrazovnog rada u školi i nastave na daljinu (ukoliko su učenici podeljeni u grupe), preporučuje se **smena grupa na sedmičnom**, a ne na dnevnom nivou, zbog toga što česte promene zahtevaju kontinuirano prilagođavanje učenika;
- Nastava na daljinu, kao i kombinovana nastava, izazovna je u radu sa učenicima osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta zbog **specifičnosti i razvojnih potreba dece i mladih ovog uzrasta**; tokom nastave u vanrednim okolnostima, potvrđeno je da škola, kao vaspitno-obrazovna ustanova, osim obrazovne funkcije (podsticanje kognitivnog razvoja), koja je dominantna, predstavlja važan **agens socio-emocionalnog razvoja dece**;
- Nastava u onlajn okruženju ima svoje specifičnosti u odnosu na nastavu u učionici, i iziskuje **drugačiji pristup i način organizacije**, iz čega proizilazi da model nastave u učionici nije moguće jednostavno „preslikati” na digitalno okruženje;
- Uspešno realizovanje onlajn nastave iziskuje **prilagođavanje na različitim nivoima obrazovnog sistema**, uključujući sve aktere u obrazovnom procesu;
- Ukoliko se nastava realizuje onlajn, putem platformi za video-konferencije, u realnom vremenu, po mišljenju nastavnika, **optimalno vreme trajanja časa ne bi trebalo da bude duže od 30 minuta**, jer je učenicima (ali i nastavnicima) naporno da u kontinuitetu budu uključeni u šest ili sedam onlajn školskih časova;
- S druge strane, ukoliko onlajn čas traje 30 minuta ili kraće, **teško je realizovati postavljene ciljeve** (koji su definisani u okviru tradicionalne nastave), pogotovu ukoliko se nastava realizuje sa većim brojem učenika (celim odeljenjem);
- Prilikom planiranja i organizovanja onlajn nastave, veoma je važno optimizovati **radno opterećenje i ukupno vreme** koje deca i nastavnici provode ispred ekrana digitalnih uređaja;
- Nastava u onlajn okruženju iziskuje redefinisavanje više aspekata nastavnog procesa, pa je neophodno **optimizovati i količinu nastavnog sadržaja** i prioritetizovati oshode učenja – veoma je važno jasno razlučiti šta je neophodno, šta važno a šta poželjno da

učenici razviju tokom onlajn nastave, kao i **raspored nastave, dinamiku ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika**;

- Iz perspektive učenika, roditelja, ali i samih nastavnika, veoma je važno da **svi nastavnici u školi koriste istu platformu ili sistem za upravljanje učenjem i alat za video-konferencije** (kada se nastava realizuje onlajn), što je i bila preporuka MPNTR, ali nije u potpunosti sprovedena u praksi;
- S obzirom na to da se radno opterećenje nastavnika tokom nastave na daljinu značajno povećalo, što dugoročno gledano nije održivo, neophodno je **optimizovati ga**;
- Kombinovana nastava može da bude **zahtevnija i izazovnija za nastavnike i učenike** nego nastava na daljinu, odnosno onlajn nastava;
- Nastava emitovana posredstvom kanala Javnog medijskog servisa ili TV-nastava, ma koliko da je kvalitetna, **ne može da bude zamena za nastavu u učionici, niti za onlajn nastavu**, jer je u suprotnosti za bazičnim teorijskim principima (aktivnog) učenja (jednosmerna „interakcija”, transmisija znanja, odsustvo povratne informacije, pasiviziranje učenika, odsustvo individualizacije itd.);
- Neophodno je da TV časovi budu **usklađeni sa programom nastave i učenja** i prilagođeni propisanim ishodima i standardima nastave i učenja;
- Ukoliko su kvalitetni, TV časovi mogu da budu **korisna dopuna redovnom nastavnom procesu**, a pogotovu tokom utvrđivanja gradiva;
- TV nastava, kao jedini oblik nastave, može da bude korisna kao privremeno rešenje u vanrednim okolnostima, za one učenike koji **nisu u mogućnosti da pohađaju nastavu ni na jedan drugi način** (npr. deca koja ne poseduju digitalne uređaje i internet); kada je unapred planirana, onlajn nastava podrazumeva da apsolutno svako dete ima mogućnost da je pohađa, odnosno da je prevaziđen digitalni jaz između učenika različitog SES-a;
- Uspešna **saradnja predmetnih nastavnika unutar kolektiva**, razmena ideja i resursa i međusobna podrška itekako doprinose unapređenju kvaliteta nastavnog procesa;
- Onlajn nastava u vanrednim okolnostima, po mišljenju sve tri ciljne grupe, manje je kvalitetna nego nastava u učionici, međutim, od presudnog značaja za osiguranje kvaliteta onlajn nastave **jeste dobra priprema na sistemskom nivou** (što uključuje brojne faktore), ali i **dobra priprema za čas od strane nastavnika** koji realizuje nastavni proces;

Tokom nastave na daljinu u vanrednim okolnostima, kao što je aktuelna pandemija koronavirusa, učenicima su neophodni **različiti oblici podrške**, kako od strane roditelja, odnosno članova porodice, tako i od strane nastavnika i psihološko-pedagoške službe. Zapravo, uspešna realizacija nastave na daljinu podrazumeva pružanje odgovarajuće podrške, ne samo učenicima, već i nastavnicima i roditeljima, kao ključnim akterima vaspitno-obrazovnog procesa.

Tehnička podrška

- Osnovni preduslov za realizovanje nastave u digitalnom okruženju jeste da vaspitno-obrazovna ustanova, nastavnici i učenici budu **tehnički opremljeni**, odnosno da poseduju **odgovarajuće digitalne uređaje** (desktop računar ili laptop), programe, platforme za učenje, internet odgovarajućeg protoka, stabilnu internet vezu itd.
- Iako većina učenika, pogotovu srednjoškolskog uzrasta, poseduje „pametne mobilne telefone”, odnosno „uređaje sa ekranom osetljivim na dodir”, za aktivno uključivanje u nastavni proces i većinu školskih zadataka (osim za gledanje i slušanje predavanja), potrebno je da svaki učenik poseduje **digitalni uređaj sa fizičkom tastaturom** (a ne tastaturom na ekranu) **i mišem** (npr. učenici imaju probleme kada onlajn testove rade na mobilnom telefonu, neki tipovi zadataka im se ne prikazuju na odgovarajući način, zatim, u okviru nekih predmeta, kao što je npr. programiranje, od učenika se očekuje da podele svoj ekran tokom rada, što nije moguće ukoliko koriste mobilni telefon itd.);
- Veoma je važno da digitalni uređaji budu **funkcionalni**, odnosno da podržavaju programe koji se koriste u nastavi (npr. neki učenici nisu mogli da instaliraju na svoj uređaj odgovarajući program zbog slabe konfiguracije ili nisu imali kameru);
- Kao dobra praksa nekih škola tokom nastave na daljinu pokazalo se **pozajmljivanje digitalnih uređaja nastavnicima i učenicima** koji ih ne poseduju;
- Kada se govori o tehničkoj podršci, trebalo bi imati na umu da je ona potrebna **ne samo nastavnicima, već i učenicima**, jer, uprkos široko prisutnom shvatanju, ne poseduju svi učenici odgovarajuće digitalne veštine;

- U idealnom slučaju, za uspešno realizovanje onlajn nastave, preporuka je da svaka škola ima 24/7 tehničku podršku za učenike i nastavnike;

Pedagoška podrška

- Tehnički preduslovi jesu nužni, ali **nisu dovoljni** za uspešnu realizaciju onlajn nastave, pogotovu ako se ima u vidu da neki nastavnici koji su posedovali ili dobili od škole digitalne uređaje (laptop računare), ipak nisu realizovali onlajn nastavu u realnom vremenu, već su delili materijale sa učenicima i komunicirali putem imejla i/ili servisa za čet;
- Za smislenu i efikasnu upotrebu digitalne tehnologije u nastavi, osim opštih digitalnih kompetencija koje bi trebalo da poseduje svaki građanin, neophodne su **digitalne kompetencije specifične za profesiju nastavnika**, koje osim tehničkih, uključuju i **pedagoška i predmetna znanja**, kao i pozitivne stavove i uverenja nastavnika prema onlajn nastavi;
- Nastavnicima je neophodno obezbediti **kontinuiranu obuku** za korišćenje digitalnih alata u nastavi (nekim nastavnicima, koji nisu imali prethodnog iskustva, nisu bile dovoljne obuke koje je škola organizovala nakon prelaska na nastavu na daljinu), kao i kontinuiranu **pedagošku i tehničku podršku** u korišćenju digitalnih alata u nastavi;
- Dobro poznavanje digitalnih alata i platformi za učenje od strane nastavnika nije samo po sebi cilj, kao ni opskrbljenost učenika digitalnim resursima; dešavalo se da nastavnici sa naprednim digitalnim veštinama **ne uspeju da motivišu i angažuju učenike na pravi način**, zato je najvažnije, po mišljenju nastavnika, pronaći način da se **svi učenici uključe u nastavni proces**, podstaći kod učenika želju da **samostalno uče i istražuju u digitalnom okruženju, kreiraju digitalne sadržaje** i koriste različite potencijale digitalne tehnologije za učenje;
- Osim odgovarajućih digitalnih uređaja, nastavnicima su neophodni i **kvalitetni digitalni resursi za pojedine predmete** koji su usklađeni sa **ishodima nastave i učenja i prirodom nastavnog sadržaja**;
- Izrada kvalitetnih digitalnih resursa za potrebe nastave trebalo bi da bude oblik **institucionalne podrške**, nerealno je očekivati od nastavnika da samostalno izrađuju pedagoški oblikovane i razrađene digitalne resurse;

- Onlajn nastava pruža mogućnosti za veću i kvalitetniju upotrebu **digitalnih udžbenika** koji u tradicionalnoj nastavi nisu našli svoju pravu primenu;
- Neophodno je u okviru svih nastavnih predmeta raditi na razvoju **digitalnih kompetencija učenika**, sa posebnim naglaskom na veštinama kolaboracije u onlajn okruženju, kreiranja sadržaja u digitalnom formatu, rešavanja problema i bezbednog korišćenja digitalne tehnologije;
- Koristiti potencijale onlajn nastave za razvijanje **složenijih međupredmetnih kompetencija učenika** koje nije jednostavno razvijati tokom nastave u učionici;
- Koristiti mogućnosti digitalne tehnologije za realizaciju **projektne nastave** koja je obavezan deo programa nastave i učenja na svim nivoima obaveznog obrazovanja, a koja sama po sebi podrazumeva korišćenje digitalnih alata;
- Tradicionalna **predavačka ili receptivna nastava demotiviše učenike** za učenje i praćenje nastave u tradicionalnom, ali još više u onlajn okruženju za učenje;
- Zbog odsustva neposredne komunikacije i kontakta očima, tokom onlajn nastave deca brže gube fokus i teže im je da tokom dužeg vremena budu koncentrisana i usredsređena, pa je neophodno **osmisliti nastavne aktivnosti koje će, u što većoj meri, decu održati zainteresovanom i budnom**;
- U onlajn okruženju, uloga nastavnika **sve je manje predavačka**, a sve više **organizaciona, mentorska**;
- Za realizovanje nastave u digitalnom okruženju, nastavnicima su neophodne veštine **dizajniranja i kreiranja nastavnih sadržaja**, a ne samo njihovog „isporučivanja” učenicima;
- Nastava u onlajn okruženju trebalo bi da bude osmišljena tako da se, što je moguće više, **minimizuju efekti distrakcija** koje su sastavni deo onlajn okruženja, što znači da bi trebalo osmisliti nastavni proces tako da **svaki učenik bude fokusiran na zadatak, aktivan i mentalno angažovan**;
- Nastava u digitalnom okruženju omogućava **individualizaciju nastavnog procesa**, kao i **procesu ocenjivanja**, što je važno za sve učenike, a pogotovu za učenike sa teškoćama u razvoju/učenju;

- Učenici (pogotovu mlađeg uzrasta) trebalo bi da koriste onlajn nastavu ukoliko žele da **prošire i prodube svoja znanja**, a nikako da im se ista nameće kao obavezna i jedini način rada;
- Gradivo koje je neophodno da usvoje svi učenici tokom školovanja, trebalo bi da se obrađuje **u okvirima redovne nastave**, zajedno sa nastavnikom (ne može se prepustiti učenicima da ga samostalno usvoje);
- S obzirom na to da se nastava u učionici često samo „preslikava” na digitalno okruženje, neophodno je kontinuirano unapređivati **opšte pedagoške kompetencije nastavnika** (osmišljavanje i dizajnirane aktivne nastave, izrada kvalitetnog scenarija za čas, motivisanje učenika tokom nastavnog procesa, unapređivanje kvaliteta ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika itd.);
- Planiranje nastave neophodno je prilagoditi uslovima rada u vanrednim okolnostima: **redukovati programe nastave i učenja, nastavne sadržaje, redefinisati ishode učenja** kako bi mogli biti ostvareni itd;
- Dodatna obrazovna podrška može biti potrebna **svim učenicima**, a ne samo onima koji imaju teškoće u učenju, uključujući i učenike sa visokim školskim postignućem, koji takođe mogu da iskuse poteškoće tokom prilagođavanja na novo obrazovno okruženje;
- Tokom nastave na daljinu, dodatna obrazovna podrška **od strane roditelja**, od presudne je važnosti **za učenike iz osetljivih socijalnih grupa**, učenike sa različitim (višestrukim) teškoćama, koji pohađaju specijalne škole;

Psihološka podrška

- Osim obrazovne podrške, u smislu lakšeg i bržeg savladavanja nastavnog gradiva, nekim učenicima potrebna je i **psihološka podrška**, pogotovu tokom pandemije (npr. učenicima čiji su roditelji radili u „kovid zoni”, učenicima čiji su članovi porodice ili oni sami oboleli od koronavirusa itd.);
- Iako današnja deca počinju da koriste digitalne uređaje i internet u sve mlađem uzrastu, trebalo bi imati u vidu da je nekoj deci teško da se adaptiraju na onlajn okruženje za učenje (ne samo u vanrednim, već i u regularnim okolnostima);
- Psihološka podrška obično je potrebna: **stidljivim učenicima, anksioznim, onima koji nisu dovoljno prodorni ili imaju strah od javnog nastupa, učenicima koji**

(pretereno) brinu zbog školskog postignuća i ocenjivanja, učenicima koji su imali negativna iskustva na internetu tokom onlajn nastave itd.

- Važno je obezbediti psihološku podršku deci koja se suočavaju **sa bilo kojom vrstom izazova ili teškoća tokom procesa onlajn nastave** (npr. problemi u savladavanju gradiva, problemi sa motivacijom za učenje, organizacijom itd.);
- Dodatnu pažnju trebalo bi obratiti na porodice, odnosno učenike čiji **roditelji nisu u stanju da im budu izvor podrške** tokom onlajn nastave, iz različitih razloga (npr. ne poseduju odgovarajuće kompetencije, uključujući i digitalne, preokupirani su drugim obavezama, imaju probleme sa mentalnim zdravljem itd.);
- Roditeljima bi trebalo omogućiti **da komuniciraju sa nastavnicima** iz pojedinih predmeta, što nije uvek slučaj, a ne samo sa razrednim starešinom, pogotovu ako učenik ima problem u savladavanju gradiva iz određenog predmeta;
- Nastavnicima je takođe veoma važno da tokom nastave na daljinu imaju **kontinuirane povratne informacije od strane roditelja/drugih zakonskih zastupnika dece** o aktivnostima i napredovanju učenika, pogotovu kada je reč o deci sa teškoćama u učenju/razvoju;
- Deci sa teškoćama, prema iskustvima nastavnika razredne nastave u specijalnim školama, veoma je važan **kontakt uživo i neposredna interakcija sa vršnjacima**, čak i ukoliko nisu u mogućnosti da u njoj aktivno učestvuju (npr. kod nekih vrsta teškoća koje uključuju probleme u verbalnoj komunikaciji);
- Za decu sa teškoćama u razvoju/učenju, koja pohađaju specijalne škole, veoma su važni **individualni tretmani i personalizovan pristup**, koji im mogu omogućiti samo stručna ili za to obučena lica, a za šta je obično neophodan direktan kontakt uživo;
- Roditelji, po pravilu, ne poseduju stručna znanja za pružanje stručne obrazovne podrške deci sa ozbiljnijim teškoćama i zato je neophodno da im se pruži **odgovarajuća dodatna podrška** u situacijama **kada su glavni nosioci obrazovnog procesa ili posrednici između nastavnika i dece** (što je bio čest slučaj tokom pandemije);

Socijalna podrška

- Veoma je važno da nastavnik uspostavi **kvalitetan kontakt sa svakim učenikom** i da tokom nastave u vanrednim okolnostima ostvaruje **kontinuiranu komunikaciju sa roditeljima**, odnosno porodicom učenika (pogotovu iz socijalno osetljivih grupa);
- Uprkos činjenici da su današnjoj deci digitalni alati „produžena ruka”, oni **ne mogu da zamene interakciju (sa vršnjacima i nastavnicima) uživo, licem-u-lice**;
- **Uključivanje kamere** na digitalnim uređajima tokom onlajn nastave olakšava socijalnu i emocionalnu razmenu, kao i komunikaciju između učenika, učenika i nastavnika;
- Tokom onlajn nastave trebalo bi podržati korišćenje tzv. **socijalne tehnologije** (web 2.0) koja podstiče socijalnu interakciju: digitalni alati za saradnju i zajednički rad na deljenim dokumentima, forumi integrisani u sisteme za upravljanje učenjem, veb-sajtovi za društveno umrežavanje, alati za vršnjačko ocenjivanje itd.;
- Nastava u onlajn okruženju pruža mogućnosti za rad u grupi, timski rad, ali je veoma važno da se **zahtevi nastavnika prilagode ovom načinu rada**, jer nastavnici uglavnom zadaju učenicima individualne zadatke, pogotovu prilikom sumativnog ocenjivanja;

Podrška sveukupnom zdravlju i dobrobiti učenika

- Kontinuirano organizovati **edukativne aktivnosti za učenike i roditelje** u vezi sa pravilnim korišćenjem ekrana i zdravstvenim posledicama prekomernog korišćenja digitalnih uređaja;
- Podučavati učenike i roditelje konkretnim **strategijama upravljanja vremenom ispred ekrana** i izradi **individualnog plana korišćenja digitalnih uređaja**;
- Podučavati učenike strategijama ponašanja u slučaju **izloženosti negativnim iskustvima na internetu**, upućivati ih na konkretne izvore podrške;
- U nastavni proces inkorporirati **preventivne, mentalno higijenske aktivnosti** (npr. radionice za roditelje i učenike);
- U nastavni proces inkorporirati **fizičke aktivnosti** kao balans sedentarnom ponašanju;

Organizациона i praktična podrška

- S obzirom na to da priprema onlajn nastave iziskuje znatno više vremena nego priprema nastave u učionici (bez korišćenja digitalnih alata), pogotovu ako nastavnici nemaju prethodnog iskustva, bilo bi veoma korisno ako bi nastavnici imali na raspolaganju zbirku **kvalitetnih scenarija za onlajn časove**, prilagođenih programu nastave i učenja iz pojedinih predmeta;
- Nastavnicima bi trebalo učiniti dostupnom listu (besplatnih) **digitalnih alata za različite namene**, odnosno ciljeve tokom nastavnog procesa (npr. za ocenjivanje, grupni rad, mini ankete itd.);
- Korišćenje različitih digitalnih alata za **automatsko ocenjivanje odgovora učenika i slanje povratne informacije učenicima** štedi vreme nastavniku i sam proces ocenjivanja čini efikasnijim;
- Iako je jedna od prednosti onlajn nastave upravo to što može da se odvija u bilo koje vreme i sa bilo kog mesta, pod uslovom da postoje tehničke mogućnosti, to **ne znači da bi nastavnik trebalo da bude dostupan učenicima 24 sata dnevno**, jer su iskustva pokazala da je na duge staze to neodrživo, a na neki način i kontraproduktivno, kako za nastavnike, tako i za same učenike;

Kako unaprediti proces ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika?

- Za učenike je izuzetno važno da **nastavnici budu međusobno usaglašeni u pogledu vrste i količine zahteva**, kako se ne bi dešavalo da tokom određenih perioda (npr. pred tromesečje, kraj polugodišta ili školske godine) učenici budu „zatrpani” brojnim zahtevima i zadacima koje nisu u stanju da ispune, što je izvor frustracije, ne samo za decu, već i za njihove roditelje i kada se nastava odvija u učionici, a ne samo onlajn;
- Preporuka nastavnika jeste da se napravi **mesečni ili nedeljni planer**, dostupan svima, kako bi se obezbedila ravnomerna opterećenost učenika školskim zahtevima;
- Digitalno okruženje olakšava **individualizaciju i u pogledu količine i vrste zahteva** koji se postavljaju pred pojedine učenike, odnosno prilagođavanje individualnim potrebama i mogućnostima;

- Neophodno je osnažiti nastavnike za **formativno ocenjivanje u digitalnom okruženju**, jer nastavnici, sudeći na osnovu nalaza ovog istraživanja, nedovoljno koriste potencijale digitalnih alata za praćenje napredovanja i pružanje podrške učenicima u procesu učenja;
- Stavljanje u fokus formativnog ocenjivanja podrazumeva **redefinisane dosadašnjeg zakonskog okvira (Pravilnika o ocenjivanju)**, kao i samog procesa i funkcija ocenjivanja obrazovnih postignuća učenika;
- Više pažnje posvetiti **samoocenjivanju i vršnjačkom ocenjivanju** u sklopu formativnog procenjivanja učeničkih postignuća u digitalnom okruženju;
- Obezbediti **stručnu podršku nastavnicima** kako bi oni mogli da budu podrška učenicima u zajedničkom procesu razvijanja i podržavanja kulture **kritičkog samoocenjivanja**, pogotovu ukoliko se ono tek uvodi u nastavnu praksu (što je slučaj u našem sistemu obrazovanja);
- Sistematski osnaživati učenike za **samoocenjivanje i vršnjačko ocenjivanje**, razvijati **refleksivnost, odgovornost, samostalnost**, sistematski raditi na osvešćivanju značaja stečenog znanja i veština (u odnosu na ocene), ne samo kod učenika, već i kod roditelja (s obzirom na to da neki od njih podržavaju, a neki su i saučesnici u varanju nastavnika od strane učenika);
- **Uvremenjena i individualizovana povratna informacija** predstavlja važan oblik podrške učenicima tokom procesa učenja;
- Veoma je važno, tokom čitavog obrazovnog procesa, u različitim kontekstima i kada je god moguće, ukazivati na značaj **akademske čestitosti**, ali i (zajednički) sa učenicima, **kroz participativni proces**, definisati jasna i konkretna pravila, kao i posledice u slučaju njihovog nepoštovanja;
- Jedan od prioriteta sistema obrazovanja jeste **uspostavljanje odnosa uzajamnog poverenja**, ne samo između učenika i nastavnika, već između svih aktera obrazovnog procesa;
- Neophodno je donošenje **zakonske regulative za utvrđivanje i sankcionisanje prepisivanja i drugih oblika akademskog nepoštenja** od strane učenika;
- **Kontinuirano unapređivati nastavničke veštine formativnog ocenjivanja učenika** u digitalnom okruženju (npr. kroz kontinuirane programe stručnog usavršavanja nastavnika);

- Omogućiti da nastavnicima budu **besplatno dostupni** različiti alati i resursi za formativno ocenjivanje, koji su **prilagođeni potrebama pojedinih predmeta i učenika**;
- Obučiti nastavnike za korišćenje mogućnosti koje pruža **analitika učenja** dostupna u okviru sistema za upravljanje učenjem u digitalnom okruženju;

Kako podržati samoregulaciju i motivaciju učenika za učenje?

- Dobra organizacija nastavnog procesa, koja podrazumeva kontinuirano praćenje i vrednovanje učeničkih postignuća od strane nastavnika, omogućava sticanje niza važnih veština i strategija učenika neophodnih za organizaciju vlastitog procesa učenja: **metakognitivnih strategija, veština samoregulisanoog učenja** itd.
- Za učenike svih uzrasta veoma je važno da njihov radni dan bude dobro organizovan i strukturiran, da se onlajn nastava odvija redovno, prema **unapred utvrđenom rasporedu**;
- Bez obzira u kom se okruženju nastava odvija (digitalnom ili tradicionalnoj učionici), učenicima su neophodni **plan rada, dnevna rutina, jasna i dosledna pravila, unapred isplanirane obaveze i definisani rokovi**;
- Ukoliko se nastava odvija onlajn, veoma je važno da učenici imaju **kontinuitet u radu i razvijene radne navike** (npr. mesta i vremena za učenje), važnije nego kada se nastava odvija u učionici;
- Preduslovi za uspešnu onlajn nastavu jesu **proaktivnost, samostalnost, samodisciplina i dobra organizacija učenika**;
- Nastava u 21. veku iziskuje **inovativne nastavne metode** koje podrazumevaju korišćenje interneta kao najvažnijeg kulturnog oruđa i različitih digitalnih alata; knjiga i tabla ne mogu da budu jedini izvor znanja za decu koja od rođenja odrastaju okružena digitalnom tehnologijom;
- Onlajn nastava (kao i nastava u učionici) može se obogatiti podsticajnim zadacima i aktivnostima bliskim **interesovanjima učenika**, što ima motivišuću ulogu u procesu učenja;

- Interesovanje i motivacija učenika rastu sa **stepenom njihovog uključivanja** tokom onlajn nastave;
- Učenje u igrovnom kontekstu, korišćenje edukativnih igara, kvizova i drugih **zanimljivih aktivnosti** u digitalnom okruženju ima motivišuće dejstvo na učenike svih uzrasta.

POGLED UNAPRED: FORMALNO OBRAZOVANJE U SRBIJI NAKON PANDEMIJE KORONAVIRUSA

Obrazovna kriza, uslovljena globalnom pandemijom koronavirusa, po mišljenju stručnjaka, jedna je od najvećih, ako ne i najveća kriza u istoriji formalnog obrazovanja. Najveća pandemija u poslednjih 100 godina, pokrenula je brojna pitanja o njenim direktnim i indirektnim efektima na decu i mlade (Hargreaves, 2021), ali i o izazovima pred kojima se nalazi „postpandemijsko obrazovanje”. Sudeći na osnovu nalaza kvalitativnog istraživanja prikazanih u ovoj publikaciji, kao i nalaza drugih istraživanja sprovedenih tokom pandemije koronavirusa, kriza obrazovanja u Srbiji rezultirala je i krizom prava deteta, jer, pravo na obrazovanje predstavlja jedno od fundamentalnih prava deteta – omogućavajuće pravo sa direktnim uticajem na ostvarivanje svih drugih prava.

Svaka kriza (grč. *krisis* – prekretnica, odsudni trenutak), pa i kriza u obrazovanju, predstavlja, s jedne strane, stanje nestabilnosti sa mogućim nepredvidivim negativnim posledicama i, s druge strane, stanje koje ima potencijal za promenu i napredovanje, posle kojeg može doći do obrta nabolje. Na individualnom planu, kriza se definiše kao vremenski ograničen gubitak ravnoteže ličnosti, kome uvek prethodi promena u spoljašnjoj realnosti i koji iziskuje angažovanje dodatnih adaptivnih kapaciteta osobe. Navedeno određenje krize može se proširiti i na makro nivo, s tim što se za naš sistem obrazovanja, na osnovu obrazovnih postignuća naših učenika u međunarodnim i nacionalnim evaluativnim studijama, motivacije učenika za školsko učenje, zadovoljstva nastavnika poslom i ugledom profesije u društvu itd., može reći da se nalazi u stanju „hronične krize”, a da je aktuelna obrazovna kriza učinila vidljivijim sve slabe tačke i probleme u funkcionisanju obrazovnog sistema pre pandemije koronavirusa.

Obrazovni sistemi širom sveta, uključujući i naš (o čemu je bilo više reči na početku publikacije), uložili su napore kako bi obezbedili kontinuitet u obrazovnom procesu i premostili obrazovnu krizu. Nalazimo se usred četvrtog talasa tehnološkog napretka, uspona nove digitalne industrijske tehnologije, poznate kao Četvrta industrijska revolucija (Schwab, 2016). U realizovanju nastave na daljinu u vanrednim okolnostima, nema sumnje, primena digitalne tehnologije od neprocenjivog je značaja. Kako se može pročitati u literaturi, digitalna tehnologija predstavlja „univerzalni lek” tokom pandemije

koronavirusa (Dhawan, 2020). Iako digitalno obrazovanje, poslednjih decenija, postaje jedno od najvažnijih strateških opredeljenja sve većeg broja zemalja, a poslednjih godina i u fokusu kreatora obrazovne politike u našoj zemlji, moglo bi se zaključiti da smo daleko od „univerzalnog leka”, kao, uostalom, i neke druge zemlje koje su stigle dalje od nas na putu razvoja digitalnog obrazovanja. Pandemija koronavirusa, nema sumnje, dala je snažan zamajac razvoju digitalnog obrazovanja, formalno obrazovanje ne može se vratiti na stanje pre pandemije (ili ipak može?).

Šta nas je naučila pandemija koronavirusa, koje promene su neophodne da bismo unapredili postpandemijsko obrazovanje i razrešili obrazovnu krizu u sopstvenu korist?

U izveštaju Međunarodne komisije za budućnost obrazovanja (UNESCO), navodi se devet ideja za konkretne akcije koje je potrebno preduzeti danas, kako bi se unapredilo obrazovanje u budućnosti: • posvećenost jačanju **obrazovanja kao opšteg dobra**, • **proširivanje definicije prava na obrazovanje**, tako da obuhvata značaj povezanosti i pristupa znanju i informacijama, pokretanje javne diskusije koja uključuje, između ostalih, učenike svih uzrasta, on načinima na koje treba redefinisati pravo na obrazovanje, • vrednovanje **nastavničke profesije i saradnje**, stvaranje uslova za autonomiju i fleksibilnost nastavnika, koji su „na prvoj borbenoj liniji”, • promovisanje **prava i učešća mladih** u zajedničkoj izgradnji poželjnih promena, • **očuvanje škole** kao posebnog prostornog i vremenskog konteksta za učenje i kolektivni život, uz obogaćivanje tradicionalnog obrazovanja novim načinima školovanja, • obezbeđivanje pristupa **otvorenim obrazovnim resursima** i digitalnim alatima svim nastavnicima i učenicima, jer obrazovanje ne može da zavisi od digitalnih platformi koje kontrolišu privatne kompanije, • osnaživanje **naučne pismenosti učenika** (preispitivanje sadržaja nastavnih planova i programa), u cilju efikasnijeg izlaženja na kraj sa dezinformacijama i kvazi-naučnim znanjima kojima smo „preplavljeni” • zaštita **javnog obrazovanja** i njegovog finansiranja, • unapređivanje **globalne solidarnosti** u cilju prevazilaženja nejednakosti (International Commission on the Futures of Education, 2020).

Mobilisanje „adaptivnih kapaciteta” našeg sistema obrazovanja iziskuje važne promene na svim nivoima. Uspešna realizacija nastave na daljinu/onlajn nastave i integracija digitalne tehnologije u tradicionalnu nastavu u učionici podrazumeva kontinuirano pružanje različitih vidova podrške (infrastrukturne, pedagoške, psiho-socijalne, organizacione) učenicima, nastavnicima i roditeljima, kao ključnim akterima vaspitno-obrazovnog procesa, kao i prevazilaženje digitalnog jaza na svim nivoima. Kao što je empirijski potvrđeno, a više puta u tekstu naglašeno, nastava se ne može jednostavno „preseliti” iz učionice u digitalno okruženje – digitalni obrazovni ekosistem iziskuje promenu paradigme tradicionalnog obrazovanja, dok je za uspešno realizovanje nastave u digitalnom okruženju neophodno ostvariti brojne preduslove.

- Aishworiya, R., & Kang, Y. Q. (2020). Including children with developmental disabilities in the equation during this COVID-19 pandemic. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 1-4.
<https://doi.org/10.1007/s10803-020-04670-6>
- Ally, M. (2008). Foundations of Educational Theory for Online Learning, In Anderson, T. (ed.), *The theory and practice of online learning* (pp. 15-45). AU Press, Athabasca University.
- Barron Rodriguez, M., Cobo, C., Muñoz Najar, A., & Sánchez Ciarrusta, I. (2021). *Remote learning during the global school lockdown: multi-country lessons*. Washington, D.C.: World Bank Group.
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/668741627975171644/pdf/Remote-Learning-During-the-Global-School-Lockdown-Multi-Country-Lessons.pdf>
- Batac, K. I. T., Baquiran, J. A., & Agaton, C. B. (2021). Qualitative Content Analysis of Teachers' Perceptions and Experiences in Using Blended Learning during the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 20: 225–43.
- Bates, A. i Poole, G. (2003). *Effective Teaching with Technology in Higher Education*. San Francisco: Jossey-Bass/John Wiley.
- Bates, A.W. (2019). *Teaching in a Digital Age – Second Edition*. Vancouver. B.C.: Tony Bates Associates Ltd.
<https://pressbooks.bccampus.ca/teachinginadigitalagev2/>
- Berge, Z. L. (1995). The role of the online instructor/facilitator. *Educational Technology*, 35 (1), 22-30.
- Bozkurt, A., Jung, I., Xiao, J., Vladimirschi, V., Schuwer, R., Egorov, G., Lambert, S., Al-Freih, M., Pete, J., Olcott, D. Jr, Rodes, V., Aranciaga, I., Bali, M., Alvarez, A. V., Jr., Roberts, J., Pazurek, A., Raffaghelli, J., Panagiotou, N., de Coëtlogon, P., ... Paskevicius,

M. (2020). A global outlook to the interruption of education due to COVID-19 Pandemic: Navigating in a time of uncertainty and crisis. *Asian Journal of Distance Education*, 15(1), 1–126. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3878572>

Braun, V. & Clark, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). pp. 77-101.
https://www.researchgate.net/publication/235356393_Using_thematic_analysis_in_psychology

Bronfenbrenner, J. (1997). *Ekologija ljudskog razvoja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Cachia R., Velicu A., Chaudron S., Di Gioia R. & Vuorikari R. (2021). *Emergency remote schooling during COVID-19, A closer look at European families*, EUR 30866 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/f7776bf6-4b48-11ec-91ac-01aa75ed71a1/language-en>

Carretero Gomez, S., Napierala, J., Bessios, A., Mägi, E., Pugacewicz, A., Ranieri, M., Triquet, K., Lombaerts, K., Robledo Bottcher, N., Montanari, M. and Gonzalez Vazquez, I. (2021). *What did we learn from schooling practices during the COVID-19 lockdown*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
<https://doi:10.2760/135208>

Carliner, S. (1999). *Overview of online learning*. Amherst, MA: Human Resource Development Press.

Chavez, N. (2020, March 16). “The Coronavirus Pandemic Could Shut down Schools for Months, Leaving Some Students Hungry and Far behind Their Peers.”
<https://edition.cnn.com/2020/03/16/us/impact-coronavirus-long-term-school-closures/index.html>

Cizek, G. J. (1999). *Cheating on tests: how to do it, detect it, and prevent it*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Cleveland-Innes, M. & Garrison, N. (2010). The Role of Learner in an Online Community of Inquiry: Instructor Support for First-time Online Learners, In N. Karacapilidis, (ed.) *Developing virtual environments for social and pedagogical environments*. Hershey, NY: Information Science Reference. <https://10.4018/978-1-60566-711-9.ch013>

- Crompton, H., Burke, D., Jordan, K., & Wilson, S. W. G. (2021). Learning with technology during emergencies: A systematic review of K-12 education. *British Journal of Educational Technology*, 52, 1554–1575.
<https://doi.org/10.1111/bjet.13114>
- Cronje, J. C., (2020). Towards a New Definition of Blended Learning. *The Electronic Journal of e-Learning*, 18(2), pp. 114-121, available online at www.ejel.org
- Dendir, S., & Maxwell, R. S. (2020). Cheating in online courses: Evidence from online proctoring. *Computers in Human Behavior Reports*, 2, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.chbr.2020.100033>
- Dhawan, S. (2020). Online Learning: A Panacea in the Time of COVID-19 Crisis. *Journal of Educational Technology Systems*, Vol. 49(1), 5–22.
<https://10.1177/0047239520934018>
- Dong, D., Caob, S. & Lia, H. (2020). Young children’s online learning during COVID-19 pandemic: Chinese parents’ beliefs and attitudes. *Children and Youth Services Review* 118.
<https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2020.105440>
- Donovan, T., Bates, T., Seaman, J., Mayer, D., Martel, E., Paul, R.H., Desbiens, B., Forssman, V., & Poulin, R. (2019). Tracking Online and Distance Education in Canadian Universities and Colleges: 2018.
http://www.cdlnra-acrfl.ca/wp-content/uploads/2020/07/2018_national_technical_en.pdf
- Driscoll, M. (2002). Blended learning: Let’s get beyond the hype. *E-learning*, 3(3), 54–56.
- Đerić, I. (2021). Učenje na daljinu u vreme pandemije Covid-19: koje lekcije smo naučili? Preuzeto 20. 12. 2021. sa:
www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/06/Sekcija4-2.pptx
- Engen, B. K., Giæver, T. H., & Misfud, L. (2015). Guidelines and Regulations for Teaching Digital Competence in Schools and Teacher Education: A Weak Link? *Nordic Journal of Digital Literacy*, Volume 10, no 2-2015 p. 69–83. ISSN online: 1891-943X
- European Commission / EACEA / Eurydice (2019). *Дигитално образовање у школама у Европи. Извештај Eurydice мреже*. Луксембург: Канцеларија за публикације Европске уније.
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d7834ad0-ddac-11e9-9c4e-01aa75ed71a1/language-bs/format-PDF>

European Parliament and the Council of the European Union (2006). Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. *Official Journal of the European Union*, L394/10.

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2006:394:FULL&from=EN>

Europska komisija (2020). *Komunikacija Komisije Europskom Parlamentu, Vijeću, Europskom Gospodarskom I Socijalnom Odboru I Odboru Regija: Akcijski plan za digitalno obrazovanje 2021–2027. Prilagodba obrazovanja i osposobljavanja digitalnom dobu*. Bruxelles.

Preuzeto 15. 12. 2021. sa:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0624&from=EN>

Ferri, F., Grifoni, P., & Guzzo, T. (2020). Online Learning and Emergency Remote Teaching: Opportunities and Challenges in Emergency Situations. *Societies*, 10(4), 86.

<http://dx.doi.org/10.3390/soc10040086>

Fraillon, J. A., Schulz, J., Friedman, W., & Daniel, T. D. (2020). *Preparing for Life in a Digital World. IEA International Computer and Information Literacy Study 2018 International Report*. Switzerland: Springer.

<https://www.iea.nl/publications/study-reports/preparing-life-digital-world>

Friesen, N. (2012). Report: Defining blended learning. https://www.normfriesen.info/papers/Defining_Blended_Learning_NF.pdf

Garrison, D. R., & Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. *Internet and Higher Education*, 7, 95–105. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2004.02.001>

Geweniger A, Barth M, Haddad AD, Högl H, Insan S, Mund A and Langer T (2022) Impact of the COVID-19 Pandemic on Mental Health Outcomes of Healthy Children, Children With Special Health Care Needs and Their Caregivers—Results of a Cross-Sectional Study. *Front. Pediatr.* 10:759066.

doi: 10.3389/fped.2022.759066

<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fped.2022.759066/full>

Golden, J., & Kohlbeck, M. (2020). Addressing cheating when using test bank questions in online classes. *Journal of Accounting Education*, 52, 1–14.

- Graham, C. R. (2006). Blended learning systems: Definition, current trends and future directions. In C. J. Bonk & C. R. Graham (Eds.), *The handbook of blended learning: Global perspectives, local designs* (pp. 3–21). San Francisco: Pfeiffer.
- Guzzardo, M. T., Khosla, N., Adams, A. L., Bussmann, J. D., Engelman, A., Ingraham, N., Gamba, R., Jones-Bey, A., Moore, M. D., Toosi, N. R., & Taylor, S. (2020). "The Ones that Care Make all the Difference": *Perspectives on Student-Faculty Relationships*. *Innovative higher education*, 1–18. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s10755-020-09522-w>
- Hargittai, E. (2002). Second-level digital divide: Differences in people's online skills. *First Monday*, 7(4).
http://firstmonday.org/issues/issue7_4/hargittai/index.html
- Hawk, T. F. (2017). Getting to know your students and an educational ethic of care. *Journal of Management Education*, 41(5), 669–686. <https://doi.org/10.1177/1052562917716488>
- Hargreaves, A. (2021). What the COVID-19 Pandemic Has Taught Us About Teachers and Teaching. In Vaillancourt, T. et al. (Eds.). *Children and Schools During COVID-19 and Beyond: Engagement and Connection Through Opportunity*. Royal Society of Canada.
- Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., Bond, A. (2020). The difference between emergency remote teaching and online learning. *Educ. Rev. 2020*. Available online: <https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-differencebetween-emergency-remote-teaching-and-online-learning>
- Holmberg, B. (2008). *The evolution, principles and practices of distance education (volume 11)*. Oldenburg: BIS-Verlag der Carl von Ossietzky Universität Oldenburg.
<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.466.9000&rep=rep1&type=pdf>
- Hong, J. C., Lee, Y. F., & Ye, J. H. (2021). Procrastination predicts online self-regulated learning and online learning ineffectiveness during the coronavirus lockdown. *Personality and individual differences*, 174, 110673.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110673>
- Hrastinski, S. (2019). What Do We Mean by Blended Learning? *TechTrends*, 63, 564–569.
<https://doi.org/10.1007/s11528-019-00375-5>
- Iivari, N., Sharma, S., & Ventä-Olkkonen, L. (2020). Digital transformation of everyday life – How COVID-19 pandemic transformed the basic education of the young generation

and why information management research should care? *International Journal of Information Management*, Article 102183.

<https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102183>

International Commission on the Futures of Education (2020). *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*. Paris: UNESCO.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373717/PDF/373717eng.pdf.multi>

Jansen, R. S., van Leeuwen, A., Janssen, J., Conijn, R., & Kester, L. (2020). Supporting learners' self-regulated learning in Massive Open Online Courses. *Computers & Education*, 146, 103771.

Jokić Zorkić, T., Mičić, K. & Kovács Cerović, T. (2021). Lost Trust? The Experiences of Teachers and Students during Schooling Disrupted by the Covid-19 Pandemic. *CEPS Journal*, Vol.11, Special Issue.

Jovanović, M. & Dimitrijević, D. (2021). Barriers to implementation of distance learning during the COVID-19 outbreak: Teacher perspective. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* 53(1):7-66.

<https://doi.org/10.2298/ZIPI2101007J>

Kovacs Cerović, T., Mičić, K., & Vračar, S. (2021). A leap to the digital era: What are lower and upper secondary school students' experiences of distance education during the COVID-19 pandemic in Serbia? *European Journal of Psychology of Education*. Advance online publication.

<https://doi.org/10.1007/s10212-021-00556-y>

Khurana, C. (2016). *Exploring the role of multimedia in enhancing social presence in an asynchronous online course*. (Doctoral Dissertation). The State University of New Jersey, Rutgers.

<https://rucore.libraries.rutgers.edu/rutgers-lib/50021/#citation-export>

Kuzmanović, D. & Baucal, A. (2016). *Korišćenje IKT-a i informatičke kompetencije učenika na kraju osnovne škole*. Dostupno na:

<http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2016/06/Istrazivanje-racunari-i-internetrezultati-29.5.2016.pdf>

- Kuzmanović, D. (2017). *Empirijska provera konstrukta digitalne pismenosti i analiza prediktora postignuća* (doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
<http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9324/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. i Milošević, T. (2019). *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
<https://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/eu-kids-online/participant-countries/serbia/EU-Kids-Online-SRB-2019.pdf>
- Kuzmanović, D. (2022). *Ocenjivanje u digitalnom okruženju*. Beograd: Propulsion, Digitalna Srbija i Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja. (u štampi)
- Mac Domhnaill, C., Mohan, G., & McCoy, S. (2021). Home broadband and student engagement during COVID-19 emergency remote teaching, *Distance Education*, 42:4, 465-493.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01587919.2021.1986372?scroll=top&needAccess=true>
- Masi, A., Mendoza Diaz, A., Tully, L., Azim, S. I., Woolfenden, S., Efron, D., & Eapen, V. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on the well-being of children with neurodevelopmental disabilities and their parents. *Journal of Paediatrics and Child Health*, 57(5), 631– 636.
<https://doi.org/10.1111/jpc.15285>
- Means, B., Bakia, M., & Murphy, R (2014). *Learning Online: What Research Tells Us about Whether, When and How*. New York: Routledge.
- Министарство просвете, науке и технолошког развоја и Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања (2020). *Оквир за процену капацитета основних и средњих школа за организовање образовања на даљину у случају када је обустављен непосредни рад са ученицима*.
<https://mpn.gov.rs/vesti/okvir-za-procenu-kapaciteta-osnovnih-i-srednjih-skola-za-organizovanje-nastave-na-daljinu-u-slucaju-kada-je-obustavljen-neposredni-rad-za-ucenicima/>
- Mićić, K., Kovács-Cerović, T., & Vračar, S. (2021). Trendovi u iskustvima nastavnika osnovnih škola tokom prve godine COVID-19 pandemije u Srbiji – analiza narativa. *Psihološka istraživanja*, 24(2), 163-182. <https://doi.org/10.5937/PSISTRA24-32799>

- Neece, C., McIntyre, L. L., & Fenning, R. (2020). Examining the impact of COVID-19 in ethnically diverse families with young children with intellectual and developmental disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 64(10), 739-749.
- Noddings, N. (2012). The caring relation in teaching. *Oxford Review of Education*, 38(6), 771–781.
<https://www.sun.ac.za/english/learning-teaching/ctl/Documents/Noddings%202012%20The%20caring%20relation%20in%20teaching.pdf>
- Nonweiler, J., Rattray, F., Baulcomb, J., Happé, F., & Absoud, M. (2020). Prevalence and associated factors of emotional and behavioural difficulties during COVID-19 pandemic in children with neurodevelopmental disorders. *Children*, 7(9), 128.
- Oblinger, D. G. & Oblinger, J. L. (2005). *Educating the Net Generation*, EDUCAUSE.
<https://www.educause.edu/ir/library/PDF/pub7101.PDF>
- OECD (2019). *TALIS 2018 Results (Volume I): Teachers and School Leaders as Lifelong Learners*, TALIS, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/1d0bc92a-en>
- OECD (2020). *PISA 2018 Results (Volume V): Effective Policies, Successful Schools*, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/ca768d40-en>.
- Palloff, R. M i Pratt, K. (2007). *Building Online Learning Communities, effective strategies for the virtual classroom*, Published by Jossey-Bass, A Wiley Imprint.
- Papert, S. (1980). *Mindstorms — Children, Computers and Powerful Ideas*. New York: Basic Books, Inc.
- Peled, Y., Eshet, Y., Barczyk, C., & Grinautski, K. (2019). Predictors of academic dishonesty among undergraduate students in online and face-to-face courses. *Computers & Education*, 131, 49–59.
- Pier, L., Christian, M., Tymeson, H., & Meyer, R. H. (2021). *COVID-19 impacts on student learning: Evidence from interim assessments in California* [Report]. Policy Analysis for California Education.
<https://edpolicyinca.org/publications/covid-19-impacts-student-learning>
- Попадић, Д. и Кузмановић, Д. (2016). *Млади у свету интернета – коришћење дигиталне технологије, ризици и заступљеност дигиталног насиља међу ученицима у Србији*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и УНИЦЕФ. <https://www.unicef.org/serbia/publikacije/mladi-u-svetu-interneta>

- Popadić, D., Pavlović, Z., Petrović, D., Kuzmanović, D. (2016). *Global Kids Online Serbia: Balancing between opportunities and risks: Results from the pilot study*. University of Belgrade, www.globalkidsonline/serbia
- Popadić, D., Pavlović Z. i Žeželj, I. (2018). *Alatke istraživača*. Beograd: Clio
- Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9(5).
- Pulfrey, C. J., Vansteenkiste, M., & Michou, A. (2019). Under pressure to achieve? The impact of type and style of task instructions on student cheating. *Frontiers in Psychology*, 10(1624), 1–18.
- Reimers, F. M., & Schleicher, A. (2020). *A framework to guide an education response to the COVID-19 pandemic of 2020*. OECD Publishing.
https://oecd.dam-broadcast.com/pm_7379_126_126988-t63lxosohs.pdf
- Sadeghi, M. (2019). A Shift from Classroom to Distance Learning: Advantages and Limitations. *International Journal of Research in English Education*, Volume 4(1).
<http://ijreeonline.com/article-1-132-en.pdf>
- Seaman, J.E., Allen, I.E. & Seaman, J. (2018). *Grade Increase: Tracking Distance Education in the United States*. Wellesley MA: The Babson Survey Research Group.
<https://www.bayviewanalytics.com/reports/gradeincrease.pdf>
- Shin, M. & Hickey, K. (2021). Needs a little TLC: examining college students' emergency remote teaching and learning experiences during COVID-19, *Journal of Further and Higher Education*, 45:7, 973-986.
<https://doi.org/10.1080/0309877X.2020.1847261>
- Singh, V., & Thurman, A. (2019). How many ways can we define online learning? A systematic literature review of definitions of online learning (1988-2018). *American Journal of Distance Education*, 33(4), 289–306.
- Smahel, D., Machackova, H., Mascheroni, G., Dedkova, L., Staksrud, E., Ólafsson, K., Livingstone, S., and Hasebrink, U. (2020). *EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries*. *EU Kids Online*.
http://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/eu-kids-online/reports/EU-Kids-Online-2020-10Feb2020.pdf?fbclid=IwAR2S3WHcLlfsBvt6DPUmdTA1lJsVYR39TnbjIVTtvvF6b_R-hG0UQy8fZvc

Smith, S. J., Burdette, P. J., Cheatham, G. A., & Harvey, S. P. (2016). Parental role and support for online learning of students with disabilities: A paradigm shift. *Journal of Special Education Leadership*, 29(2), 101–112.

Stoilova, M., Livingstone, S., & Khazbak, R. (2021). *Investigating Risks and Opportunities for Children in a Digital World: A rapid review of the evidence on children's internet use and outcomes*. Innocenti Discussion Paper 2020-03. Florence: UNICEF Office of Research – Innocenti.

<https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/Investigating-Risks-and-Opportunities-for-Children-in-a-Digital-World.pdf>

Schwab, K. (2016). Four leadership principles for the fourth industrial revolution.

Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2016/10/four-leadership-principles-for-the-fourth-industrial-revolution/>

UNESCO, UNICEF, the World Bank and OECD (2021). *What's Next? Lessons on Education Recovery: Findings from a Survey of Ministries of Education amid the COVID-19 Pandemic*. Paris, New York, Washington D.C.: UNESCO, UNICEF, World Bank.

United Nations (2020). *Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond*. https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf

Виденовић, М. и Чапрић, Г. (2020). *ПИСА 2018: извештај за Републику Србију*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

https://obrazovanje.org/rs/uploaded/dokumenta/PISA-2018_Izvestaj-za-Republiku-Srbiju_ceo.pdf

Van Dijk, J.A.G.M. (2006). Digital divide research, achievements and shortcomings.

Poetics, 34 (4), 221–235.

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304422X06000167>

Varengue, R., Brochard, S., Bouvier, S., Bailly, R., Houx, L., Lempereur, M., Kandalajt, C., Chatelin, A., Vagnoni, J., Vuillerot, C., Gautheron, V., Dheilily, E., Pons, C., Dinomais, M., Cacioppo, M. (2021). Perceived impact of lockdown on daily life in children with physical disabilities and their families during the COVID-19 pandemic. *Child Care Health Dev.* 1–14

- Vasojević, N. A., Kirin, S. i Vučetić, I. (2021). Kako učenici srednjih škola u Srbiji doživljavaju nastavu na daljinu. XXVI naučna konferencija „Pedagoška istraživanja i školska praksa”: *Kvalitativna istraživanja kroz discipline i kontekste: osmišljavanje sličnosti i razlika* (zbornik radova) (54–57).
- Vilig, K. (2016). *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Beograd: Clio
- Vuorikari, R., Velicu, A., Chaudron, S., Cachia, R. and Di Gioia, R. (2020). *How families handled emergency remote schooling during the Covid-19 lockdown in spring 2020 - Summary of key findings from families with children in 11 European countries*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
<https://doi:10.2760/31977>
- Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: Development of higher psychological processes. In M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman (Eds.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Walsh, G., Purdy, N., Dunn, J., Jones, S., Harris, J., & Ballentine, M. (2020). *Home-schooling in Northern Ireland during the COVID-19 crisis*. Centre for Research in Educational Underachievement.
<https://bit.ly/3s0gdYO>
- Wegerif, R. (2007). *Dialogic education and technology: Expanding the space of learning* (Vol. 7). Springer Science & Business Media.
- Whitley, J., Beauchamp, M. H., & Brown, C. (2021). The Impact of COVID-19 on the Learning and Achievement of Vulnerable Canadian Children and Youth by. In Vaillancourt, T. et al. (Eds.). *Children and Schools During COVID-19 and Beyond: Engagement and Connection Through Opportunity*. Royal Society of Canada.
- WHO (2020). *WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19-11 March 2020*. Prezeto 25. 11. 2021. sa:
<https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-202>
- Zahaika, D., Daraweesh, D., Shqerat, S., Arameen, D., & Halaweh, H. (2021). Challenges Facing Family Caregivers of Children with Disabilities During COVID-19 Pandemic in Palestine. *Journal of Primary Care & Community Health*. <https://doi.org/10.1177/21501327211043039>

Zavod za unapređivanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja (2021). *Izvođenje vaspitno-obrazovnog procesa učenjem na daljinu: prikaz i analiza rezultata istraživanja*. Preuzeto 25. 12. 2021. sa:

<https://zuov.gov.rs/prikaz-i-analiza-rezultata-istrazivanja-izvodjenje-obrazovno-vaspitnog-procesa-ucenjem-na-daljinu-misljenje-50-000-prosvetnih-radnika/>

Prilog 1.

VODIČ ZA INTERVJU SA UČENICIMA

Uvodne napomene:

Predstavite se imenom i prezimenom (ukoliko vas učenici ne poznaju) i recite šta ste po profesiji.

Recite ukratko o kakvom projektu/istraživanju je reč, ko ga realizuje, sa kojim ciljem i kakva je Vaša uloga u projektu. Recite o čemu ćete razgovarati tokom intervjua, navedite glavne teme razgovora.

Pre svega, želim da ti zahvalim što ćeš razgovarati sa mnom i što ćeš učestvovati u važnom istraživanju koje se realizuje u okviru projekta pod nazivom „**Pravo na obrazovanje u periodu krize izazvane pandemijom kovid 19 u Srbiji**”, koji organizuje Užički centar za prava deteta, uz podršku Evropske unije.

U ovom istraživanju učestvuju tvoji vršnjaci iz cele Srbije, tačnije, iz 14 gradova. Oni će tokom septembra i oktobra ove godine razgovarati sa istraživačima na temu **obrazovanja tokom pandemije korona virusa**. Zanima nas da čujemo šta vi, učenici osnovne/srednje škole, želite i imate da kažete na ovu temu: kako je bila organizovana nastava, šta su, po tvom mišljenju, dobre i loše strane nastave na daljinu, sa kakvim ste se izazovima ti i tvoji drugari (kao i roditelji, nastavnici) suočavali, da li vam je i ko pružao podršku u učenju, da li ste bili motivisani da učite, da li ste zbog nečega bili zabrinuti itd.

Sve ovo nam je važno kako bismo pomogli vama mladima da ostvarite svoje pravo na kvalitetno obrazovanje, a onima koji donose odluke, da se iz prve ruke informišu o vašim iskustvima i potrebama.

Ohrabrite učenike, na samom početku, ali i kasnije tokom razgovora, da podele sa vama lične stavove i da odgovaraju iskreno. **Veoma je važno da tokom intervjua kreirate takvu atmosferu u kojoj će se učenici osećati slobodno, pozvano i kompetentno da pričaju na zadatu temu.**

Uverite ih da informacije koje dobijete od njih nećete deliti ni sa kim (njihovom nastavnicima, roditeljima, vršnjacima itd), osim sa istraživačima. Pre nego što započnete intervju, obavezno recite da je **anonimnost ličnih podataka u potpunosti zagarantovana**, da se ni u jednom istraživačkom izveštaju neće spominjati njihova imena, niti saopštavati lični podaci, i da vam je važno njihovo mišljenje, a ne njihovo ime.

Obavezno tražite od učenika/ce **pisanu saglasnost** za učešće u istraživanju i **odobrenje za snimanje razgovora** (zaseban dokument).

Veoma mi je stalo da čujem **tvoje stavove i mišljenje o navedenim temama**, pa ću te zamoliti da odgovaraš iskreno, jer, ovde nema tačnih i pogrešnih odgovora. Osim toga, informacije koje поделиš sa mnom **neću deliti ni sa kim (nastavnicima, roditeljima, vršnjacima), osim sa istraživačima, niti će se tvoje ime spominjati u bilo kom izveštaju istraživača** (ja nigde neću spominjati tvoje puno ime i prezime, niti bilo koji lični podatak koji bi mogao da se dovede u vezu sa tobom). Važno mi je tvoje mišljenje, a ne tvoje ime. Možeš da odustaneš od učešća kada god želiš, bez negativnih posledica.

Ako se slažeš, ja ću **snimiti** ovaj razgovor. Razgovor se snima **isključivo iz razloga da bi se prikupili kvalitetni podaci**, odnosno, zato što ne mogu istovremeno da razgovaram s tobom i beležim, već ću nakon našeg razgovora napraviti beleške. Snimanje je uobičajena praksa u ovakvim istraživanjima.

Isto tako ću te zamoliti da mi i ovde **pismeno potvrdiš** da se slažeš i da želiš da učestvuješ u istraživanju. Hvala!

Možeš slobodno da me pitaš sve što ti nije jasno ili ne razumeš tokom našeg razgovora, koji će trajati otprilike 45 minuta.

U dokumentima koje nam šaljete, nije potrebno da upisujete ime i prezime učenika, možete da upišete **samo ime i inicijal prezimena** (ako želite, možete i da promenite ime, ukoliko Vam to ne komplikuje evidenciju).

Recite okvirno vreme trajanja intervjua (oko 45 minuta), ukoliko su učenici motivisani i žele da pričaju, intervju može trajati i duže, odnosno, koliko procenite da je potrebno.

Ne zaboravite da blagovremeno **proverite da li je sve u redu sa vašim uređajem za snimanje razgovora** (npr. mobilnim telefonom ili diktafonom) – da li imate dovoljno

memorije, da li se snimljeni sadržaj dobro čuje, gde treba da stoji uređaj tokom snimanja da bi snimak bio kvalitetan itd.

Pre nego što pređete na pitanja koja se tiču glavne teme razgovora, nastave tokom pandemije korona virusa, zamolite ispitanike da vam odgovore na **nekoliko pitanja koja se tiču njihovih socio-demografskih karakteristika** (odgovore upisujete u posebnom formularu za izveštaj sa intervjuja za svakog ispitanika).

Organizacija i kvalitet nastave tokom pandemije virusa kovid 19

(Referišete na prethodnu školsku godinu, 2020/21)

Započnite razgovor tako što ćete pitati učenika/cu da vam opiše kako je bila organizovana nastava u njihovoj školi tokom prethodne školske godine. Iako pretpostavljamo da je u svim školama nastava bila organizovana na isti način (u jednom, kraćem periodu isključivo **na daljinu**, veći deo školske godine **kombinovani način rada**, – jedna sedmica kod kuće, jedna u školi ili jedan dan kod kuće, jedan u školi), ne znači da je u realnosti uvek tako bilo. Zanima nas da čujemo iz perspektive učenika, a ove informacije biće vam važne kasnije tokom intervjuja.

- Prvo ću te zamoliti da mi opišeš **kako je bila organizovana nastava** u tvojoj školi u prethodnoj školskoj godini, tokom još uvek aktuelne pandemije korona virusa. Da li ste ti i tvoji vršnjaci išli u školu (kao i obično) ili ste pohađali nastavu od kuće („na daljinu”), ili i jedno i drugo?
- Da li ti je **više odgovaralo da ideš u školu** (sedmica kada je polovina odeljenja pohađala nastavu u školi) **ili da pratiš nastavu od kuće? Zašto?** Jel možeš da mi objasniš?
- Šta ste obično radili u školi, a šta kod kuće? (npr. da li je ocenjivanje bilo isključivo u školi, da li su novo gradivo učili sami kod kuće ili zajedno sa nastavnikom u školi itd.)
- Da li se to odnosi na sve ili na većinu predmeta? Da li je bilo razlika od predmeta do predmeta, jel možeš da mi objasniš?

- Zanima me kako je izgledalo kada ste nastavu pratili od kuće ili „na daljinu”, da li ste tada imali **onlajn nastavu**? Kada kažem **onlajn nastava**, mislim da u vreme redovnih časova ili u nekom drugom terminu nastavnik drži čas za celo tvoje odeljenje (ili za pola odeljenja) preko interneta, odnosno neke aplikacije (npr. Google Meet, Zoom, Microsoft Teams itd.)? Npr. prikazuje vam neku prezentaciju i priča novu lekciju ili vam postavlja pitanja, podstiče vas da diskutuje o nekoj temi, ili vas podeli u onlajn grupe da nešto radite, vežbate? Nekada se onlajn nastavom naziva nastava na daljinu, kada ne idete u školu, već ste kod kuće, a nastavnici vam postavljaju ili šalju zadatke, npr. preko Vibera, ali ja ne mislim na to, jer to nije onlajn nastava! (Obavezno se uverite da učenik zna na šta tačno mislite kada kažete onlajn nastava!)

Ako učenik/ca kaže da su **imali onlajn nastavu**, postaviti naredna pitanja (ako kažu da nisu imali, preskočiti ovaj blok pitanja):

- **Koliko tvojih nastavnika je na ovaj način držalo nastavu? Iz kojih predmeta?**
- **Kako bi opisao/la onlajn časove i nastavu?** Da li su ti časovi bili **zanimljivi** (na skali od 1 do 10)? **Korisni** (na skali od 1 do 10)? **Zašto jesu/nisu? Od čega to zavisi? Jel možeš malo više da mi kažeš?**
- **Koliko ste iz tih predmeta naučili u odnosu na predmete na kojima nije bilo onlajn nastave?** Od čega to zavisi?
- **Jel možeš da uporediš** klasične časove u učionici i onlajn časove?

Ukoliko učenik/ca odgovori da nastavnici u njihovoj školi **nisu držali onlajn nastavu, ili da su samo neki (retki) držali**, pitajte ih:

- Zašto (neki) nastavnici nisu držali onlajn časove, šta su vam rekli? Da li su vam rekli? Šta ti misliš? Koji su to nastavnici?
- Kako je nastava bila organizovana **iz predmeta na kojima nije bilo onlajn časova** (ako nije uopšte bilo onlajn časova, pitanje se odnosi na sve predmete), **šta ste radili i na koji način? Opiši mi kako je to tačno izgledalo!** Da li ste sami učili nove lekcije? Da li je možda nastavnik negde postavljao snimljena predavanja? *** **(postavite dodatna pitanja, u zavisnosti od odgovora učenika)**
- Da li tvoja škola ima **neku platformu ili sistem za upravljanje učenjem** (npr. Moodle, Google učionica)? Da li ste njega koristili i za šta? Da li su svi nastavnici koristili ili samo neki?
- Šta su koristili oni nastavnici koji nisu koristili sistem za učenje? Kako su slali, gde su postavljali materijale za učenje, zadatke?
- Da li si koristio/la platformu **Moja škola**? Šta misliš o toj platformi, da li su ti sadržaji i zadaci koji postoje na njoj koristili u učenju?
- Da li si koristio/la različite **resurse na internetu** kako bi lakše savladao neki predmet? Šta si koristio/la? Kako si došao do njih? Da li su te uputili nastavnici ili neko drugi? Ko?
- Da li si pratio/la **nastavu preko TV-a**? A tvoji vršnjaci? Zašto jesu ili nisu? **Šta ti misliš o TV časovima?** Da li su bili usklađeni sa onim što ste radili sa nastavnicima? Da li su nastavnici tražili od vas da pratite nastavu preko TV-a? Da li su vam davali neke zadatke koji su podrazumevali da ste odgledali TV časove?

Izazovi i dobre strane učenja na daljinu tokom pandemije

U prethodnom delu intervjua verovatno ćete započeti priču o izazovima sa kojima su se učenici sretali tokom onlajn nastave i nastave na daljinu. Sada ćete ih produbiti...

- Da li si **redovno pohađao/la onlajn nastavu***** (ako je bila organizovana onlajn nastava, ukoliko nije, pitajte da li su redovno radili zadatke koje su im nastavnici zadavali, slali ih nastavniku, koristili sistem za učenje, pratili nastavu na neki drugi način itd)? Ako nisi, zašto? Šta je bio razlog?
- Da li su svi učenici iz tvog odeljenja pohađali onlajn nastavu***? **Jel bilo učenika koji nisu pohađali? Da li znaš zašto nisu pohađali?**
- **Sa kakvim ste se sve teškoćama ti i tvoji drugari sretali tokom nastave na daljinu za vreme pandemije?** (Ovde insistirati da se učenici prisete svega što im je predstavljalo problem... Ukoliko učenici navedu neke od izazova o kojima ćete ih kasnije pitati, ne morate ponavljati pitanja).
- Šta je tebi lično bio najveći izazov/problem? Šta ti je najteže palo?

Izazovi tehničke prirode

- Koje digitalne uređaje si koristio/la za školu, za praćenje nastave na daljinu, rad na zadacima itd?
- Da li si imao/la odgovarajući računar, internet (ispravan računar, dobar protok interneta, bez prekida itd)? Ako kažu da su imali problema, **pitati da li su i kako uspeli da ih prevaziđu, da li su možda oni ili neki drugi učenici dobili na korišćenje digitalni uređaj od škole? Ili su koristili nečiji...?**
- Ako su koristili samo mobilni telefon: zašto nisi koristio/la računar, kako si pohađao/la nastavu, radio/la zadatke na mobilnom...?
- Da li imaš digitalni uređaj koji možeš da **koristiš za školu a koji je samo tvoj ili deliš** sa još nekim članom porodice? Sa kim?

- Da li imaš svoju **sobu ili prostor** gde možeš bez ometanja da pratiš onlajn časove ili radiš zadatke? Ukoliko nemaju: Da li ti je to predstavljalo problem tokom nastave na daljinu?
- Da li si znao/la da koristiš platforme i programe koji su ti bili potrebni? Da li si posedovao/la odgovarajuće **digitalne veštine**? Šta misliš, da li si unapredio/la svoje digitalne veštine zahvaljujući ovakvoj organizaciji nastave tokom korone?
- A tvoji vršnjaci? Nastavnici?

Izazovi socijalne prirode

- Da li su ti tokom nastave na daljinu nedostajali kontakti uživo i viđanje sa drugarima iz škole?
- Da li se uspeo/la da upoznaješ svoje nove školske drugove i drugarice? *** (pitanje za šestake)
- A sa nastavnicima? Zašto?

Negativna iskustva na internetu tokom nastave na daljinu

- Da li možeš da mi kažeš koliko si vremena dnevno (u proseku) provodio/la ispred ekrana tokom radne sedmice? Da li je to mnogo više nego ranije, kada je nastava u školi?
- Koliko u učenju i radu na školskim zadacima a koliko u zabavnim aktivnostim?
- Da li si brinuo/la zbog količine vremena koju provodiš ispred ekrana? Da li si imao/la neke tegobe zbog toga?
- Da li si imao/la neka **negativna iskustva na internetu**, npr. da te je neko od vršnjaka (ili nepoznatih osoba) uznemiravao ili ti je slao neke ružne ili uvredljive poruke ili si bio/la izložen/a štetnim sadržajima na internetu?

- Ako su imali negativna iskustva, zamoliti da pojasne o čemu je reč, šta su radili, kome su se obratili u tim situacijama? Nekome u školi (kome) ili...? Da li znaju kome mogu da se obrate...
- Da li su takva iskustva bila češća nego ranije (pre korone), s obzirom na to da ste više vremena provodili u korišćenju digitalnih uređaja?

Dobre strane nastave na daljinu

- Šta su, po tvom mišljenju, **dobre strane nastave na daljinu**? Da li bi i šta moglo da se zadrži i kada se vratite na staro, u učionicu?
- Da li možeš da izdvojiš **primer nekog nastavnika ili nastavnice (ili više njih)** koji su se baš dobro „snašli” tokom nastave na daljinu, odnosno onlajn nastave? Šta ti se dopalo u njihovom načinu rada? Po čemu su se razlikovali od drugih nastavnika?
- Da li su ti nastavnici i pre korone koristili digitalnu tehnologiju/internet u radu sa vama?
- Da li misliš da ti je nastava na daljinu pomogla da unaprediš svoje digitalne veštine/veštine korišćenja digitalnih uređaja? Kako? Šta si naučio/la što ranije nisi znao/la?
- Da li si pre ove korone koristio/la tvoj računar/telefon za učenje ili samo za zabavu?

- Da li misliš ste bili **opterećeni sa previše obaveza, zadataka** tokom prethodne školske godine?
- Da li su se nastavnici međusobno usklađivali ili se dešavalo da dobijete istovremeno mnogo zadataka, da vam je problem da sve završite u predviđenom roku?
- Da li su se zadaci koje su vam nastavnici zadavali **razlikovali** u odnosu na zadatke koje ste dobijali ranije kada ste išli u školu? Ako jesu, objasni mi kako? Da li su bili teži ili lakši?
- Da li su nastavnici **povećali gradivo ili zadatke u odnosu na ranije**? Ako jesu, da li si i kako **uspevao da sve uskladiš**?
- **A način ocenjivanja?** Da li ste dobijali onlajn testove? (Npr. u zakazanom terminu svi učenici rade onlajn test na internetu) Kako si vas ocenjivali?
- Da li su nastavnici sada bili zahtevniji i stroži u odnosu na ranije, kada se nastava realizovala u školi? Ili su bili manje zahtevni? Zašto? A šta misliš, šta o tome misle tvoji vršnjaci?
- Da li su učenici lakše mogli da prepisu? Kakvo je tvoje mišljenje u vezi sa tim?
- Da li si brinuo/la zbog ocena, da li si dobijao/la ocene koje si zasluživao/la? A tvoji vršnjaci?
- Da li se i koliko često dešavalo da učenici preuzimaju tuđe zadatke ili da neko drugi radi zadatke umesto njih (npr. članovi porodice ili da plate nekome)? Šta su nastavnici radili u takvim situacijama? Šta ti misliš o tome?

Organizacija i motivacija za učenje

- Koji vid nastave tebi lično više odgovara, nastava u učionici ili nastava na daljinu? Zašto?
- Da li si tokom nastave na daljinu **redovno učio/la**? Da li si uspevao/la da organizuješ i isplaniraš svoje vreme kada ne ideš u školu? Jel možeš da mi opišeš kako je to izgledalo? Jel možeš da daš neki savet vršnjacima?
- Da li ti je bilo **teško da učiš i redovno radiš zadatke**? Da li si morao/la da teraš sebe? Koliko često se to dešavalo?
- Da li postoje **predmeti koji su ti baš teško pali** tokom nastave na daljinu? Zašto?
- Da li si postao/la disciplinovaniji/a i samostalniji/a u učenju nego ranije?
- Da li misliš da si sada manje ili više naučio/la nego tokom nastave u školi, pre pojave korona virusa?

Podrška u učenju

Od strane članova porodice

- Da li su ti roditelji ili članovi porodice (npr. brat, sestra, baka, deka itd.) **pomagali u učenju**, u vezi školskih zadataka tokom pandemije, i ako jesu, kako?
- Ako nisu, pitati: da li su ti inače (pre korone) roditelji pružali nekakvu podršku tokom učenja? Zašto? Da li su roditelji opterećeni poslom, pomažu mlađoj braći, sestrama, ne znaju da ti pokažu, zaboravili su gradivo...?
- Da li su te roditelji podsticali da učiš, radiš zadatke? Kako? Više ili manje nego ranije?
- A vršnjaci, da li ste nekada zajedno učili, radili zadatke? Ako jesu, pitajte kako, uživo ili onlajn?

Od strane nastavnika

- Da li su ti nastavnici davali **jasna i konkretna uputstva** šta i kako treba da radiš?
 - Da li si dobijao/la **povratne informacije od nastavnika redovno**? Da li su ti bile **korisne tokom učenja**?
 - Da li bi ti značilo da su te **nastavnici više podržavali u učenju**? **Kako, na koji način? Jel možeš da navedeš neki primer?**
 - Da li si mogao/la da **zatražiš pomoć od nastavnika uvek** kada ti je potrebna? Kako? Na koji način?
 - Da li ti je bilo potrebno **više pomoći od nastavnika da savladaš neko gradivo nego kada ste u učionici**? Zašto? Jel možeš da mi objasniš?
-
- Da li misliš da ste ti i tvoji vršnjaci tokom nastave na daljinu ili kombinovane nastave na neki **način „oštećeni”, jer niste stekli odgovarajuće znanje**? **Da li te to brine i zašto?**
-
- Stigli smo do kraja! Da li možda želiš nešto da dodaš? Da li ima nešto što ti je važno i tiče se ove teme, a o čemu nismo razgovarali?
 - Hvala ti mnogo što si učestvovao/la u ovom razgovoru i što si podelio/la sa mnom svoja iskustva vezana za nastavu na daljinu! Čula sam dosta zanimljivih i korisnih informacija.
 - Ukoliko budeš želeo/la da **saznaš više o rezultatima ovog istraživanja**, možeš da posetiš veb-sajt Užičkog centra za prava deteta (<http://ucpd.rs/publikacije/>), na kome će krajem ove godine biti dostupna publikacija sa rezultatima istraživanja u kome si upravo učestvovao/la.

Prilog 2.

VODIČ ZA INTERVJU SA NASTAVNICIMA

Uvodne napomene:

Predstavite se imenom i prezimenom i recite šta ste po profesiji (pretpostavljamo da će saradnice koje rade u školi intervjuisati svoje kolege). Recite ukratko o kakvom projektu/ istraživanju je reč, ko ga realizuje, sa kojim ciljem i kakva je vaša uloga u projektu. Recite o čemu ćete razgovarati tokom intervjua, navedite glavne teme razgovora.

Zahvalite nastavniku/ci na učešću u istraživanju i na tome što će podeliti sa vama lična iskustva, stavove i razmišljanja o ovoj važnoj temi.

Podsetite ih da je **anonimnost ličnih podataka u potpunosti zagarantovana**, da se ni u jednom istraživačkom izveštaju neće spominjati njihova imena, niti bilo koji lični podaci (ukoliko smatrate da je potrebno, možete im reći da istraživačkom timu nećete ni dostavljati ime i prezime ispitanika, upravo iz razloga da biste zaštitili njihovu privatnost).

Tražite saglasnost nastavnika za učešće u istraživanju i **odobrenje za snimanje razgovora**. Recite da se razgovor snima isključivo iz razloga da bi se prikupili kvalitetniji podaci, da je to uobičajena praksa u naučnim istraživanjima, što nastavnicima nije strano.

Pre svega, želim da Vam zahvalim što učestvujete u istraživanju koje se realizuje u okviru projekta pod nazivom „**Pravo na obrazovanje u periodu krize izazvane pandemijom kovid 19 u Srbiji**”, koji organizuje Užički centar za prava deteta, uz podršku Evropske unije.

U ovom istraživanju učestvuju nastavnici, roditelji i učenici iz cele Srbije, tačnije iz 14 gradova. Cilj istraživanja jeste da se iz „prve ruke” prikupe informacije o iskustvima različitih ciljnih grupa uključenih u obrazovni proces tokom pandemije korona virusa. Razgovaraćemo o tome kako je bila organizovana nastava u Vašoj školi, šta su, po Vašem mišljenju, dobre i loše strane nastave na daljinu, sa kakvim ste se izazovima Vi i Vaše kolege suočavali, kakvu vrstu podrške ste dobili, a kakva Vam je potrebna itd.

Ove informacije su nam potrebne kako bismo pomogli učenicima da ostvare svoje pravo na kvalitetno obrazovanje, nastavnicima da dobiju odgovarajuću podršku, a donosiocima odluka u obrazovanju da se iz prve ruke informišu o iskustvima i potrebama različitih aktera obrazovnog procesa.

Želim da Vas podsetim da je **anonimnost Vaših ličnih podataka u potpunosti zagarantovana**, da se ni u jednom istraživačkom izveštaju neće spominjati niti bilo kome saopštavati Vaši lični podaci.

Ukoliko smatrate da je potrebno, možete im reći da istraživačkom timu projekta nećete dostavljati imena i prezimena nastavnika, upravo iz razloga da biste zaštitili njihovu privatnost.

Još ću Vas zamoliti da date **pismenu saglasnost za učešće u ovom istraživanju i snimanje razgovora**. Razgovor se snima isključivo iz razloga da bi se prikupili kvalitetniji podaci, odnosno, zato što intervjuer ne može istovremeno da vodi razgovor i pravi beleške, Vi verovatno znate da je to uobičajena praksa u naučnim istraživanjima.

Predviđeno je da razgovor traje približno sat vremena, možda nešto kraće ili duže, nadam se da Vam je to u redu.

U dokumentima koje nam šalžete nije potrebno da upisujete ime i prezime nastavnika, možete da upišete **samo ime i inicijal prezimena** (ako želite, možete i da promenite ime, ukoliko Vam to ne komplikuje evidenciju).

Recite okvirno vreme trajanja intervjua (oko sat, ukoliko su motivisani, intervjua može trajati i duže, ukoliko procenite da je potrebno).

Ne zaboravite da blagovremeno proverite da li je sve u redu sa vašim uređajem za snimanje razgovora (npr. mobilnim telefonom ili diktafonom) – da li imate dovoljno memorije, da li se snimljeni sadržaj dobro čuje, gde treba da stoji uređaj tokom snimanja da bi snimak bio kvalitetan itd.

Pre nego što pređete na pitanja koja se tiču glavne teme razgovora, nastave tokom pandemije korona virusa, zamolite nastavnike da vam odgovore na nekoliko pitanja koja se tiču njihovih socio-demografskih karakteristika (odgovore upisujete u posebnoj formularu, izveštaju sa intervjua).

(Referišete na prethodnu školsku godinu, 2020/21)

Započnite razgovor tako što ćete pitati nastavnika/cu da Vam opiše kako je bila organizovana nastava u njihovoj školi tokom prethodne školske godine. Iako pretpostavljamo da je u svim školama nastava bila organizovana na isti način (u jednom, kraćem periodu isključivo **na daljinu**, veći deo školske godine **kombinovani način rada** – polovina odeljenja kod kuće, druga polovina u školi), zanima nas da čujemo iz perspektive nastavnika...

- Prvo ću Vas zamoliti da mi opišete **kako je bila organizovana nastava** u Vašoj školi u prethodnoj školskoj godini, tokom (još uvek aktuelne) pandemije korona virusa.
- Dakle, tokom jednog kraćeg perioda, u vreme tzv. „epidemijskog pika”, nastava je realizovana isključivo „**na daljinu**”, a tokom dužeg perioda **kombinovano** (polovina odeljenja jednu sedmicu ili jedan dan kod kuće, druga polovina u školi).
- Prvo bih volela da se osvrnemo na onaj period kada je nastava bila isključivo „**na daljinu**”. Da li ste držali onlajn nastavu? Kada kažem **onlajn nastava**, mislim da u vreme redovnih časova (prema rasporedu) ili u nekom drugom terminu nastavnik drži čas sa celim ili pola odeljenja preko interneta, odnosno neke aplikacije (npr. Google Meet, Zoom, Microsoft Teams itd.)?
- **Ako su držali onlajn nastavu**, pitajte ih: Kako je to izgledalo? Kako biste opisali onlajn časove?
- Da li su ti časovi učenicima bili dosadni, zanimljivi? Od čega to zavisi?
- Da li biste mogli da uporedite po kvalitetu klasične časove u učionici i onlajn časove?
- Šta mislite, da li su učenici iz predmeta u okviru kojih su imali onlajn nastavu više naučili (ili manje) u odnosu na predmete na kojima nije bilo onlajn nastave? Od čega/koga zavisi?

- Da li je i koliko Vaših kolega na ovaj način držalo nastavu? Iz kojih predmeta?
- Da li su svi nastavnici u Vašoj školi bili u obavezi da realizuju nastavu na isti način?

Ukoliko nastavnik/ca odgovori da u njihovoj školi **nije realizovana onlajn nastava**, ili su **samo neki nastavnici (mali broj)** radili sa učenicima na taj način, pitajte ih:

- Zašto Vi i/ili Vaše kolege niste držali onlajn časove? Koji je razlog?
- **Kako je nastava bila organizovana iz predmeta na kojima nije bilo onlajn časova** (ako nije uopšte bilo onlajn časova, pitanje se odnosi na sve predmete), **šta ste radili i na koji način?** Opišite mi, molim Vas, kako je to tačno izgledalo!
- Da li ste upućivali učenike da koriste platformu **Moja škola**? Da li smatrate da im sadržaji i zadaci koji postoje na njoj mogu koristiti u učenju?
- Da li Vaša škola ima **sistem za upravljanje učenjem ili platformu** (npr. Moodle, Google učionica)? Ako ima, od kada i koju platformu?
- Da li ste Vi koristili i šta? Da li možda znate koliko je približno nastavnika u Vašoj školi koristilo platforme za učenje na daljinu tokom prethodne školske godine?
- **Na koji način su radili nastavnici koji nisu koristili neki od sistema za učenje? Kako su slali/postavljali učenicima materijale za učenje, zadatke?**
- Da li ste koristili **resurse za učenje** koji postoje na internetu? Šta ste koristili? Kako ste do njih došli? Da li ste od škole/MPNTR dobili podršku u vidu dodatnih izvora, resursa...?
- Da li ste tražili od učenika da prate **nastavu preko TV-a**? Da li je to bilo obavezno?
- Šta Vi mislite o tom obliku „nastave“?
- Da li su **TV časovi bili usklađeni sa onim što ste Vi radili sa učenicima**, odnosno onim što je propisano nastavnim programom?

U prethodnom delu intervjua verovatno ćete započeti priču o izazovima sa kojima su se nastavnici sretali tokom onlajn nastave i nastave na daljinu. Sada ćete ih produbiti...

- Ako ste držali onlajn nastavu, recite mi da li Vam je i u kojoj meri bilo **teško, zahtevno, naporno** da se prebacite na novi način rada? Zašto? Šta konkretno?
- Da li ste imali **prethodnog iskustva** sa onlajn nastavom? Da li Vam je ovo bio prvi put da radite na taj način?
- Da li je Vaša škola obezbedila **systemsku podršku** za nastavnike? Kakvu (pedagoška, tehnička)? Da li ste imali **obuku za pedagošku primenu digitalne tehnologije**?
- Kako ste znali **koje digitalne alate** da koristite, šta su njihove dobre i loše strane? Koliko je **teško dizajnirati i osmisлити čas za onlajn nastavu ili kombinovanu nastavu**? (Neki nastavnici su tokom kombinovane nastave pola odeljenja imali u učionici – uživo, a istovremeno druga polovina onlajn prisustvuje istom času).
- Sa kakvim ste se sve **teškoćama** sretali tokom nastave na daljinu za vreme pandemije? (Ukoliko navedu neke od izazova o kojima ćete ih kasnije pitati, ne morate ponavljati pitanja).
- Šta je Vama lično bio **najveći izazov/problem**? Ovde imati u vidu predmet koji nastavnik predaje (npr. ako je reč o sticanju praktičnih veština, fizičkom vaspitanju, tu su postojali dodatni izazovi...)
- Šta Vam je bio **izazov** u radu sa učenicima iz **osetljivih socijalnih grupa**? *** (Ovo pitanje možete da postavite svim nastavnicima, ali posebno obratite pažnju ako intervjuišete baš ove nastavnike koji su izabrani u uzorak zato što rade sa decom iz osetljivih socijalnih grupa).

Izazovi tehničke prirode

Ako su već spominjali izazove tehničke prirode, ne morate ponovo da postavljate neka od dole navedenih pitanja (zato je važno da poznajete dobro vodiče).

- Koje **digitalne uređaje** ste koristili za školu, odnosno realizaciju nastave?
- Da li ste imali **odgovarajući računar, internet** (ispravan računar, novije verzije programa, dobar protok interneta, bez prekida itd)? Ako kažu da su imali probleme, pitajte ih: da li ste i kako uspjeli da ih prevaziđete, da li ste možda Vi ili Vaše kolege tražili/dobili na korišćenje digitalni uređaj od škole?
- Da li su svi **učenici u odeljenjima kojima Vi predajete** imali odgovarajuće digitalne uređaje? Jel bilo učenika koji **nisu pohađali onlajn nastavu** (ako je održavana)? Da li znate zašto, šta je bio razlog? Šta ste Vi radili po tom pitanju?
- Koje digitalne uređaje su koristili Vaši učenici? Da li su Vam se žalili da imaju tehničke probleme? Da li mislite da su se učenici nekada “vadili” na tehničke probleme, kako bi izbegli obaveze?
- Da li je Vaša škola bila u situaciji da **obezbedi digitalne uređaje učenicima iz osetljivih grupa**, odnosno deci koja ih nisu imala?
- Da li ste imali dovoljno **prostora** u stanu/kući da možete bez ometanja da realizujete onlajn nastavu (a da ne ometate ostale članove porodice i oni Vas)? Ukoliko nisu imali, pitajte ih: Da li Vam je i u kojoj meri to predstavljalo problem tokom nastave na daljinu?
- Da li ste znali da koristite platforme i programe koji su Vam bili potrebni tokom nastave na daljinu? Da li ste posedovali odgovarajuće **digitalne veštine**? Gde ste ih stekli i na koji način (inicijalno obrazovanje, profesionalno usavršavanje, samostalno učenje...)?

■ Šta mislite, da li ste zahvaljujući ovakvoj organizaciji nastave tokom korone, unapredili svoje digitalne veštine? **Kojom biste ocenom (na skali od 1 do 10) ocenili vlastite digitalne veštine pre korone i sada?**

■ A učenici, da li su oni posedovali **digitalne veštine** koje su im bile potrebne tokom nastave na daljinu i koliko su oni napredovali?

Izazovi socijalne prirode

■ Po Vašem mišljenju, da li je i u kojoj meri nedostatak socijalne interakcije sa vršnjacima i nastavnicima bio problem tokom nastave na daljinu i kombinovane nastave? Objasnite mi, na šta konkretno mislite?

■ Da li su učenici mogli da upoznaju svoje vršnjake?*** (za nastavnike učenika 6. razreda OŠ)

■ Kako se nedostatak socijalne interakcije uživo odrazio na njihovo školsko postignuće i psiho-socijalno funkcionisanje?

Negativna iskustva učenika na internetu tokom nastave na daljinu

■ Da li su Vam se učenici žalili da tokom nastave na daljinu provode **previše vremena ispred ekrana** i da zbog toga imaju nekakve tegobe?

■ Da li su se **roditelji žalili**, da li su pokazivali zabrinutost zbog količine vremena koje njihovo dete provodi ispred ekrana?

■ Da li su Vaši učenici imali neka **negativna iskustva na internetu**, npr. digitalno nasilje, rizični kontakti, izloženost štetnim sadržajima na internetu? Da li su Vas izvestili o tome (razredne starešine)?

- Da li znate o čemu je tačno reč? Šta su radili, **kome su se obratili u tim situacijama**? Nekome u školi (kome) ili...? Da li znaju kome mogu da se obrate...
- Da li su takva iskustva bila **češća nego ranije**, s obzirom na to da su više vremena provodili u korišćenju digitalnih uređaja?
- Da li je Vaša škola sprovodila neke **preventivne aktivnosti**? Koje? Šta konkretno?

Dobre strane nastave na daljinu

- Da li biste mogli da izdvojite **dobre strane** nastave na daljinu, odnosno onlajn nastave?
- Šta ste Vi naučili tokom nastave na daljinu, što biste kasnije mogli da primenite u svom radu, kada se vratite na staro, u učionicu?
- Kada biste imali uslove, da li biste **nastavili da držite kombinovanu ili onlajn nastavu nakon pandemije**? Zašto?
- Šta biste izdvojili kao **primere dobre prakse**? *** (Ovo nam je veoma važno, jer je jedan od ciljeva projekta pravljenje zbirke primera dobre prakse.) Šta je to što biste podelili sa kolegama koje predaju isti predmet kao i Vi? Da li možda možete da navedete primere vaših koleginica/kolega koji su se dobro snašli? Zašto se oni "izdvajaju", po čemu? (Postavite dodatna pitanja, ukoliko je potrebno)

- Kada se osvrnete na prethodnu školsku godinu, da li mislite da su Vaše **kolege postavljale realne zahteve učenicima** (u pogledu količine gradiva, zadataka)? A Vi, u odnosu na ranije?

- Pitam Vas ovo zato što se od učenika (pa i njihovih roditelja) može čuti da su bili opterećeni sa previše obaveza? **Jel možete da mi objasnite o čemu se radi...?** Koliko je bilo teško napraviti selekciju nastavnih sadržaja, ciljeva učenja i nastave u skladu sa aktuelnom situacijom?

- Da li su se nastavnici **međusobno usklađivali** po pitanju količine zahteva, rokova, ili se dešavalo da „zatrpaju” učenike sa mnogo zadataka, tako da čak i uspešniji učenici imaju problem da sve završe u predviđenom roku? Da li su Vam se učenici nekada žalili na to?

- A način ocenjivanja? Da li su se zadaci koje ste zadavali učenicima **razlikovali u odnosu na zadatke koje su dobijali ranije**, kada su išli u školu? Ako jesu, **objasnite mi kako?**

- Da li je sada bilo zastupljenije **formativno ocenjivanje**? Šta Vi mislite, **da li onlajn okruženje pruža više mogućnosti za formativno ocenjivanje učenika?**

- Šta mislite o sumativnom ocenjivanju u onlajn okruženju?

- Da li ste stekli utisak da su neki **učenici zabrinuti zbog načina ocenjivanja**, nezadovoljni ocenama?

- Da li su nastavnici bili stroži ili manje zahtevni, popustljiviji u odnosu na period pre korone, kada se nastava realizovala u školi? Zašto? A Vi?

- Kada je reč o nastavi na daljinu, neka istraživanja pokazuju da **nastavnici** (ne samo kod nas, već na globalno) **najviše brinu upravo zbog ocenjivanja**, žale se da učenici ne rade zadatke samostalno, da prepisuju jedni od drugih, da im članovi porodice rade zadatke... Šta Vi mislite o tome, kakva su Vaša iskustva? Da li su **nastavničke brige opravdane**?
- Da li su učenici **lakše mogli da prepisu** od drugih učenika?
- Da li se i koliko često Vama dešavalo da učenici preuzimaju tuđe zadatke ili da neko drugi radi zadatke umesto njih (npr. članovi porodice ili da plate nekome)? Šta ste radili u takvim situacijama? Da li imate neku preporuku za svoje kolege, neko pozitivno iskustvo?
- Da li mislite da su generacije koje su pohađale nastavu na daljinu ili kombinovanu nastavu nekinačin „oštećene”, jernisustekleodgovarajuće znanje i veštine? Ako se slože, pitati: da li i kakve konsekvence, po Vašem mišljenju, to može da ima kasnije tokom školovanja, izbora profesije...

Organizacija i motivacija za učenje

- Šta mislite, koji oblik nastave Vašim učenicima više odgovara, nastava u učionici ili nastava na daljinu? Zašto?
- Da li su učenici imali **problem sa organizacijom i samoregulacijom vlastitog procesa učenja**? Da li su redovno učili, radili zadatke?
- Da li je bilo teško **motivisati ih da redovno uče** i rade zadatke? Teže nego kada su učenici? Zašto?

- Da li ste zadovoljni **komunikacijom sa učenicima** tokom prethodne školske godine? Razlozi?
- Da li su roditelji ili članovi porodice **pomagali učenicima u učenju**, u vezi školskih zadataka, podsticali ih, motivisali... i ako jesu, kako? *** (Ovde posebno obratiti pažnju kod učenika iz OSG. Postaviti dodatna pitanja ukoliko je potrebno.)
- Ako nisu, pitati da li su inače, pre pandemije, roditelji pružali podršku tokom učenja i u kojoj meri? **Zašto nisu? Šta je, po Vašem mišljenju, razlog** (nedovoljno razvijene digitalne veštine, nedostatak vremena, previše drugih obaveza itd.)?
- Da li su Vaše kolege davale **učenicima jasna i konkretna uputstva** šta i kako treba da rade?
- Da li imate uvid u to da li su učenici redovno dobijali **povratne informacije** od strane nastavnika i da li su mu bile korisne tokom učenja?
- Da li su učenici mogli da potraže **pomoć od nastavnika** uvek kada im je potrebna (npr. ako nešto ne razumeju, ne znaju kako da urade...)? Kako? Na koji način?
- Da li ste **međusobno komunicirali i razmenjivali sa kolegama informacije o deci**, vrsti i količini zahteva koje ste im zadavali? Ako niste, šta je bio razlog?
- Koliko se Vaših kolega trudilo **da motivišu** učenike za učenje? Kako? Da li biste mogli da izdvojite neki primer dobre prakse?
- Da li je učenicima bilo potrebno **više pomoći od nastavnika** da savladaju neko gradivo nego kada su pohađali nastavu u učionici? Zašto?

- Šta je sa učenicima iz **osetljivih socijalnih grupa**? Na koji način ste ostvarivali komunikaciju sa njima? Da li postoji neka specifična teškoća...?
- Da li ste redovno razmenjivali informacije sa roditeljima dece iz OSG? Ako niste, šta su bile prepreke?
- Da li ste, generalno, **zadovoljni komunikacijom sa roditeljima** učenika tokom pandemije?
- Koliko Vama, kao nastavniku, značila **saradnja sa roditeljima**?

- Stigli smo do kraja! Da li možda želite nešto da **dodate**? Da li ima nešto što Vam je važno i tiče se ove teme, a o čemu Vas nisam pitala? Šta biste poručili kreatorima obrazovne politike i donosiocima odluka?
- **Hvala Vam mnogo što ste učestvovali u ovom razgovoru i što ste podelili sa mnom iskustva vezana za nastavu na daljinu!**
- Ukoliko budete želeli da se informišete o rezultatima ovog istraživanja, možete da posetite veb-sajt Užičkog centra za prava deteta (<http://ucpd.rs/publikacije/>), na kome će krajem ove godine biti dostupna publikacija sa rezultatima istraživanja u kome ste učestvovali.

Prilog 3.

VODIČ ZA INTERVJU SA RODITELJIMA

Uvodne napomene:

Predstavite se imenom i prezimenom i recite šta ste po profesiji. Recite ukratko o kakvom projektu/istraživanju je reč, ko ga realizuje, sa kojim ciljem i kakva je vaša uloga u projektu. Recite o čemu ćete razgovarati tokom intervjuja, navedite glavne teme razgovora.

Zahvalite roditelju deteta na učešću u istraživanju i na tome što će podeliti sa vama lična iskustva, stavove i razmišljanja o ovoj važnoj temi.

Pre svega, želim da Vam zahvalim što ćete učestvovati u istraživanju koje se realizuje u okviru projekta pod nazivom **„Pravo na obrazovanje u periodu krize izazvane pandemijom kovid 19 u Srbiji”**, koji organizuje Užički centar za prava deteta, uz podršku Evropske unije.

U ovom istraživanju učestvuju učenici, roditelji i nastavnici iz cele Srbije, tačnije iz 14 gradova. Cilj istraživanja jeste da se iz „prve ruke” prikupe informacije o iskustvima vezanim za obrazovanje dece tokom pandemije korona virusa. Razgovaraćemo o tome kako je bila organizovana nastava u školi koju pohađa Vaše dete, šta su, po Vašem mišljenju, dobre i loše strane nastave na daljinu, sa kakvim ste se izazovima Vi i Vaše dete suočavali, da li je dete bilo motivisano da uči itd.

Sve ovo nam je važno kako bismo pomogli mladima da ostvare svoje pravo na kvalitetno obrazovanje, a donosiocima odluka u obrazovanju da se iz prve ruke informišu o iskustvima i potrebama različitih aktera obrazovnog procesa.

Želim da Vas podsetim da je **anonimnost Vaših ličnih podataka (kao i Vašeg deteta) u potpunosti zagantovana**, da se ni u jednom istraživačkom izveštaju neće spominjati Vaše ime i ime deteta, niti će se bilo kome saopštavati lični podaci.

Ukoliko smatrate da je potrebno, možete im reći da istraživačkom timu nećete dostavljati ime i prezime roditelja, upravo iz razloga da biste zaštitili njihovu privatnost.

Još ću Vas zamoliti da date **pismenu saglasnost za učešće u ovom istraživanju i snimanje razgovora**. Razgovor se snima isključivo iz razloga da bi se prikupili kvalitetniji podaci, odnosno, zato što intervjuer ne može istovremeno da vodi razgovor i pravi beleške, Vi verovatno znate da je to uobičajena praksa u naučnim istraživanjima.

Predviđeno je da razgovor traje približno sat vremena, možda nešto kraće ili duže, nadam se da Vam je to u redu.

U dokumentima koje nam šaljete nije potrebno da upisujete ime i prezime roditelja, možete da upišete **samo ime i inicijal prezimena** (ako želite, možete i da promenite ime, ukoliko Vam to ne komplikuje evidenciju).

Recite okvirno vreme trajanja intervjua (oko sat, ukoliko su motivisani, intervjua može trajati i duže, odnosno, ukoliko procenite da je potrebno).

Ne zaboravite da blagovremeno proverite da li je sve u redu sa vašim uređajem za snimanje razgovora (npr. mobilnim telefonom ili diktafonom) – da li imate dovoljno memorije, da li se snimljeni sadržaj dobro čuje, gde treba da stoji uređaj tokom snimanja da bi snimak bio kvalitetan itd.

Pre nego što pređete na pitanja koja se tiču glavne teme razgovora, nastave tokom pandemije korona virusa, zamolite roditelje da vam odgovore na nekoliko pitanja koja se tiču njihovih socio-demografskih karakteristika (odgovore upisujete u posebnom formularu, u izveštaju sa intervjua).

Organizacija i kvalitet nastave tokom pandemije virusa kovid 19

(Referišete na prethodnu školsku godinu, 2020/21)

Započnite razgovor tako što ćete pitati roditelja da vam opiše kako je izgledala nastava u prethodnoj školskoj godini (napomenite da razgovarate o detetu uzrasta koji je vama potreban).

- Najpre ću Vas zamoliti da mi kažete kako je bila organizovana nastava u školi koju pohađa Vaše dete u prethodnoj školskoj godini, tokom još uvek aktuelne pandemije korona virusa?
- Dakle, tokom kraćeg vremena, u vreme tzv. „epidemijskog pika”, nastava je bila samo „**na daljinu**”, a tokom dužeg perioda **kombinovana (jedna sedmica**

kod kuće, jedna u školi ili jedan dan kod kuće, jedan u školi). Da li možete da se priselite kako je izgledalo kada je Vaše dete **nastavu pratilo samo od kuće**? Da li su imali **onlajn nastavu**? Kada kažem **onlajn nastava**, mislim da u vreme redovnih časova (prema rasporedu) ili u nekom drugom terminu nastavnik drži čas za celo odeljenje preko interneta, odnosno neke aplikacije (npr. Google Meet, Zoom, Microsoft Teams itd.)?

- **Ako su imali onlajn nastavu:** Kako biste opisali onlajn časove? Iz Vaše perspektive, da li su ti časovi Vašem detetu bili **korisni, zanimljivi** (zamolite roditelje da procene na skali od 1 do 10)? Od čega to zavisi (kompetencija nastavnika, motivisanosti dece, prirode predmeta itd.)?
- Po Vašoj proceni, **koliko su deca mogla da nauče na onlajn časovima**, da li su ih ozbiljno shvatili? Zašto? Od čega zavisi?
- Da li možda imate uvid u to **koliko je nastavnika** (koji predaju Vašem detetu) držalo onlajn časove, iz kojih **predmeta**?
- Jel možete da uporedite po kvalitetu klasične časove u učionici i onlajn časove?
- Šta biste Vi, kao roditelj, rekli za **kombinovani model nastave** koji je najduže bio zastupljen tokom protekle školske godine – jedna sedmica u školi, jedna kod kuće? Da li je usklađen sa potrebama učenika?
- Da li je Vašem detetu više odgovaralo kada ide u školu ili kada prati nastavu od kuće? Zašto?

Ukoliko roditelj odgovori da nastavnici u njihovoj školi **nisu držali onlajn nastavu**, ili su **samo neki nastavnici držali**, pitajte ih:

- Da li možda znate **zašto (neki ili svi) nastavnici u školi Vašeg deteta nisu držali onlajn časove**? Da li je bilo o tome reči na roditeljskim sastancima (ili ako ste na neki drugi način komunicirali sa nastavnicima)? Da li ste se interesovali u školi?

- Da li ste, kao roditelj, mogli da iznesete svoje mišljenje, date sugestije?
- Kako je nastava bila organizovana **na onim predmetima na kojima nije bilo onlajn časova** (ako nije uopšte bilo onlajn časova, pitanje se odnosi na sve predmete)? Koliko je to, po Vašem mišljenju, uticalo na kvalitet nastave?
- Da li u školi koju pohađa Vaše dete nastavnici koriste neki od **sistema za upravljanje učenjem** (npr. Moodle, Google učionica)? Da li su koristili i pre pandemije ili su počeli sada tokom pandemije?
- Iz Vaše perspektive, da li nastavnici koji podučavaju Vaše dete poseduju odgovarajuće **digitalne kompetencije** i kako se snalaze sa digitalnom tehnologijom? Šta sa nastavnicima koji nisu vešti u korišćenju tehnologije? Kako su oni realizovali nastavu, gde su postavljali materijale za učenje, zadatke za učenike?
- Da li je Vaše dete pratilo nastavu preko **TV-a**? Zašto jeste ili nije?
- Da li je Vaše dete koristilo **resurse na internetu** kako bi lakše savladalo neko gradivo? Da li možda znate šta je koristilo i kako je do njih došlo? Da li su ih uputili nastavnici ili je dete samo pretraživalo?
- Da li su deca više međusobno sarađivala, radila grupne zadatke...?

Izazovi i dobre strane učenja na daljinu tokom pandemije

Ukoliko su u prethodnom delu razgovora roditelji izneli neke od izazova sa kojima su se suočavali, ne morate se ponovo vraćati na pitanja na koja ste dobili odgovor, već samo produbite priču o različitim vrstama izazova (ovo nam je važna tema).

- Da li je Vaše dete **redovno** pohađalo onlajn nastavu*** (ako je bila organizovana onlajn nastava, ako nije...) da li je Vaše dete **redovno radilo zadatke koje su mu nastavnici zadavali, slalo ih nastavnicima, koristilo sistem za učenje, pratilo nastavu na neki drugi način** itd)? Ako nije, zašto?

- Da li možete da se priselite nekih izazova sa kojima se Vaše dete sretalo tokom nastave na daljinu za vreme pandemije? A njegovi vršnjaci?
- Sa kojim izazovima ste se Vi, kao roditelj, suočavali tokom nastave na daljinu?
- Šta je, po Vašem mišljenju, bio najveći izazov/problem kod ovog oblika nastave?

Izazovi tehničke prirode

- Da li Vaše dete poseduje **sopstveni digitalni uređaj sa pristupom internetu**? Koliko dugo?
- Koji digitalni uređaj je Vaše dete koristilo za školu, za praćenje nastave na daljinu, rad na zadacima itd? Da li je imalo **svoj ili je delilo sa Vama**, ili nekim članom porodice?
- Da li je imao/la **odgovarajući računar, internet** (ispravan računar sa odgovarajućim programima... koji nije zastareo, dobar protok interneta, bez prekida itd)?
- Ako kažu da su imali problema ovog tipa, pitati da li su i kako uspeali da ih prevaziđu, da li je možda njihovo dete ili neki drugi učenici dobili na korišćenje digitalni uređaj od škole? Ili su koristili nečiji...?
- Da li Vaše dete ima svoju sobu ili prostor gde može bez ometanja da prati onlajn časove ili radi zadatke? Ukoliko nema: Da li je i u kojoj meru to predstavljalo problem tokom nastave na daljinu?
- Po Vašem mišljenju, da li je Vaše dete posedovalo **digitalne veštine koje su mu bile potrebne tokom nastave u vreme pandemije**? Šta mislite, da li je unapredilo svoje digitalne veštine zahvaljujući ovakvoj organizaciji nastave tokom korone?

Izazovi socijalne i pedagoške prirode

- Da li je Vaše dete tokom prethodne školske godine imalo dovoljno interakcije sa vršnjacima? Da li je upoznao nove školske drugove?*** (za roditelje učenika 6. razreda OŠ)
- Da li smatrate da su mu nedostajali kontakti sa vršnjacima?
- A sa nastavnicima?
- Po Vašem mišljenju, u kojoj su meri nastavnici bili spremni da se suoče sa izazovom nastave na daljinu? Da li su bili u stanju (koliko njih) da “uskoči” u novi način rada?

Vreme ispred ekrana i negativna iskustva na internetu

- Šta mislite, **koliko je vremena dnevno**, u proseku, Vaše dete provodilo ispred ekrana (radnim danima)? A ranije, pre pandemije?
- Da li ste bili **zabrinuti zbog količine vremena** koje Vaše dete provodi ispred ekrana? Da li Vam se dete žalilo da ima neke tegobe (da ga boli glava, kičma, peku oči itd.), koje? Šta ste radili u vezi sa tim?
- Da li ste koristili neki alat za roditeljsku kontrolu ili dodatnu zaštitu uređaja koje koristi dete? Zašto?
- A da li je Vaše dete imalo neka **negativna iskustva na internetu**, npr. da ga je neko od vršnjaka (ili nepoznatih osoba) uznemiravao ili mu slao ružne ili uvredljive poruke ili je bilo izloženo štetnim sadržajima na internetu? Ako DA, molim Vas da mi pojasnite o čemu je reč...
- Da li Vam se nekada dete **požalilo ili obratilo za podršku vezano za negativna iskustva na internetu**? Šta obično rade, kome se obraćaju

u takvim situacijama vršnjaci Vašeg deteta? Nekome u školi (kome) ili...? Da li znaju kome mogu da se obrate...

- Da li su takva iskustva bila češća nego ranije, s obzirom na to da su deca znatno više vremena provodila u korišćenju digitalnih uređaja?
- Da li je škola preduzimala **preventivne aktivnosti** u vezi sa tim tokom pandemije (dodatna edukacija, resursi i podrška...)?

Dobre strane nastave na daljinu

- Koje su, po Vašem mišljenju, **dobre strane** nastave na daljinu?
- Da li bi i šta, po Vašem mišljenju, moglo da se izdvoji kao **dobra praksa** i zadrži i kada se deca vrate na staro, u učionicu? Zašto?

Zahtevi od strane nastavnika i ocenjivanje

- Da li mislite da su nastavnici postavljali realne zahteve učenicima tokom prethodne školske godine? Ili mislite da su bili opterećeni sa previše obaveza? Jel možete da mi objasnite...?
- Da li su rokovi bili prihvatljivi? Da li su se nastavnici međusobno usklađivali ili se dešavalo da Vaše dete dobije istovremeno mnogo zadataka, da vam je problem da sve završite u predviđenom roku?
- A način ocenjivanja? Da li su nastavnici sada bili stroži ili manje zahtevni, posustljiviji u odnosu na period pre korone, kada se nastava realizovala u školi? Zašto?

- Da li je Vaše dete brinulo zbog načina ocenjivanja, da li je dobijalo ocene koje je zasluživalo?
- Kada je reč o nastavi na daljinu, **nastavnici najviše brinu upravo zbog ocenjivanja**, žale se da učenici ne rade zadatke samostalno, da prepisuju jedni od drugih, da im članovi porodice rade zadatke... Šta Vi mislite o tome, kakva su Vaša iskustva? Da li su **nastavničke brige opravdane**?
- Da li mislite da su generacije koje su pohađale nastavu na daljinu ili kombinovanu nastavu na neki način oštećene, jer nisu stekle odgovarajuće znanje? Ako se složete, pitati ih kakve konsekvence to može da ima ...

Organizacija i motivacija za učenje

- Da li je Vaše dete uspevalo da se **organizuje, dobro isplanira svoje vreme** tokom nastave na daljinu i da odgovori na postavljene zahteve? Kako je to izgledalo?
- Da li je **redovno** učilo? Da li ste morali **dodatno da ga podstičete i motivišete** da redovno uči i radi zadatke? Šta mislite, zašto? Kako ste izlazili na kraj...?
- Kako je uspevalo da **balansira vreme ispred ekrana** u zabavnim aktivnostima i u učenju?
- Kakva je bila **motivacija Vašeg deteta za učenje, u poređenju sa periodom pre korone**? Kako to objašnjavate?

Članovi porodice

- Da li ste Vi ili neki drugi član porodice (npr. otac, starija braća i sestre itd.) bili **uključeni i u kojoj meri u obrazovanje** Vašeg deteta tokom prethodne školske godine? Da li ste pomagali detetu tokom učenja, u vezi školskih zadataka, i ako jeste, kako?
 - Ko je više bio uključen?
 - Da li je **dete tražilo od Vas podršku** u učenju? Kakvu?
 - Da li ste inače (misli se na period pre korone), i u kojoj meri, uključeni u učenje Vašeg deteta?

Nastavnici

- Da li su nastavnici davali **učenicima jasna i konkretna uputstva** šta i kako treba da rade?
- Da li je Vaše dete redovno dobijalo **povratne informacije** od nastavnika i da li su mu bile korisne tokom učenja?
- Da li je dete moglo da potraži **pomoć od nastavnika** uvek kada mu je potrebna (npr. ako nešto ne razume, ne zna kako da uradi...)? Kako? Na koji način?
- Da li ste imali utisak da nastavnici **međusobno komuniciraju i razmenjuju informacije o deci**, vrsti i količini zahteva koje pred njih postavljaju?
- Da li su se **nastavnici trudili da motivišu** učenike za učenje? Kako?
- Da li je Vašem detetu bilo potrebno **više pomoći od nastavnika** da savlada neko gradivo nego kada pohađa nastavu u učionici? Zašto?

- Stigli smo do kraja! Da li možda želite nešto da dodate? Da li ima nešto što Vam je važno i tiče se ove teme, a o čemu Vas nisam pitala?
- **Hvala Vam mnogo što ste učestvovali u ovom razgovoru i što ste podělili sa mnom iskustva vezana za nastavu na daljinu!**
- Ukoliko budete želeli da se informišete o rezultatima ovog istraživanja, možete da posetite veb-sajt Užičkog centra za prava deteta (<http://ucpd.rs/publikacije>), na kome će krajem ove godine biti dostupna publikacija sa rezultatima istraživanja u kome ste učestvovali.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37.091(497.11)"2019/2020"
37.091.212(497.11)"2019/2022"
616.98:578.834(100)"2020"

КУЗМАНОВИЋ, Добринка, 1973-

Formalno obrazovanje u Srbiji tokom pandemije koronavirusa
[Електронски извор] : nalazi istraživanja i preporuke / Dobrinka
Kuzmanović ; predgovor Tinde Kovač Cerović. - Užice : Užički centar za
prava deteta, 2022 (Užice : Užički centar za prava deteta). - 1 elektron-
ski optički disk (CD-ROM) : tekst ; 12 cm

Sistemski zahtevi : Nisu navedeni. - Насл. са насловног екрана. -
Тираж 300. Predgovor.

ISBN 978-86-82352-00-6

а) Образовање -- Србија -- 2019-2022 -- Истраживање б) Ковид 19 --
Пандемија в) Ученици -- Србија -- 2019-2022 -- Истраживање

COBISS.SR-ID 61871369

ISBN 978-86-82352-00-6

